

90/47.925)

2-1 6X3

ԲԱԶՄԱՎԵՐ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ - ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ - ԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՆԴԵՍ

REVUE

BAZMAVER

3-4

1990

2-1 673

ԲԱԶՄԱՎԷՊ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ
ՀԻՄՆՈՒԱԾ 1843ԻՆ

19.02.2013

ԲԱԶՄԱՎԵՐ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ - ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ - ԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՆԴԻՍ

ՃԽԸ. ՏԱՐԻ, ԹԻԻ-3-4

1990

ՌԵԼՔ - ՌԵԻ

ՎԵՆԵՏԻԿ - Ս. ՂԱԶԱՐ

BAZMAVER

REVUE D'ÉTUDES ARMÉNIENNES

FONDÉE EN 1843

Vol. CXLVIII, N° 3-4

1990

SAINT-LAZARE

VENISE

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆ ՍՐԲՈՅՆ ՂԱԶԱՐՈՒ
ACADEMIA ARMENA SANCTI LAZARI

Խմբագրությունս իրաֆանջիր յօդուածի հեղինակին կը բողու արտայայտուած գիտական կարծիքներու պատասխանատուութիւնը, գնահատելով հանդերձ հետազօտական մակարդակի վրայ իրաֆանջիրին ներքին արժէքը:

La Rédaction laisse aux différents auteurs la responsabilité des opinions exprimées dans leurs articles, sans vouloir préjuger de la valeur intrinsèque de ces derniers au niveau de la recherche.

Կը հրատարակուի «Գ. Կիւլպէնկեան Հիմնարկութեան» մասնակի նպաստով
Publié avec le concours partiel de la «Fondation Calouste Gulbenkian»

ԲՆԱԳՐԵՐ
ԵՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
TEXTES ET ETUDES

ՍՈՒՐԲ ՂԱԶԱՐԻ ՏՊԱՐԱՆԻՆ ԾՆՈՒՆԴԸ

1789 – 1989

(Շար. տե՛ս «Բազմավեպ» 1989, քիւ 1-4, էջ 7-35)

ՏՊԱՐԱՆԻՆ ԸՆԹԱՑՔԸ 1794 ՏԱՐԻՈՅՆ

Աւարտած 1793 տարին, յաջորդ տարին ալ կը շարունակուի գիրքերու տպագրութիւնը, եւ լոյս կը տեսնեն չորս կամ հինգ հատորներ, որոնց վրայ այլեւս չենք գտներ «Յանուն Անտոնի Պօթօլի» բացատրութիւնը, այլ լոկ՝ «Ի Վեներիկ, ի վանս Սրբոյն Ղազարու»:

Այս փոփոխութեան մասին դիւանական ոչ մէկ ակնարկ կը գտնենք ու կ'ենթադրենք որ անտարակոյս համաձայնութիւն մը պէտք է գոյացած ըլլայ Միաբանութեանս եւ Պոռթուգի միջեւ՝ այս վճռական քայլը առնելու համար, հակառակ 1789ին դրուած գրաւոր դաշինքին:

26 Մարտ 1794ին կը սկսի տպագրութիւնը Հ. Սահակ Պրոնեանի Երկրաչափութիւն ծաւալուն գրքին, որու տպագրական ծախսը կը հոգան Յովսէփ եւ Զաքարիա Շէհրիմանեան եղբայրները: Երկրաչափութեան դասագիրքի մը պահանջը կը զգացուէր ազգին կողմէ, որու արձագանգը կ'ըլլայ Հ. Միքայէլ Զամչեան, գրելով Պաշպալովէն 30 Դեկտ. 1789ին՝ Մելքոնեան Աբբաճօր. «Յոյժ բարւոք լինէր եթէ եւ Երկրաչափութիւնն սկսեալ էր տպագրիլ, զի ժամանակս թէպէտեւ խոռվութեան է, այլ պայման մերոյ ազգիս այժմ գայս պահանջէ»:

Գիրքը պատրաստ էր տպագրութեան յանձնուելու: Աւետիքեանի Բերականութիւն Թօսֆանեան լեզուի տպագրութեան ընթացքին, Մելքոնեան Աբբայ 1 Դեկտ. 1792ին կը գրէ Պոլիս, Հ. Յարութիւն Մաղաքեանի. «Այժմ ի տպարանի մերում տպի իտալերէն քերականութիւն, զկնի նորա կարծեմ տպեսցուք զգիրս Մաթեմատիկայի, կազմեալ ի Հ. Սահակէն»: Հ. Յովհաննէս Զօհրապեան, Պոլիսէն իմանալով այս գիրքին տպագրութիւնը, 7 Յունուար 1793ին կը գրէ Աբբաճօր. «Վասն Մաթեմատիկային, զոր ունիք ի մտի տպագրել, եւ 500 օրինակն շատ է, քիչ չէ»: Մելքոնեան իր լայնախոհութեամբ, 16 Փետրուար 1793ին կը

պատասխանէ Զօհրապեանի. «Մաթեմատիկայն լիցի հազար, եւ չվաճառելն չէ փոյթ, միայն գտցի յազգի մերում այն գիրք եւ լիցի պիտանի յիմիք ժամանակի»: Գիրքին տպագրութիւնը աւարտելուն, նոյն այս գաղափարը կը կրկնէ Մելքոնեան, երբ կը խօսի Թեսալոնոսի Իմաստասիրութիւն քարոյական գրքին իմաստներու խորութեան եւ դժուարութեան մասին, գրելով Հ. Յարութիւն Մաղաքեանի (Պոլիս), 24 Դեկտ. 1794ին. «որպէս եւ Երկրաչափութեան գիրք, որ առաւել քան զայս է դժուարիմաց, ոչ վասն շարադրութեանն, այլ վասն նիւթոցն՝ զորոց խօսի եւ յիւրում ժամանակի լիցի պիտանի»:

Յաջորդ տարին, 1795ին, երբ նորատիպ Երկրաչափութեան գիրքը կը հասնի Պոլիս, Հ. Իգնատիոս Փափագեան, 10 Հոկտ. 1795ին կը գրէ Աբբաճօր. «Երկրաչափութիւն Հ. Սահակին գովութեամբ տարածեցաւ ի մէջ ժողովրդեան եւ բազումք սկսան միտ դնել յուսումն նորա»: Հ. Սահակ Պրոնեան այս յաջողութենէն անմիջապէս յետոյ կը նուիրուի Եռանկիւնաչափութիւն գրքի պատրաստութեան, որու տպագրութիւնը կը կատարուի 1810ին:

Կը յաջորդէ Հ. Ղուկաս Ինճիճեանի Ամարանց Բիւզանդեան հատորին տպագրութիւնը, որ կը սկսի 10 Մայիս 1794ին: Այնպէս կը թուի որ գրքին տպագրութիւնը չէ խանդավառած միաբանները, որոնցմէ առաջինն է Հ. Ստեփանոս Ազոնց, Ինճիճեանի սրտակիցն ու աջակիցը, որ 14 Յունուար 1795ին կը գրէ Մելքոնեան Աբբաճօր. «Զարմացաք ամենեքեանս, զի մասնաւոր գիրք տպագրեցաւ ի բացատրութիւն նեղուցին Կոստանդնուպօլսոյ, որպէս թէ ա՛յլ հարկաւոր բանք տպագրեալ են, եւ ա՛յն միայն մնացեալ է. մարթ էր զայն համառօտիւ աւանդել յԸնդհանուր Աշխարհագրութեան, կամ եթէ կամք էին մասնաւոր գրով աւանդել՝ հնար էր համառօտագոյն եւս շարադրել, թողեալ ի բաց գաւելորդ բացատրութիւնս գիւղորէից: Բայց առաւելապէս զարմացուցին զմեզ այն երկարածիք ոտանաւորք թէ առ ի՞նչ վախճան արարան, եւ ցաւեցաք ընդ աշխատանս եւ ընդ ժամանակս զոր ծախեաց Հ. Ղուկասն յայդպիսիս, յորոց չգիտեմ թէ զի՞նչ շահ ունի ծագել»: Մելքոնեան կը ձայնակցի Ազոնցի՝ պատասխանելով 27 Յունուար 1795ին. «Վասն գրոց նեղուցին Կոստանդնուպօլսոյ մի՛ զարմանայք, զի զիջողաբար է այն, ուստի եւ վեցհարիւր միայն տպեցաւ եւ ո՛չ աւելի, զի միայն ստամպօլցւոց ծառայէ այն եւ ոչ այլուր, եւ այն եթէ Ստամպօլ մնասցէ որպէս է այժմ, իսկ եթէ անցցէ ի ձեռս հիւնիսականին՝ անպիտան լիցի ամենայն»:

Հ. Իգնատիոս Փափագեան, 10 Հոկտ. 1795 թուակիր նամակով, երբ Պոլիսէն կը գրէ Մելքոնեան Աբբաճօր թէ ժողովուրդը սիրով ընդունեցաւ Հ. Սահակ Պրոնեանի Երկրաչափութեան հատորը, կ'աւելցնէ. «Բայց Ամարանց Վ. Հ. Ղուկասին, վասն ոտանաւոր լինելոյն՝ անգոսնի յոյժ». ու կը ստանայ Մելքոնեանի 21 Նոյեմբեր թուակիր

հետեւեալ պատասխանը. «Իմացայ գովութեամբ տարածիլն Երկրաչափութեան, որոյ տպագրութիւնն առանց իւր խնդրոյն՝ յօժարակամ հրամանաւ եղեւ, հակառակ Ամարանցին, ուստի չէ զարմանք թէ անգոսնի»:

1794 տարւոյն վերջին տպագրուած հատորը կ'ըլլայ Վարդ Սրբոյ Հօրն մերոյ Անտոնի Աբրայի մեծի, Թարգմանուած լատիներէնէ Հ. Բարսեղ Նաստուրեանէ, որ 10 Մարտ 1794ին Պաշպալովէն կը գրէ Աբբաճօր թէ բարեպաշտ անձերէ հաւաքած է 70 ոսկի եւ կը փափաքի նոյն գումարը յատկացնել Ս. Անտոնի վարքի տպագրութեան: Նոյն նամակով կ'առաջարկէ որ գիրքը տպագրուի միջակ դիրքով, 500 տպաքանակով, որմէ կը փափաքի ունենալ 15 կամ 20 օրինակ, մնացածը տրամադրելով Միաբանութեան: Մելքոնեան 7 Ապրիլ 1794 թուակիր նամակով կու տայ իր հաւանութիւնը, սպասելով տպագրելի հատորին ձեռագրին եւ տրամադրելի գումարին: Հ. Բարսեղ յարմար առիթով կը դրկէ ձեռագրին ու գումարը, խնդրելով որ գիրքը զարգարուի երկու պղնձատիպ պատկերներով, որոնք ներկայացնեն Ս. Անտոնի պայքարը սատանաներու դէմ եւ Ս. Պօղոս անապատականի թաղումը:

Հ. Միքայէլ Զամչեան, որ նոյն օրերուն կը գտնուէր Թրիեստ, կ'ընդունի Մելքոնեան Աբբաճօր 11 Յունիս 1794 թուակիր նամակը՝ հետեւեալ պարունակութեամբ. «Իմացայ զպատմութիւն մշեցի Գրիգոր երիտասարդին, որ եւ ի Վէննայու առեալ զգիրքն պատմութեան վարուց՝ սրբոյն Անտոնի, բերեալ քեզ մատոյց, զոր աստ ի կարգի եղեալ՝ տամք տպել, որում սպասեմք, զի տպարանն ի մօտ աւուրս վերջանայ, եւ յառաջ քան զվերջանալն՝ հարկ է զի այդ գիրք հասցին ի ձեռս մեր. սմին իրի գալուստ քո հարկ է փութով լինիլ»:

Այս նամակէն յստակ կը տեսնուի Մելքոնեան Աբբաճօր դիտաւորութիւնը՝ փակելու տպարանը, որովհետեւ քաղաքական կացութիւնը փոխուելու վրայ էր. զաղդիացիները կը թափանցէին հիւսիսային Իտալիան եւ սկսած էր սաստիկ սղութիւնը: Նոյն օրերուն միաբաններուն մէջ, յատկապէս Հ. Մկրտիչ Աւգերեանի, կար վառ փափաք՝ տպագրելու Եղիշէի Պատմութեան գիրքը: Մելքոնեան Աբբայ Ֆիէսսոյ գիւղէն 28 Յունիս 1794ին հետեւեալը կը գրէ Հ. Միքայէլի, որ նոր հասած էր Ս. Ղազար. «Զգիրս Զայն Գրիստոսի (իմա՛ Միխիթար Աբբաճօր) չէ պարտ տպել: Եթէ զԵղիշէի գիրքն տպելով՝ հասանի տպագրութիւն Վարուց Սրբոյն Անտոնի՛ն՝ սկսցի տպիլ գիրքն Եղիշէի. իսկ եթէ ա՛յս եւս ոչ լինի, հարկաւ պարտ լիցի դադարեցուցանել զստամբերիայն, դադարեցցի առանց տպագրութեան Զայն Գրիստոսի գրքոյն: Այլ առ այժմ յանձնեմ Հ. Իգնատիոսին եւ Հ. Յակոբին, զի զՎարս Սրբոյն Անտոնի բաղաւորեցնեն ընդ լատիներէնին, ուստի Թարգմանեալ է, եւ սրբագրեցնեն զայն, եւ յետ գալոյ մերոյ՝ տաց եւս ընթեռնուլ Հ. Մկրտչին: Եթէ կատարեցցի այս ամենայն յառաջ քան զդադարիլ տպարանին՝ շարունակի եւս տպագրութիւն Վարուցն,

թէ ոչ՝ համբերութիւն, ա՛յլ ճանապարհ մտածեմք տպագրութեան Վարուցն»:

Հ. Մկրտիչ Աւգերեան խանդավառ չէ Ս. Անտոնի վարքին թարգմանութեամբ եւ տպագրութեամբ, որովհետեւ տեղեակ է թէ մեր մատենագրութեան մէջ անցեալին գոյութիւն ունեցած է նոյն թարգմանութիւնը՝ կատարուած յունարէն բնագրին վրայէն. ուստի աւելորդ կը նկատէ իր միջամտութիւնը: Եւ որովհետեւ ջերմապէս կը փափաքէր որ օր առաջ լոյս տեսնէ Եղիշէի Պատմութեան գիրքը, կը հետապնդէ որ փութով սկսի անոր տպագրութիւնը, «որով լիով հաւանութեամբ հրաման ետ գահագլուխն մեր ... եւ մի՛ արդեօք խափանեցի այսպիսի գործ՝ վասն այնպիսի առթի, որով յաւիտեան խափանեալ մնալոց իցէ» կը գրէ Հ. Մկրտիչ, 30 Յունիս 1794ին, Չամչեանին:

Ս. Անտոնի վարքին տպագրութիւնը սկսած է 25 Օգոստոս 1794ին: Ծագրութիւնը սկսելէն քանի մը օր առաջ, 6 Օգոստ.ին, Մելքոնեան կը գրէ Հ. Բարսեղին. «Ծանի՛ր, Հ. Բարսեղ, զի ի ճակատ վարուց Սրբոյն Անտոնի եղեալ ես միայն զանուն Պաղտաս(ար)ին Թոխաթեցւոյ, գրելով՝ Օժանդակութեամբ եւ խնդրանօք: Արդեօք միայն սա՞ է տուողն ծախուց տպագրութեան, թէ եւ ա՛յլք եւս նպաստեալ են. եւ թէ միայն զանուն Պաղտասարին պարտ է դնել ի ճակատն եւ ի յառաջաբանութեան կամ ի վերջաբանութեան, թէ այլ բարերարք եւս գոն յիշատակելիք. կամ առանց զանուն ուրուք յիշելոյ մասնաւորապէս՝ դնել այսպէս. Ծախուք ոմանց բարերարաց: Փութով զպատասխան սորա գրեալ՝ որոշելով, զի գիտասցուք զինչ պարտիմք առնել:»

Երեք ամիսէն գիրքին տպագրութիւնը կ'աւարտի: Մելքոնեան Աբբայ 6 Դեկտ. 1794ին կը գրէ Հ. Յարութիւն Մաղաքեանի. «ՁԱրբոյն Անտոնի Աբբայի վարսն... տպեցաք. յեզերիլ պատկերաց երից՝ տամք տպել եւ կազմել եւ առաքել. կարծեմ թէ վաճառի»:

Պաշտպանուէն Հ. Ստեփանոս Ագոնց, նորատիպ գրքէն օրինակ մը ստանալով, 4 Յունուար 1795ին կը հասցնէ իր արդար դիտողութիւնը, թէ ի՞նչպէս գրքին մէջ չէ աւելցուած յատուկ Յաւելուած մը, ուր բացատրուէր սուրբին նշխարներու գիւտը, եւ թէ ինչո՞ւ սուրբը նկատուած է պաշտպան անասուններու. «զի այսպիսեօք շարժի ի ջերմեռանդութիւն առ սուրբս. եւ երկրորդ՝ զի առանց այսր՝ կոյր է պատմութիւնն»: Այս դիտողութեան վրայ է որ 1800ին տպագրուած է «Յաւելուած բանից եւ գործոց Սրբոյ Հօրն մերոյ Անտոնի Աբբայի» 96 էջոց հատորիկը, շարագրուած Հ. Բարսեղ Նաստուրեանէ:

1794 տարւոյն մէջ, բացի վերոյիշեալ երեք հատորներէն, տպագրուած են ուրիշ երկու հատորիկներ, որոնց մասին դիւանի նամակներուն մէջ՝ գրեթէ չենք գտներ ակնարկ:

Անոնցմէ առաջինն է Նարեկի Գիրք Աղօթիցը, որու անուանաթերթին համաձայն՝ տպագրութիւնը կատարուած է 10 Հոկտ. 1795ին:

Մեր տրամադրութեան ունեցած երկու օրինակներուն անուանաթերթին վրայ «1795»ին տարեթիւին վերջին երկու թիւերը (95) քերուած եւ կրկին տպագրուածի տպաւորութիւնը կը թողուն: Մատենագիտական աղբիւրներէ գիտենք թէ գոյութիւն ունին նոյն գիրքէն՝ 1794 տարեթիւով օրինակներ:

Համեմատելով այս 1794 կամ 1795ի տպագրութիւնը՝ 1789ի տպագրութեան հետ, կը տեսնենք թէ գրքին ամբողջ էջաւորումը, դասաւորումը, նոյն իսկ տողադարձերը՝ շատ նման են իրարու, սակայն նոյնը չեն. որոշ է որ նոր տպագրութիւն մը կատարուած է, եւ վերջաւորութեան, առանձին էջակալութեամբ (էջ 1-35) աւելցուած են բժշկութեան աւետարանները:

Անբացատրելի կը մնայ հետեւեալ երեւոյթն ալ: Տեսանք վերեւ որ 1794 տարւոյն տպագրուած գիրքերուն անուանաթերթերը զուրկ են «Յանուն Անտոնի Պօթօլի» բացատրութենէն, մինչ Նարեկի 1794 կամ 1795ի տպագրութիւնը կը կրէ այս յաւելուածը: Նմանապէս չենք գտներ բացատրութիւն թէ ինչո՞ւ 1794ը 1795ի վերածելու համար՝ քերուած են վերջին երկու թիւերը (94), մինչ բաւական էր փոխել միայն վերջին թիւը:

Կ'անցնինք հաստատելու թէ Նարեկի Գիրք Աղօթիցը տպագրուած է 1794ին, եւ ասոր ի նպաստ ունինք ոչ միայն տպարանին անգործութիւնը 1795 տարւոյն, այլ նաեւ դիւանական աղօտ ակնարկներ:

Հ. Յարութիւն Մաղաքեան, 8 Փետր. 1793ին Պոլիսէն կը գրէ Մելքոնեան Աբբայ. «Ձմի ինչ գրեմ Գերյարգութեանդ, եւ յուսամ թէ հաւանիք, եւ փութով տայք առնել, եւ այս ինչ է. տո՛ւք տպել զԲժշկութեան աւետարանն ըստ դրից Նարեկին եւ տո՛ւք կազմել ընդ Նարեկից, որպէս գոյ ի Նարեկսն ի Կոստանդնուպօլիս պասմայ եղեալ, եւ կարծեմ թէ այս հագիւլ լինի երկու տապաղայ, որոյ ծախն է ոչինչ, բայց այսու պատճառաւ գնեն բազում տէրտէրք. եւ թո՛ղ զայն զի գրեմ ի խնդրոյ տէրտէրից, որք խնդրեցին բերանով իւրեանց»: Նոյնը կը կրկնէ նաեւ Հ. Յովհաննէս Զօհրապեան, գրելով Պոլիսէն 7 Փետր. 1793ին. «Այժմ դադարեալ է Ֆուռեայն գնելոյ զփոքր Նարեկն մեր. ուստի խորհեցաք ընդ Հ. Յարութիւնին աղաչել զԳերյարգութիւնդ, զի ի տապաղայ եւ կէս կամ յերկուս, նոյն գրով եւ դրիւք տպել տալիք զաւետարանս Բժշկութեան, որպէս գտանի ի Նարեկս տպեալս ի Ստամպօլ, եւ այնու կազմեալ առաքել աստ, որ ի բազմաց բաղձացեալ լինի»:

Մելքոնեան Աբբայ 1 Ապրիլ 1793ին թէ՛ Հ. Յարութիւնին եւ թէ՛ Հ. Յովհաննէսի կը պատասխանէ թէ «ըստ խնդրոյ ձերոյ տամք տպել զԲժշկութեան աւետարանն եւ յարել զկնի Նարեկին, որով առաւել ընդունելի լինի տէրտէրից»: Հ. Յարութիւն շնորհակալ ըլլալով որ իր առաջարկը նկատի առնուած է, կ'ընէ նոր առաջարկ մը եւս 9 Մայիս

1793 թուակիր նամակով. «Երանի թէ տայիք առնել զմեկնութիւն խրթին բանից, որ լինի քանի մի թուղթ, եւ յայնժամ լինի յոյժ եւս յարգի եւ ընդունելի»: Իր այս առաջարկը սպազային լիով պիտի կատարէ Հ. Գաբրիէլ Աւետիքեան:

Երկար լուսթենէ յետոյ, Մելքոնեան 19 Փետր. 1794ին կը գրէ Հ. Յովհաննէս Զօհրապեանի. «Տպարանն ի ներգոծութեան է, բազում մանր գրեանք տպեցան եւ դեռ տպին. գՆարեկն վերստին ունիմք տպել»: Հիմնուած այս տողին վրայ կ'ուզենք հաւատալ թէ 1794 տարւոյն մէջ վերատպուած է նաեւ Նարեկը, իբր յաւելուած ունենալով Բժշկութեան աւետարանները: Այս սպազրութենէն է որ Պոլիս կը դըրկուի՝ 23 Յունիս 1798ին «72 Նարեկ աւետարանաւ՝ փառաւոր (կազմեալ), 50 Նարեկ հասարակ կազմով». 16 Օգոս. 1789ին՝ «30 Նարեկ աւետարանաւ՝ փառաւոր», 22 Յունիս 1799ին «55 Նարեկ աւետարանաւ՝ փառաւոր», 2 Յունիս 1799ին՝ «105 Նարեկ աւետարանաւ՝ փառաւոր»: Շուրջ 300 օրինակ Նարեկ վաճառուած է 1788-1789 տարիներուն:

1794ին սպազրուած է նաեւ Պսակ Կուսին 72 էջնոց փոքրիկ գրքոյկը: Անուանաթերթին համաձայն սպազրութիւնը կատարուած է «Յամի Տեառն 1794», շատ հաւանաբար Յունուար ամսուն: 8 Յունուար 1794ին Մելքոնեան Աբբայ կը գրէ Պաշպալով գտնուող Հ. Ստ. Ագոնցի. «Տետրակ մի տպագրեմք աղօթից առ ցաւագին մայրն Աստուծոյ, յորում են աղօթք առ եօթն վէրս Կուսին եւ այլ աղօթք, զոր տամ տպագրել մանաւանդ վասն մերոց, ուստի եւ առ ձեզ այդը եղեալսդ առաքեմ, քանի մի աւելի եւս՝ վասն տալոյ ոմանց ջերմեռանդից առ եօթն վէրս Կուսին»: Նորատիպ գրքոյկէն 1794ին 200 օրինակ կը դրկուի Պոլիս եւ շուտով կը սպառի: Գրքին հեղինակը համարուած է Հ. Յակոբ Ստեփանեան:

ՏՊԱԳՐԱԿԱՆ ԱՌԱՋԱՐԿՆԵՐ

1790-1791 տարիներուն, միամեայ նորաբաց տպարանը փակուած էր՝ տպագրելի գործ առձեռն չգտնուելուն համար: Մելքոնեան Աբբայ կանխապէս կարգաւորելով տպագրելի հատորներու ցանկը, 1791ի Հոկտեմբեր ամսուն վերաբանալ կու տայ տպարանը, ու կը տպագրուին այն հատորները՝ որոնց մասին խօսեցանք վերեւ: Տպարանի արդիւնքէն խանդավառ, ըլլա՛յ Մխիթարեան միաբաններ, ըլլա՛յ օտարներ, Վենետիկ կը հասցնեն տպագրական առաջարկներ, որոնց չէր կարելի ընդառաջել լիով: Տեսանք արդէն որ Պոլիսէն Սահակ Վրդ. Սոփիալեան գրեթէ ստիպելով տպել տուաւ Տետրակ Անթոնիոսեանցը, ինչ որ նեղութիւն էր վանաբնակ Հայրերուն, որոնք ունէին իրենց անհատական եւ միաբանական ծրագիրները:

Հետեւելով ժամանակագրական կարգին, տեսնենք թէ սակաւ տարիներու ընթացքին տպագրական ի՞նչ առաջարկներ եղած են, եւ ինչ եղած է Ս. Ղազարի տպարանին դիրքը անոնց նկատմամբ:

1. 1789ին Ս. Ղազարի տպարանի գործունէութեան առաջին տարին Հ. Միքայէլ Զամչեան Վենետիկէն Պաշպալով երթալուն, երբ կը տեսնէ ժողովուրդին գիտութեան մակարդակը, կ'առաջարկէ Մելքոնեան Աբբազօր՝ տպել անոնց համար համառօտ քերականութիւն մը: Մելքոնեան, 23 Դեկտ. 1789ին կը պատասխանէ. «Ձիամառօտ քերականութիւնն զորմէ գրես՝ յուսամ տալ տպել, բայց կարծեմ թէ սակաւ օգտեսցէ, զի ամենեւին զճաշակ հայերէնին կորուսեալ են եւ օտարոտեօքն քաղցրանան»: Յաջորդ տարիներուն տպագրուած գիրքերուն մէջ չենք հանդիպիր նման քերականութեան:

2. Հ. Յարութիւն Մաղաքեան, նկատած Պոլսոյ քահանաներուն պահանջը, 22 Յունուար 1791 թուակիր նամակով՝ կը գրէ. «Ամենեքեան փափաքանօք խնդրեն զի տպեսլիք զԽորհրդատետրն, հանդերձ ժամամտիւք եւ սաղմոսիւք՝ աւուր պատշաճի. բայց փոքր դրիւք: Ընդ գալ այսր՝ հարիւր հատն վաճառի իսկոյն եւ ելանէ գինն, եւ բազմաց եւս լինիմք բարի արարեալ. իսկ եթէ սպասէք ուղղել զարագրութիւնն՝ զայն մի՛ (յ) ուսայք. թէ եւ լիցի սրբագրութեանն ուղղել՝ մինչեւ ցայն՝ ժամ մերն եւս սպառի»: 1 Մարտ 1791ին Մելքոնեան կը պատասխանէ թէ Խորհրդատետրը դեռ նոր տպագրուած էր Հոռմի մէջ, փափաքողները կրնային հոն դիմել ստանալու համար, աւելցնելով՝ «եւ գուցէ եւս իմասցին ի Հոռմ գտալելն մեր՝ եւ զայն եւս արգելցեն, որովհետեւ ինքեանք նորոգ տպեալ են»:

3. Զմիւռնիայէն, Աստուածատուր Տի Նիկողոս, 21 Ապրիլ 1791 թուակիր նամակով, ուղղուած Մելքոնեան Աբբազօր, շնորհակալութիւն կը յայտնէ ցարդ Միաբանութեանս կողմէ տպագրուած գիրքերուն համար, ու կ'առաջարկէ տպագրել Ներսէս Շնորհալիի Թուղթ Ընդհանրակաճ եւ Ամանակաճի, օրինակուած իրմէ՝ հնագոյն գրչագրէ մը: Առաջարկողը կ'ուզէ գիտնալ «եթէ յանձն առնուք եւ խոստանայք գլխիցալ գիրքս, ամենեւին համեմատ իմ յղելի օրինակիս առանց յաւելլոյ կամ պակասեցուցանելոյ տպել, ի դիր եւ ի գիր ձեր նորոգ տպեալ Նարեկին: Աղաչեմ, զի զլիակատար կամս ձեր ինձ ծանուցանէք, եւս թէ ըստ ասելոյ դրութեանս՝ քանի՞ տետր մարթ է լինել, եւ հազար հատն՝ արդեօք ո՛րքան ծախիւք գոյանայ»: Զունինք նամակին պատասխանը:

4. Պոլիսէն, Կոզմաս Քէօմիւրճեան, իր իսկ շարագրած մէկ ձեռագիրը, բազմաթիւ նկարներով, տպելու համար կը դրկէ Հոռմ, ուր մերժուելով՝ ձեռագիրը կը դրկուի Վենետիկ, որպէսզի որեւէ տպարանի ցոյց տրուելով՝ պատրաստուի կանխահաշիւ մը: Պոլիսէն միջնորդողն

է մեր միաբաններէն Հ. Գէորգ Ապտուլլահեան, 22 նոյեմբեր 1792 թուակիր նամակով: Հ. Ղուկաս Ինճիճեան, 15 Փետր. 1793ին Վենետիկէն կը պատասխանէ թէ գիրքին տպագրութիւնը անկարելի է՝ նկարներու բազմութեան պատճառով: Գրուած նամակներէն չէ կարելի եզրակացնել գիրքին բովանդակութիւնը:

5. Պոլիսէն Աբրահամ Ամիրայ Խուլէլեան Միաբանութեանս կ'առաջարկէ տպագրել Շարակնոց: Ունինք Հ. Միքայէլ Չամչեանի 1792 տարւոյն մէջ տուած պատասխանը, ուր կը ներկայացնէ գործին անկարելիութիւնը, որովհետեւ Հռոմի իշխանութիւնը իրեն վերապահած էր զայն, եւ առանց սրբագրութիւններու տպագրելը՝ նկատուած էր հերետիկոսութիւն:

6. Հ. Փիլիպպոս Խոճիկեան, 19 Դեկտ. 1792 թուակիր երկար նամակով, Պոլիսէն կ'առաջարկէ Հ. Միքայէլ Չամչեանի, ձեռնարկել տպագրութեան հայկական ժամագրքին՝ ըստ աւանդութեան Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, առանց Հռոմէն պարտադրուած սրբագրութիւններուն: Այս նամակին ընդարձակ եւ տարածուն կերպով կը պատասխանէ Հ. Մկրտիչ Աւգերեան, 15 Յունուար 1793ին, Հ. Փիլիպպոսի տալով լիով իրաւունք, բայց միաժամանակ մատնանշելով գործին անկարելիութեան՝ ժամանակներու տհասութեան պատճառով:

7. Վանքիս Օրագրութիւններէն մէկը, 9 Յուլիս 1795ին կը գրէ հետեւեալը. «Ստեփան Վրդ.ն Աւգերեան, որդի Փրօփականտայի գօլէճին, եղբայր մեր Վ. Հ. Մկրտիչ Աւգերեան, գրեալ էր յանցեալ ամի ի Կոստանդնուպօլսոյ, ի Հոկտեմբերի 25, թուղթ առ Վ. Հ. Մկրտիչն Աւգերեան, յորում առաջի առնէր նմա եթէ կարելի իցէ առաքել ի վանս մեր զփոքրիկ գրքոյկ ինչ բնաբանական՝ ըստ նորոց վարդապետութեան, զոր շարադրեալ էր ինքն յուսուցանելն զորդիս աղայ Սեղբոսին Սեղբոսեան, առ ի տպագրել զայն ի վանս մեր ծախիւք իւրովք: Որում անորոշ ինչ պատասխանի գրեաց՝ ցուցեալ զգժուարութիւնս, եւ յորդորեալ զնա տալ տպագրել զայն ի Փրօփականտայ: Յետ այսորիկ յայսմ ամի ի Փետրուարի, առաքեաց զգրքոյկն իւր ի Վենետիկ առ Սեղբոսեան Յովհաննէս աղայն, նուիրեալ զայն նմա, աղաչելով զնա տալ տպագրել զայն ի վանս մեր, գրեալ եւ թուղթ առ եղբայր իւր Վ. Հ. Մկրտիչն, յորում աղաչէ զնա ուղղագրել զայն ի սխալանաց քերականութեան, առանց թուղթ ինչ գրելոյ առ Գ. Աբրահայրն: Այսմ պատասխանի արար Յովհաննէս Աղայն, առաջի դնելով նմա զանկարութիւն տպագրութեան այնորիկ ի վանս՝ վասն պէսպէս ընդդիմութեանց. եւ զայս ամենայն գրեաց ի բերանոյ իւրմէ՝ իբրեւ ոչ հարցեալ զմեզ: Յայսմանէ յուսահատեալ նորա գրեաց թուղթ առ Յովհաննէս Աղայն, որ եհաս ի Յուլիս ամսեանն, յորում ասէ տալ զգրքոյկն իւր ի Տէր

Յոհաննէսն Պալեանց հայ քահանայ ի Վենետիկ, զի առաքեացէ զայն ի Իրեստ, առ ի տպագրել զայն անդ: Այլ ապա գրեաց վերստին առաքել ի Հոմ, զի անդ տպագրեցիք»:

1796ին գիրքը տպուած է Հռոմ, Գիրք որ կոչի սկզբումք բնական գիտութեանց տիտղոսով:

8. Հ. Յարութիւն Մաղաքեան իմանալով որ վանքին մէջ կը տպագրուի Ս. Անտոն Անապատականի վարքը, 22 Յունուար 1795ին կ'առաջարկէ հատորի մը մէջ ամփոփել եւ տպագրել միայն այն սուրբերու վարքերը՝ «զորս տօնեմք հանապազ եւ քանի մը ճառք եւս վասն մեծամեծ տօնից՝ իբրեւ յորդորակ»: Մեղքոնեան Աբբայ չի մերժեր առաջարկը, ու 7 Մարտ 1795ին կը պատասխանէ. «մեք եւս վաղու խորհեալ եմք, բայց ժամանակի կարօտի, զի բազում աշխատութեանց պէտս ունիք»: Հ. Յարութիւն 24 Ապրիլ թուակիր նամակով՝ կը պնդէ իր գաղափարին վրայ, թելադրելով «թող Հ. Մկրտիչն (Աւգերեան) սկսցի զայս գործ...»: Արդարեւ Հ. Մկրտիչ կը ձեռնարկէ գործին եւ 1800ին կը տպագրուի Ծաղիկ վարուց սրբոց տիտղոսով:

9. Հ. Միքայէլ Չամչեան, թարգման ըլլալով պոլսահայ վաճառականներու փափաքին, 25 Յունիս 1795ին կը գրէ Մեղքոնեան Աբբահօր. «Բազումք աղաչեցին զիս եւ աղաչեն, եւ ստիպելով թախանձեն գրել զաղաչանս իւրեանց առ Գերյարգութիւնդ, զի տալիք յօրինել զարուեստ հաշուեգրութեան տէֆտէրի, կամ գիրք տէֆտէրի, կամ ասացից՝ գիրք ուսանելոյ զկերպ տէֆտէրի, ըստ ամենայն հանգամանաց: Եւ այս դիւրին իմն է յաչս Վ. Հ. Նաչատուրին (Սիւրմէլեան), եւ գործ թեթեւ վասն նորա: Միայն թէ մի՛ լիցի գրաբառ, այլ աշխարհաբառ եւ դիւրին ոճով»:

Նոյնը Պոլիսէն կը գրէ նաեւ Հ. Իգնատիոս Փափագեան, 10 Յուլիս 1795ին: Մեղքոնեան Աբբայ 23 Օգոս. 1795ին կը պատասխանէ Հ. Միքայէլի. «վասն տէֆտէր վարելոյ կանոնաց, ծանի՛ր, զի այդ արուեստ առաւել ի գործածութենէ վաճառականաց ուսեալ լինի քան ի գրոց: Եւ զի առ այժմ չէ կարելի մեզ ձեռն արկանել ի կազմութիւն այդպիսի գրոց, վասն սակաւութեան անձանց եւ վասն բազում զբաղմանց իւրաքանչիւրոց, որք են ի վանս, մանաւանդ նոցա՝ որք կարողն են ի շարադրութիւն այնպիսի գրոց»:

Յաջորդաբար Պոլիսէն շարունակած են պնդել գրքին տպագրութեան համար, սակայն ընթացք չէ տրուած անոր իրականացումին:

Այս համառօտ ակնարկը թող բաւական ըլլայ գաղափար մը կազմելու թէ ի՞նչ էին նոյն օրերու պահանջները, եւ թէ Ս. Ղազարի մէջ ի՞նչ կերպով կը գործէր նոր տպարանը:

ՏՊԱՐԱՆԻՆ ԸՆԹԱՑՔԸ 1795-1799 ՏԱՐԻՆԵՐՈՒՆ

1795 տարւոյն սկիզբը տպարանը փակուած եւ գործաւորները արձակուած էին. գաղղիացիներու յառաջացումով՝ քաղաքական կացութիւնը միշտ աւելի կը վատթարանար: 5 Մարտ 1796ին Հ. Մկրտիչ կը գրէ Պոլիս, Հ. Մատթէոս Մաղաքեանի. «Ի սկզբան աղուհացից՝ թափեցան գրաշարք եւ մրաշարք՝ կարծելով թէ բացցի տպարանն. այլ ի դերեւ ելեալ ի յուսոյ իւրեանց՝ յետս դարձան, զի առ այժմ չիք նշան բացման»: Տպարանին փակման իսկական պատճառը կը գրէ նաեւ Մելքոնեան Աբբայ, 8 Յունիս 1786ին, Հ. Միքայէլ Չամչեանի. «Յայս ամ ոչ սկսաք զտպագրութիւն վասն շփոթութեանց տեղեացս, վասն թանկութեան իրացն եւ վասն սակաւութեան վաճառի գրեանց կարեւորաց ի ծախս ստամբարիային եւ կազմից». իսկ 8 Հոկտ.ին դարձեալ թէ՛ «այժմ ոչինչ գիրք գոյ ի պատրաստի ի տպագրութիւն, ո՛չ պատուական եւ ո՛չ անպատիւ, զի ժամանակս չտանի այսպիսի իրաց»:

1796 տարւոյն մէջ բացառութիւն մը կ'ըլլայ, եւ միայն քանի մը օրուան համար կը բացուի տպարանը, տպելու համար 1798 տարւոյն Օրացոյցը, ապա կրկին կը փակուի, որովհետեւ անկարելի էր տոկալ տնտեսական դժուարութեան: Գաղղիացիները ոչ միայն տիրացած էին Վենետիկի, այլ մտնելով Ս. Ղազար՝ կ'ուզէին Փարիզ փոխադրել հայկական ձեռագիրները: Նոյն օրերուն Մանր Օրագրութիւն մը կը գրէ. «Խնդրեցին ապա զմայրն տպագրեալ տառից մերոց, զի ըստ այնց արասցեն եւ ինքեանք զայլ մայր տառից հայոց. եւ մեք ասացաք նոցա թէ մայրն տառից հայոց զոր առեալ էին ի Հռովմայ՝ լաւագոյն են քան զմերն»:

Տպարանին փակ մնալը՝ մահուան նշան էր Մխիթարեան միաբանին համար. սակայն անկարելիութեան դիմաց, երբ մտահոգուելով կը տառապէին ամէնքը, ամէնէն աւելի կրողն էր Միաբանութեան ղեկավարը, Մելքոնեան Աբբահայր, որ պատասխանելով Չամչեանի հարցումին՝ կը գրէ 7 Յունուար 1797ին. «Խնդրես տեղեկանալ՝ ի՞նչ ծախք լինին մեծաչափ գրքոյ միոյ վասն 1500ին: Կարես դու եւս դատումն ինչ առնել վասն միոյ թերթի, եւ յայնմանէ եզրակացուցանել վասն բոլորին. շարողջէք՝ լիւրա 14, գերխանայի ծախս՝ 8, տպողջէք վասն երեք ռիզմէի՝ 10, զին երեք ռիզմէ թղթոյն՝ 40: Եւ յայսմանէ մակաբերեալ վասն բոլորին, եթէ 100 տապաղայ է կամ այլ աւելի: Բայց ծանի՛ր զայս, զի մեզ ոչ ծառայէ վասն այլոց տպագրել, թէեւ եռապատիկն վճարեսցէ. զի վասն մեր տպագրելով աւելի օգտիմք քան վասն այլոց եռապատիկ վճարմամբ: Բայց ա՛յլ է եթէ զծախս տպագրեալ գրքոյն վճարեսցէ եւ տպագրեալ գիրքն մեզ մնասցէ. միայն անունն նորա լիցի, որպէս առնեմք վասն Շէհրիմանեանց»:

334-91

Երբ 1797 տարւոյն ալ ոչ մէկ գիրք լոյս կը տեսնէ, ահա թէ ինչ կը գրեն զանազան միաբաններ՝ այս տխուր կացութեան դիմաց.

«Ժամանակ է այժմ ի լոյս ընծայելոյ զզանազան աշխարհաբառ գրեանս հետաքրքիրս ըստ չափու մեծութեան Սաղմոս կամ Ճարտասանութեան, զոր օրինակ Պատմութիւն Աստուածաշնչի աշխարհաբառ, Պատմութիւն կայսերաց, Հատընտիր պատմութիւն երեւելի իրաց, Համառոտ աշխարհագրութիւն ախորժալուր՝ թօթափմամբ աւելորդ բառից, Համառոտ պատմութիւն սրբոց եւն. եւն., ամենայն աշխարհաբառ, որպէս ասացի եւ ի չափ Ճարտասանութեան: Եւ անտարակոյս եմ թէ ամի ամի շահիմք 3000 դուռուչս եւ անուն մեր ոչ նսեմանայ եւ ոչ կարեն ասել թշնամիք մեր թէ ահա շիջան: Գիտեմ զի աշխարհաբառ արտադրութիւն ընդդէմ երեւի վախճանին մերոյ, բայց քանզի հարկ ժամանակին այսպէս պահանջէ՝ համարձակիմք առնել զայս, եւ ի փոխել իրաց՝ փոխեմք եւ մեք զոճն մեր: Թո՛ղ զայն՝ զի յաշխատիլ մեր յայսպիսի գործս՝ ոչ լքանին անդամք հասարակութեան մերոյ եւ իմաստութիւն մեր եւս յոտին մնայ: Այսմ ոչ երեւի ներհակութիւն ինչ՝ բայց միայն խափանումն տպարանին, իբր զի ոչ էր կարելի այժմ ի գործ ածել զտպարանն: Այդմ ահա պարտ է դարման մատուցանել: Ես զոր գիտէի՝ գրեցի»¹:

«Թուի լաւագոյն ի մեծ անուն հասարակութեան մերոյ չղաղարեցուցանել զստամբարիայն, զի բազումք խօսին թէ ընդ տէրութեան Ձերոյ՝ ունի վերջանալ եւ վանքն: Եթէ ի լոյս ընծայէք զՆարեկայ մեկնիչն եւ զՀամառոտ վարս տօնեալ սրբոցն կամ զայլ ինչ նշանաւոր, լինի բարի յոյժ յոյժ. ընդդիմութեանցն կարեն գտանել սպեղանիք»²:

«Աղաչեմ զԳերայրգութիւնդ որդիական համարձակութեամբ, զի թէ հնար է՝ կարծեմ բարւոք լինի պատուոյ եւ անուան հասարակութեանս յայս միջոց ժամանակի տպագրել համառոտ գիրք ինչ Պարտիզաչափ կամ եւս փոքր, զի խցցին բերանք հակառակասէր թշնամեաց Կրօնիս, որք զաղմուկս խռովութեան կողմանցդ համարին լեալ ի վանս, որով եւ աւերեալ զլիսովին: Որպէս եւ ի յամելոյ Օրացուցիցն յայս ամ (որք տակաւին ոչ հասին այսր), առին պատճառս զնոյն պնդելոյ, թէ յայս ամ Օրացոյց եւս ոչ էլ ի վանացն, զի աւերեալ է վանքն: Յայս խնդրի համարձակեցայ ի նախանձախնդիր լինելոյ պատուոյ եւ անուան հասարակութեանս, եւ կարծեմ բարւոք լինի չառնել զանց զխնդրովս»³:

Հաւանաբար այս պնդումներուն վրայ, 1797ին կը բացուի տպարանը ու կը սկսի տպագրութիւնը Մովսէս Խորենացիի ընծայուած Գիրք Պիտոյիցին, Հ. Յովհաննէս Զօհրապեանէ պատրաստուած եւ ծանօ-

1. Հ. Մ. Չամչեան, Պոլիսէն, 25 Օգոս. 1797ին, առ Մելքոնեան Աբբայ:
 2. Հ. Գ. Ապտուլահան, Պոլիսէն, 16 Հոկտ. 1797ին, առ Մելքոնեան Աբբայ:
 3. Հ. Ի. Փափազեան, Պոլիսէն, 25 Հոկտ. 1797ին, առ Մելքոնեան Աբբայ:

թուփիւններով ճոխացած: Լուրը հաղորդողն է Մելքոնեան Աբբայ, 22 Նոյեմբեր 1797ին, Հ. Մ. Չամչեանի, որ ամէն նամակի ունէր նոր եղանակ, համոզելու որ բացուի տպարանը. «տպագրութիւն եւս սկսաւ լինիլ, Գիրք Պիտոյից գրոցն՝ իւր մեկնութեամբ. բայց ձմեռն ի վերայ եկեալ՝ լռեցուցաւ»: Այս միակ տողը կ'ուրախացնէ Պոլսոյ մեր միաբանները. բայց որովհետեւ անոնք գիտէին ժողովուրդին սպասումը եւ պահանջը, Հ. Գէորգ 27 Դեկտ.ին կը գրէ Աբբա՛հօր. «աւետեօք ըստամբային ուրախացուցիք զմեզ յոյժ յոյժ. բայց զինչ օգուտ, Պիտոյիցն եւս ըստ օրինակի Ղազար Պարփեցոյն մնասցէ պաթալ. չկարծէք եթէ առաքեալքն աստ յայն Պատմութեան վաճառեալք են...: Յայսմ ժամանակի լաւագոյն լինէր ի լոյս ընծայել փութով զգործնական ինչ եւ անցուկ, եւ այն եթէ կարելի էր՝ յարտադրութեանց մերոց անձանց, ի պապանձումն վայրահաչ թշնամեաց»:

Գիրք Պիտոյիցի տպագրութիւնը սկսած է 1797ի ամառը, սակայն անուանաթերթին վրայ դրուած է 1796 տարին. շատ հաւանաբար արդարանալու համար յաչս ժողովուրդին թէ 1796ին ալ գործած է Ս. Ղազարի տպարանը: Տպագրութիւնը, միջանկեալ ընդհատուածով, կ'աւարտի 1798ի Սեպտեմբեր ամսուն, ու միայն 1799ի Օգոստոսին է որ կը զրկուի Պոլիս՝ վաճառելու համար: Այս առիթով Մելքոնեան կը գրէ Հ. Իգնատիոս Փափագեանի, 21 Օգոս. 1799ին. «տե՛ս թէ որպէս վաճառի եւ զի՞նչ ասեն. եւ զինչ լսես՝ առանձին ծանո՛ր ինձ գրովդ: Եթէ օտար ինչ ասեն՝ կարես պատասխանել թէ ոմն բարեպաշտ ընչիւք իւրովք ետ տպել, զի յիշատակ հեղինակին մնասցէ»:

Պատերազմի եւ տնտեսական դժուարին տարիներու մէջ՝ նման գրքի մը տպագրութիւնը շահաբեր չէր Միաբանութեան համար: Հ. Յովհաննէս Զօհրապեան գտած էր բարերար մը՝ որ հոգար տպագրութեան ծախսը, եւ որով չէր ծանրանար Միաբանութեանս վրայ: Իսկ թէ ինչ շարժառիթէ մղուած տպագրութեան պատրաստած է գիրքը՝ կը յայտնէ իր եղբոր, Աւետիք աղա Զօհրապեանի, որու կը զրկէ նորատիպ գիրքէն օրինակ մը, 24 Յուլիս 1799 թուակիր ընկերացող նամակով. «մեր աշխատանաց պտուղին մէկ օրինակ մը հրամանոցը ընծայեմ, որ է Պիտոյից ըսված գիրքը, որ հին ատենէն շարադրված է մեր Մովսէս Խորենացի սուրբ հայրապետէն եւ մինչեւ հիմայ չէր տպագրված: Եւ թէպէտ ազնուութիւնը եւ պատուականութիւնը աս գրքիս այնչափ յայտնի չէր աշխարհականաց մէջ՝ ձեռագիր նատիր գրտնըվելով եւ խրթին շարադրութիւն ունենալով, բայց ուսումնասիրաց եւ կարդացողներուն պէյան էր, ուստի եւ շատոնցմէ կը բաղձացվէր որ այսպիսի մեկնութեամբ եւ բացատրութեամբ տպագրվի՝ ո՛չ միայն յօգուտ ուսումնասիրաց այլ եւ ի պարծանս մեր Հայոց ազգիս, որով տեսնան ամմէնքը թէ ատենով այսպիսի իմաստուն մարդիք եղեր են մեր ազգին մէջն ալ ու այսպիսի խելացի գրքեր շարադրեր են. ինչպէս աս ըսածիս

ճշմարտութիւնը կրնաք նաեւ թասի՛հ ընել ուսման թալէպ եղողներէն: Անոր համար իրեն արժանաւորութեանը կէօրէ ջանացիւք չէ թէ միայն բացատրութիւնները տեղն ի տեղը խապիլին կէօրէ յարմարցունել ու շինել, այլ եւ հոգ տարինք որ տպագրութիւնն ալ ամէն կողմանէ անսխալ ու թէմիզ ըլլայ, ինչպէս ասանկ բանէ հասկըցողները աղէկ կիմանան: Վասն որոյ յուսամ թէ աս մեր փոքրիկ ընծան հրամանուցը ալ հաճոյ ըլլայ եւ հաւասար սիրով ընդունիք, իբր թէ բացի այսպիսի ազնուութեանէ գործքին՝ նաեւ մասնաւորապէս ձեր եղբոր աշխատանքով հրատարակուած է տէյի, որով մշտնջենաւոր բարի յիշատակ կը մընայ մեր Զօհրապեան տան»:

Գիրք Պիտոյիցի հետ միաժամանակ կը տպագրուի Գրգուկ որ կոչի Էֆիմէրտէ, որուն անուանաթերթին վրայ գրուած է «Ի Վէնէտիկ – Ի տպարանի Անտօնի Պօրթօլի», ուր բացակայ է «Ի վանս Ս. Ղազարու» բացատրութիւնը: Գիրքը կը ներկայանայ իբր վերատպութիւն Սարգիս Արքեպօս. Սարաֆեանի հրատարակութեան. ոչ մէկ հետք կայ Մխիթարեան տպագրութիւն ըլլալուն, ու նախորդ հատորին նման՝ տպագրուած ըլլալով հանդերձ 1787–1788 տարիներուն, անուանաթերթին վրայ կը կրէ 1796 թուականը:

Մելքոնեան Աբբայ 20 Հոկտ. 1799ին կը գրէ Հ. Իգնատիոս Փափագեանի, Պոլիս. «Տպագրութիւն Պիտոյից գրոցն եզերեցաւ, եւ ի խնդրոյ ուրումն տպեցաւ եւ գիրքն Էֆիմիւրտեսին. եւ այժմ ժամանակ մի միջոց տամք, զի տեսցուք թէ յինչ տեսակաւորի կառավարութիւն քաղաքիս»: Իսկ Հ. Յ. Զօհրապեան, տպարանին տեսուչը, 23 Յունուար 1799ին կը գրէ Հ. Գ. Ապտուլլահեանի, Պոլիս. «Մանիք եւ զայս, զի դիպուածով իմն յանցեալ ամսն դէպ եղեւ մեզ վերստին տպագրել զԷֆիմիւրտեսն Սարգիս Վարդապետին, որ ի բազում կողմանց բազում անգամ խնդրեալ լինէր»:

Գիրք Պիտոյից, Էֆիմէրիտէս եւ յաջորդ երկու տարիներու Օրացոյցները տպելէ ետք, կը դադրի տպարանին գործունէութիւնը, «Ո՛չ առ ի չգոյէ փափագանաց կամ տպագրելի մատենից, – կը գրէ Մելքոնեան 5 Սեպտ. 1799ին, Տէր Յարութիւն Շմաւոնեանի, Մատրաս, – այլ առ ի չգոյէ դրամոց, յաղագս դառն աղէտից բովանդակ Իտալիոյ եւ յաղագս կարօտութեանց, որոց եւ մեզ վիճակեցաւ լինել բաժանորդ»:

Այս էր ընդհանուր կացութիւնը նոյն տարիներուն, ուր դժուարին էր նաեւ տպագրուած գիրքերը Պոլիս հասցնել ծախելու համար: 6 Ապրիլ 1799ին Հ. Զօհրապեան կը գրէ Պոլիս Հ. Գէորգին. «Օրացոյցն 1800ին արդէն աւելի քան զ8000 տպագրեալ են եւ կազմեալ բովանդակ, բայց հեծելով սպասեն ընդ այլ գրեանց՝ ելանելոյ նաւուց աստի կամ ի Քֆիեատէ». իսկ Մելքոնեան Աբբայ, 7 Յունիս 1799ին, կու տայ համայնապատկերը, գրելով Հ. Նիկողայոս Բուզայեանի (Լոնտոն). «Այս չորք ամբ են՝ ոչ կարացաք գոնէ զհարկաւոր գրեանսն բաւական ըստ

ժամանակին ի Պոլիս հասուցանել, եւ ի միում ամի նաեւ Օրացոյցն ոչ հասանելով անդ՝ այլ յետս դառնալով ի Վենետիկ, կորեան ծախքն եւ շահն: Այժմ ի կազմութեան հարկաւոր գրեանց յանձնելն ի մերայնոց՝ տարակուսիմք թէ ուստի գտցուք զվճար կազմարարին. եւ եթէ ի կազմութիւն արդէն տպագրեալ գրեանց այսպէս անճարանամք, զի՞մք զկարիցեմք զայլ գրեանս նորոգ տպագրել, թէպէտ ունէաք ի պատրաստի զԵւսեբիոսն, զՄեկնութիւն Նարեկին եւ զայլս»:

ՎԵՐՁԱԲԱՆ

Հոս կը ստիպուինք ակարտել մեր տեսութիւնները, որովհետեւ սա պատմութեան էջ մըն է՝ որ ունի իր ընդարձակ պատմութիւնը եւ դիւանական անսպառ պաշար: Ուզեցինք նկատել միայն Ս. Ղազարի տպարանին սկզբնաւորութեան պատմութիւնը եւ անոր տասնամեայ գործունէութեան շրջանը, ինչ որ բաւական է՝ կրկին անգամ եզրակացնելու վերեւ առաջին տողերուն մէջ մեր հաստատածը: Մխիթար Աբբահօր վառած ջահին բոցերն են որ կ'արծարծին դարերու ընթացքին, կեանքի պարագաներու համաձայն՝ աւելի կամ նուազ բոցերով: Մխիթարեանի մը համար տպարանի ծնունդ տալ կը նշանակէ հայթայթել անոր պաշար, միշտ աչքի դիմաց ունենալով Ազգին օգուտը, անոր հոգեւոր, մտաւոր եւ ուսումնական բարգաւաճումը: Ահա թէ ինչու գործունէութեան առաջին տասնամեակին, երբ դիւրութիւն կ'ընծայուի Ս. Ղազարի մէջ տպագրելու հայ գիրքը, Աւետարան ու Սաղմոսի կողքին՝ կը տպագրուի նաեւ Երկրաչափութեան հատորը, Նարեկացիի Գիրք Աղօթիցի կից՝ Առակն ու Ոստանաւոր իրատականը, ժամագրքին հետ միասին՝ Բարոյական իմաստասիրութիւն ու Քերականութիւն Թօսեմանեան լեզուի, ինչպէս նաեւ նախնեաց մատենագրութեանն Նարեկացիի Մեկնութիւն Երգ Երգոցին, Խորենացիի Գիրք Պիտոյիցը, Պատմութիւն Ղազար Փարպեցւոյ... ամբողջ հայ մատենագրութիւնը հրատարակելու հեռանկարով:

Այսօր ալ, Ս. Ղազարի տպարանի մեքենաներու աղմուկը կը շարունակուի նոյն թափով: Դարձեալ յարմարելով ներկայ ժամանակներուն ու պայմաններուն, դիմագրաւելով տնտեսական բազմաթիւ դժուարութիւններ, 1988-1989 տարիներու ընթացքին, ընդ մէջ վերահրատարակութիւններու եւ ինքնագիր աշխատութիւններու՝ տպագրուեցան տասնըհինգ հատորներ, որոնց մէջ աչքառու են Հայկական Կիլիկիոյ բերդերն ու բերդաբազմերը, Ես եմ լոյս աշխարհի, Ժէ. դարու երեւելի Վարդապետներ եւն.:

Ս. Ղազարի տպարանին երկուհարիւրամեակին առիթով՝ նոյն տպարանէն լոյս տեսաւ 1696ի Ամսդերտամ տպուած Համատարած քար-

տէսը իր բնական մեծութեամբ, լուսատիպ տպագրութեամբ: Եւ դեռ նոյն մեքենաները սահմանուած են գործելու, միշտ մեր ժողովուրդին համար, ապահովելու անոր հոգեւոր եւ մշակութային բարգաւաճումը:

(Շար. 2 եւ վերջ)

Հ. ՍԱՀԱԿ ՃԵՄՃԵՄԻԱՆ

Résumé

LES DÉBUTS DE L'IMPRIMERIE ARMÉNIENNE
DE ST. LAZZARE (VENISE)
(1789-1989)

P. SAHAK DJEMDJEMIAN

En ce deuxième article, l'auteur continue à nous donner l'histoire de l'imprimerie arménienne de St. Lazare qui a commencé son activité depuis 1789.

En 1794 est imprimé la «Géométrie» du P. Sahak Pronian. L'impression est contestée par certains des pères du monastère, mais l'Abbé Général du moment Mons. Stephanos Melkonian, beaucoup plus prévoyant que les autres, considère importante la parution du susdit livre surtout pour les générations futures arméniennes et en ordonne l'impression en mille exemplaires.

C'est la même année que paraît «Amaranoc' biuzantian» (lieu de vacance byzantine) du P. Lucas Incician. Cette impression aussi fut contestée par les membres du monastère la considérant une œuvre inutile pour le peuple arménien; on en tire que 600 exemplaires. Suivent de près dans la même année la publication des livres suivants: «Vie de notre Vénérable Père l'Abbé Antoine le Grand», traduit du latin en arménien par le P. Barsel Nastourian; le «livre de prière» de Grigor Narekac'i et «la couronne de la Vierge».

L'Auteur nous énumère les projets et les propositions d'impression de la part de personnes extérieures au monastère de St. Lazare, soit de Mekhitaristes que de laïcs et qui ont été adoptés ou rejetés de la part de la communauté.

Par l'arrivée de la domination française à Venise (1795-1796) les prix deviennent inabordable et il est impossible de continuer l'activité de l'imprimerie qui doit être fermée. Seul est imprimé le calendrier annuel de 1798 qui avait commencé à paraître depuis 1757 et qui paraît encore à ce jour. La fermeture de l'imprimerie est une des principales préoccupations ainsi que de douleur pour tous les membres de la Congrégation qui depuis les lointaines missions écrivent à l'Abbé Général Melkonian, l'invitant à réouvrir l'imprimerie et à imprimer des livres en arménien moderne afin de prouver à la communauté arménienne la vitalité de la Congrégation Mekhitariste.

Finalement, en 1797, paraît de l'imprimerie de St. Lazare le fameux «Girk Pitoyic» dont l'édition et les notes furent préparées par le P. Hovhannès Zohrabian. En la même année nous avons la réimpression du livre «Ephirmede» (ephemerides) très apprécié et recherché par le peuple.

L'imprimerie arménienne de St. Lazare, né en 1789, depuis plus de 200 ans a continué son activité jusqu'à ce jour, ayant toujours comme finalité principale la diffusion de la culture arménienne et le progrès spirituel, intellectuel et culturel du peuple arménien.

ՄՈՎՍԷՍ Գ. ՏԱԹԵՒԱՑԻ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԷՋՄԻԱՄՆԻ

(Շար. տե'ս «Բազմավէպ» 1990, ք. 1-2, էջ 25-39)

ՄԻԱԲԱՆԱԿԱՆ ՁԵՌՆԱՐԿ

Նոր Զուղայի հայ վաճառականներուն դերը

1573 թուին, Լուսիտանացի Օգոստինեան կրօնաւորներ, Հնդկաստանի Փորթուկալեան գաղթավայրը Կոա քաղաքը հաստատուած էին: Անոնցմէ Հ. Սիմոն de Moraes, Հիւրմիւզ կղզին կ'երթայ քրիստոնէութիւն քարոզելու եւ կ'ըսուի թէ 1601 թուին՝ մինչեւ 300 հոգի կրցած է մկրտել: Խոտապանտա Շահը թոյլատու աչքով կը վերաբերի իր սահմաններուն վրայ՝ Արեւմտեան միսիոնարներուն ներկայութեան: Իր գլխաւոր թշնամին՝ Թուրքին կոնակէն՝ քրիստոնեայ պետութիւններուն բարեկամութիւնը վայելելու հաշիւով:

Երբ իր յաջորդը՝ Շահ Աբաս Մեծ, բռնագաղթի քաղաքականութեամբ Արեւելահայքէն մեծ զանգուածներ փոխադրելով, ժէ. դարուն սկիզբը Նոր Զուղան կը հիմնէ, Սպահանի դիմաց, Սպանիոյ թագաւորը Փիլիպպոս Գ. (1598-1621) իրեն կը գրէ 1601 թուին՝ բանալ Պարսկաստանի դռները առեւտուրի եւ արեւմտեան միսիոնարներուն: Իսկ յաջորդ տարին, 1602 թուին, իբր իր պատգամաւորները երեք Օգոստինեան կրօնաւորներ կը ղրկէ: Շահ Աբաս անոնց հետ պատերազմի եւ առեւտուրի մասին խօսելէ զատ, կ'արտօնէ որ անոնք կարենան Սպահանի մէջ ունենալ վանք ու եկեղեցի, ու 2000 սկուռ ալ կը նուիրէ: Անոնք յանուն իրենց աղքատութեան ուխտին՝ կը հրաժարին դրամական նուէր ընդունելէ, բայց Սպահանի Հոսէյնիէ թաղին մէջ կ'ընդունին հող, ուր կը կանգնեն տուն մը՝ իրենց բնակութեան համար եւ յարակից մատուռ, 1603 թուին:

1605ին Շահը կը յայտնէ գրով Փիլիպպոս Գ. թագաւորին՝ իր համակրանքը եւ գոհունակութիւնը Օգոստինեան կրօնաւորներուն ներկայութենէն. մանաւանդ պարսկագէտ Հայր Անտոն de Gouveia անձին հանդէպ: Այսպէս նա իր հեռատես քաղաքականութեամբ կ'ուզէ ծառայեցնել իր քաղաքական նպատակներուն Արեւմուտքի քրիստոնեայ պետութիւններուն երկրէն եկող միսիոնարները¹:

Այնուհետեւ հետզհետէ Արեւմուտքէն կը հասնին Սպահան այլեւայլ կրօնաւորական միաբանութիւններու միսիոնարներ, այս անգամ Հռոմէն առաքուած: Այսպէս 1604ին կարմեղեան կրօնաւորներ, Ս. Փրանկիսկոսի կարգէն Վեղարաւորները (Կարուչին) 1628 թուին, ապա 1653ին Յիսուսեաններ, որոնք բոլորն ալ Սպահանի մէջ կը բանան վանատուններ եւ առաքելական կայաններ: Վերջինները միայն ի Նոր Զուղա: Հուսկ կը հասնին եւրոպացի Դոմինիկեաններ, 1677 թուին:

Այսպէս Արեւմուտքի լատին միսիոնարներուն ներկայութեան տեսակէտէն, Սպահան՝ Կ. Պոլսի Օսմանեան մայրաքաղաքէն վար չի մնար: Նոր Զուղայի հայ վաճառականները չիման մէջ կը մտնեն նորեկ լատին միսիոնարներուն հետ:

Հայազգի վաճառականները, ինչպէս Օսմանեան հողերուն վրայ, այսպէս Պարսից երկրին մէջ, հպատակ այդ տէրութեան, իրենց կենցաղով, տարազով, լեզուով՝ նման տեղացի ժողովուրդին, եւ առեւտուրի տիտղոսով ներկայ Պարսից ծոցի եւ Արեւմտեան Հնդկաց շուկաները, - որ Սպանիոյ եւ Փորթուկալի ձեռքն էին, - կը վայելեն Արեւմուտքի կողմէն միւս ոչ-քրիստոնեաներուն հաւասար վերաբերմունք:

Սպահանի հայերուն համար, լատին միսիոնարներուն հետ յարաբերութիւններուն առթիւ, այժմէական կը դառնայ Հռոմի Եկեղեցիին հետ Հայաստանեայց Եկեղեցիին միաբանական հարցը: Այս շարժումին, հայ եկեղեցականները չէին կրնար անտարբեր մնալ, մանաւանդ որ Եկեղեցիին նիւթականը կ'ապահովէին տեղւոյն հայ

1. A. BUGNINI, *La Chiesa in Iran*, Roma, 1981, p. 120-122, 125. Շահ Աբասի, ինչպէս նաեւ իր յաջորդներուն այսպիսի թոյլատու քաղաքականութիւնը քրիստոնեայ փոքրամասնութեանց հանդէպ, տեւական եղած չէ: 1621-1622 տարիներու ընթացքին, նոյն ինքն Շահ Աբաս Մեծը հալածանք հանած է քրիստոնեաներու դէմ. նա-հատակներ չեն պակաս հայ համայնքէն ալ: Իբր թէ հայ կնոջ մը գանգատը իր դէմ՝ առիթ տուած ըլլայ, եւ քրիստոնեայ ժողովուրդը, մանաւանդ Հայերը, իսլամացնելու քաղաքականութեան ձեռնարկած ըլլայ: Առաքել Դավրիժեցի արձագանգ կ'ըլլայ՝ 1621-1622 տարիներուն գործադրուած հարստահարութեանց (գլ. ԺԴ. 122-128): Եւրոլ քառասուն հայ գիւղերու բնակիչները ենթարկուեցան այդ կեղեցի-բռնութեան:

1674 թուին, Շահ Սուլէյման Նոր Զուղայի հայ մեծատուններուն դէմ, 1678ին՝ դարձեալ Հրեայ եւ Հայ փոքրամասնութեանց դէմ:

մեծատունները: Զուղայեցի վաճառականները, իրենց առևտրական ցանցով ներկայ էին թէ՛ Արեւելքի եւ թէ՛ Արեւմուտքի շուկաներու վրայ, մեծ գումարներ ի պահ դրած Արեւմուտքի քրիստոնեայ դրամատուններու մէջ, տեւական շփումի մէջ էին անոնց առևտրականներուն հետ, եւ «հերձուածող» որակումը, որ իրենց յատկացուած էր, ճիշտ անոր համար որ եկեղեցին որուն կը պատկանէին, հաղորդակցութեան մէջ չէր գտնուեր Հռոմի հետ, թէ՛ կը վիրաւորէր գիրենք եւ թէ՛ կը զրկէր Արեւմուտքի քրիստոնեաներուն վերապահուած առանձնաշնորհութիւններէն:

Հայր Յովհաննէս Թաղէոս di S. Eliseo, Պարսկաստանի Կարմեղեան առաքելութեան մեծաւորը, որ 1632ի վերջերը, եպիսկոպոս ձեռնադրուած է, իր մէկ հանգամանաւոր Տեղեկագիրին մէջ, ՀՍ.ի Ժողովին ներկայացուցած, որուն երեք վերջին հատուածները նուիրած է հայ քրիստոնեայ տարրին, ի միջի այլոց ողջմտութեամբ կը գրէ. «Պէտք չէ արհամարհել զանոնք՝ հերետիկոս կամ հերձուածող կոչելով, մէկ քանի սխալանքի համար, որովհետեւ եթէ կան ինչ ինչ մոլար հաւատալիքներ՝ ոմանց սեփական է դա»²:

Խոճա Նազար, որ մեծ ազդեցութիւն ու հմայք կը վայելէր Շահին արքունիքը, բարեկամ էր ոչ միայն Մովսէս Տաթեւացի Վրդ.ին ու

2. SOCG, v. 209, f. 248v. GEORGES GOYAU, «La France missionnaire» իր գրքին մէջ (Paris, 1948, v. I, p. 237-238), կը պատմէ հետեւեալը՝ Փրանկիսկեան Վեղարաւոր (Capucins) կոչուած կրօնաւորներուն Սպահան մուտքը նկարագրելով.

Անոնք առաջուած էին Լուդովիկոս ԺԳ. Թագաւորին կողմէ, Կարգ. Ռիչըրտի վարչապետութեան օրով: Երեք միսիոնար Մարսիլիայէն կը մեկնին, որոնցմէ մէկը Հալէպ կը կենայ՝ Պաղտատի համար, երկուքը՝ որոնք են Հ. Փասիֆիք de Provins եւ Հ. Գարրիէլ de Paris, 1628ի Սեպտ.ի կէսին Սպահան կը մտնեն:

Խոճա Մուշեղ անուն հայ մը, որ չորս տարիներ առաջ Փարիզ ծառայութիւն մը գտած էր Հ. Փասիֆիք de Provinsի կողմէ, կը հիւրասիրէ երկու միսիոնարները իր տան մէջ, Նոր Զուղա:

Երբ լուրը Հայոց Արքեպս.ին ականջը կը հասնի - հաւանօրէն Խաչատուր Վրդ. Կեսարացին - կը ստիպեն միսիոնարները որ Հայոց վանքը փոխադրուին: Թափօրով եկեղեցի կ'ընդունին զանոնք, վարդաջուրով կը լուան անոնց ոտքերը եւ գլուխը կը սրսկեն, իբրեւ Քրիստոսի առաքեալները, եւ Հայոց վանքը կը հիւրասիրեն:

Խոճա Նազար կ'այցելէ, եւ կը հարցնէ թէ արդեօք ընծաներ ունին Շահին նուիրելիք. անոնք կ'ըսեն թէ բերած են նկարները Լուդովիկոս ԺԳ. Թագաւորին, անոր մօրը Տէ Ամիչիսին եւ տիկնոջը: Խոճա Նազար կը յայտարարէ թէ իբր նուէր անոնք հաճելի կ'անցնին Շահին:

Այսպէս, տասնեակ մը օրեր, անոնք Հայոց վանքը իջեւանելէ ետք, Կարմեղեան միսիոնարներուն մեծաւորը՝ Հ. Յովհաննէս Թաղէոս, զանոնք իր վանատունը կը տանի, Սպահան:

Ignazio da Seggiano (L'opera dei Cappucini... Or. Chr. Analecta, Roma, 1962, v. 163, p. 330) կը գրէ թէ Մովսէս էր Արքեպս.ը, որ իրենց այդ սիրալիր ընդունելութիւնը վերապահած էր: Իրօք ալ՝ 1628 թուին, Մովսէս Տաթեւացին Նոր Զուղա կը գտնուէր:

Կթղ.ին, այլ նաեւ եւրոպացի միսիոնարներուն, որոնք Սպահան հաստատուած էին: Ասիկա կը նպաստէ երկու կողմերու բարեկամական յարաբերութիւններուն: Ատոր արձագանգը կը հասնի շուտով մինչեւ Հռոմ:

Fra Eugenio di S. Benedetto, Կարմեղեան մեծաւորը, 1627 Փետր. 24ի իր Տեղեկագրով, Ս. Ժողովին կը յայտնէ Նոր Զուղայեցիներուն միաբանական տրամադրութիւնները Հռոմի հետ, որուն վարդապետութիւնը, կը գրէր նա, առհասարակ անոնք կ'ընդունին: Թէպէտ անոնց ըսելու կերպէն կը թուի թէ Քրիստոսի մէջ մի բնութիւն կը խոստովանին, հասկնալու եւ մեկնելու կերպը չի՛ տարբերի մերինէն: Փռանկներ ու Հայեր իբր սիրելի եղբայրներ են, թէ իրենք մաս չունին բաժանման մէջ. ոմանք Հռոմ գալ կը փափաքին. եթէ Հռոմ դպրոց բացուի իրենց մանուկներուն համար՝ յարաբերութիւնները աւելի եւս կը բարւոքին. իրենց վարդապետները շատ յարգուած են Շահէն, որոնց ամէնուն գլուխն է Մովսէս Վրդ., բարեկամ մեր Հայերուն, եւ որ ձեռքովս ընդունեցաւ Նորին Սրբութեան գիրը: Հաւանական թեկնածուն է Կաթողիկոսութեան, յետ Շահին Պաղտատէն դարձին³:

1629 Օգոստոս թուակիր նամակով մը, Նոր Զուղայի Ֆրանսացի նուիրակին ձեռքով առաքուած, Ս. Ժողովը կը շնորհաւորէ Խոճա Նազարը, իր բարեացակամութեան ու առատաձեռնութեան համար՝ հանդէպ Վեղարաւոր (Կարուչին) Հայրերուն⁴:

Մասնաւորապէս մտերմական էին յարաբերութիւնները Կարմեղեան Հ. Յովհաննէս Թաղէոս di S. Eliseoին հետ: Սա 1629ին Նոր Զուղայէն Հռոմ կը մեկնի: Զոյգ հայ եպիսկոպոսները, որոնց միացաւ Մովսէս Տաթեւացին, կը ներկայացնեն անոր հետեւեալ առաջարկները տանիլ ՀՍ.ի Ս. Ժողովին. ա) Հռոմ հայ դպրատուն մը բանալ, բ) հայ վաճառականներուն՝ որոնցմէ էր Խոճա Նազար, շնորհուի Պապին Պետութեան մէջ ու Եւրոպա առևտրական կայաններ, մաքսէ ազատ ապրանք մտցնելու իրաւունք:

Ս. Ժողովը՝ 1630 Մարտ 19 եւ Յուլիս 23ի նիստերու ընթացքին, կ'որոշէ թէ՛

1) Հայերը կարող են Պապին հողերուն եւ քրիստոնեայ պետութիւններուն մէջ, իրենց ծախքով շուկայ հաստատել, իրենց վաճառքներուն համար, եւ կառուցանել իրենց ծախքով եւ իրենց գործածութեան՝ եկեղեցիներ կամ մատուռներ, սեփական քահանայով:

2) Այս թոյլտուութիւնը այն վաճառականներուն համար միայն՝ որոնք Հռոմի Եկեղեցիին հետ եկեղեցական հաղորդակցութեան

3. Lusitania-India-Japonia, 1629, f. 258-259. ԱԿԻՆՆԱՆ, Անդ, էջ 336-337:
4. Lett. volg. 1629, v. 8, f. 132.

մէջ են, այսինքն «կաթողիկէ են եւ կամ ըլլալ կ'ուզեն», անոնք մաքսէ ազատ (franchise) ճանչցուելու մենաշնորհը կ'ունենային: «Եւ որպէսզի անոնք՝ նոյն իրաւունքով ուրիշ քրիստոնեայ հողերու վրայ ալ կարենային հաստատուիլ...», Ժողովը կ'որոշէր գրով յանձնարարել անոնց:

1630 Սեպտ.ի որոշումով Հայր Յովհաննէս Թաղէոս di S. Eliseo կը տանի Հռոմի այդ պատասխանը Զուղայեցիներուն, թէ՛

1) Պապը իր տէրութեան սահմաններուն մէջ պիտի շնորհէ տեղեր հայ վաճառականներուն, որպէսզի հոն կարենան ապրիլ իրենց ծախքով, եւ նոյնին համար պիտի դիմէ ուրիշ իշխաններու, «պայմանաւ որ ըլլան հոռմէական Եկեղեցւոյ հետ հաղորդակցութեան մէջ»:

2) Եթէ Դպրանոցի (Collegio կամ Seminario) շէնքը ու կարասիները զնել յանձն առնեն, «պիտի կազմուի իր ժամանակին՝ 405 աշակերտի համար Դպրանոց մը»: Նմանապէս պիտի կարենան տպարան բանալ իրենց պաշտամունքի գիրքերուն տպագրութեան համար, պայմանաւ անշուշտ կանխիկ գրաքննութեան⁵:

Հ. Յովհաննէս Թաղէոս երկար կը յապաղի Հռոմ, անշուշտ եպիսկոպոս անուանուելուն հետեւանքով: 1633 Յունուար 5 թուով նամակ մը կը յանձնուի իրեն Ս. Ժողովէն, ուղղուած Խոճա Նազարին, ուր ասոր կը հաղորդուի թէ սոյն Հայրը Սպահանի լատին Առաքելութեան եպիսկոպոս օծուած է, եւ որովհետեւ ծեր է՝ իրեն տրուած է Աթոռակից մըն ալ, Հայր Տիմոթէոսի անձին մէջ: Կը մնայ Զեզի եւ Զուղայի հայ վաճառականներուն, կը գրուի, Հռոմ Զեր ազգին համար բացուելիք Դպրանոցին ընել ինչ որ անկ է, ի փառս Աստուծոյ եւ յօգուտ ձեր ազգին⁶:

Այս թղթակցութեան հետեւանքը չենք գիտեր: Հ. Յովհաննէս Թաղէոսի կանխահաս մահը արգելք կ'ըլլայ հաւանօրէն. գրեթէ միաժամանակ կը մեռնի Մովսէս Կաթողիկոսն ալ (1633 Մայիս): Թո՛ղ որ Լվովի թեմին շուրջ ծագած տարածայնութիւններն ալ պղտորած էին Հայ-Հռոմ մթնոլորտը:

Մովսէս Տաթևացիի միաբանական ձեռնարկը

Տարակոյս չկայ որ Մ. Տաթևացին, երբ տակաւին Կ. Պոլիս կը գտնուէր Գրիգոր Կեսարացիի իբր աշակերտ, տեղեակ էր Մելքիսեթ Կթղ.ին, Յովհաննէս Խուլ ու Զաքարիա Պատրիարքներուն եկեղեցական յարաբերութիւններուն որ կը մշակէին 1610 թուականէն սկսեալ, Հռոմի Աթոռին հետ, Պօղոս Ե. Պապին Քահանայապետութեան (1605-1621) եւ անոր յաջորդ Գրիգոր ԺԵ.ի (1621-1623) օրերուն:

5. Acta, v. 7, f. 34, n. 15; f. 100. ԱԿԻՆԵԱՆ, ԱՈՂ, էջ 388:
6. ԱԿԻՆԵԱՆ, ԱՈՂ, էջ 388-390:

1612ին, երբ Զաքարիա Վանեցի Հռոմէն Կ. Պոլիս կը դառնայ նամակներով եւ ընծաներով՝ Մելքիսեթին յանձնելի, Մովսէս հոն էր, տեղեակ անշուշտ վէճերուն ընդ մէջ Վանեցիին եւ Գրիգոր Կեսարացիին. վերջինս բուռն հակառակորդ «Ֆուանկ»ներուն, բայց Մովսէսին «հոգեւոր հայր»ն էր:

Մովսէս՝ վարդապետ օրհնուելէն ետք, կը տեսնենք որ բարեկամական էին իր յարաբերութիւնները թէ՛ Սպահանի Կարմեղեանց եւ թէ՛ Նախիջևանի Ունիտոր Դոմենիկեանց հետ: Անշուշտ, ամբողջապէս չէին զուգադիպիր իր տեսակէտները, իր վարդապետին՝ Գրիգոր Կեսարացիին տեսութիւններուն հետ⁷:

Տեղեակ էր Գրիգոր Կեսարացիի զգացումներուն, բայց թէ այդ մարզին մէջ որքան անկախ եղած է անոր վարդապետին խորհելակերպէն, մենք կը նշմարենք իր գործունէութեան չըջանին իբր վարդապետ եւ իբր Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց:

Ան՝ քրիստոնէական վերաշինող վերաբերում կը մշակէ թէ՛ Սպահանի եւ թէ՛ Նախիջևանի լատին թեմին մէջ աշխատող միսիոնարներուն հետ: Այս մասին իրեն հետ կը գործակցին նաեւ իրեն լաւագոյն աշակերտները, Խաչատուր Վրդ. Կեսարացին, Արիստակէս Վրդ. Շամբեցին: Համախոհ եղած է Խոճա Նազար, որուն համար ալ ՀՍ.ի ժողովէն զնահատանք գտած էր:

Ակիւնեան կը գրէ. «Մովսէս եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ընդունելէ ետք, հաւանօրէն 1623 թուականէն ետք, երբ հրաւիրուեցաւ Նոր Զուղա, 1624ին, ունեցաւ առիթ տեսնուելու հոն տեղւոյն լատին առաքելներուն հետ: Շատ կանխակալ կարծիքներ՝ այդ մերձեցումով՝ երկուստեք տեղիք տուին: Զգաց ինքն ալ հայ եւ լատին Եկեղեցիներու մերձեցման, բարեկամական աղերսի հարկաւորութիւնը: Անջատման գծերը չհամարեցաւ այնքան կարեւոր՝ կարեւորագոյններէն հրաժարելու աստիճան: Նախ անձամբ տուաւ իր հաւանութիւնը ենթարկուելու Հռոմայ Ս. Գահին ճոխութեան, եւ ապա խոստացաւ վէճի առարկայ կէտերը զնել եպիսկոպոսներու ժողովի քննութեան»⁸:

Մովսէս Տաթևացիին, ինչպէս նաեւ իրեն աշակերտ Խաչատուր Վրդ. Կեսարացիին յարաբերութիւնը Հռոմի Եկեղեցիին հետ, դիւրանական հետքերու լոյսով որ ցարդ մեզի ծանօթ է, 1625 թուին սկսած կը թուի:

ՀՍ.ի Ժողովին 1625 Յունիս 13ի եւ Օգոստոս 22ի նիստերուն մէջ, կը զեկուցուի Մելինոյ Կարդինալի կողմէ, Հ. Պրոսպէրոյ dello Spirito Santo Կարմեղեան միսիոնարէն մատուցուած խնդրանքը, նուիրելու

7. ԱԿԻՆԵԱՆ, ԱՈՂ, էջ 332-337:
8. ԱԿԻՆԵԱՆ, ԱՈՂ, էջ 334-335:

ընկեր վարդապետները, եւ անոնց հետեւորդ ժողովուրդը՝ նգովելու Եւտիքէսն ու Դիոսկորոսը, յայտնապէս ալ դաւանիլ Քրիստոսի աստուածամարդկային խորհուրդը. Երկու բնութիւն մէկ անձի մէջ: Նաեւ թէ Ս. Լեւոն Ա. Պապը հերետիկոս եղած չէ: Կը հաղորդուի, հուսկ, նոյն նամակընկալ Հօր՝ թէ կրնայ վստահացնել յիշեալ երեք եպիսկոպոսները եւ հայ ժողովուրդը, թէ պիտի վայելեն Հռոմի Քահանայապետներուն լաւագոյն վերաբերմունքը¹⁴:

Մանօթ է թէ 1628 տարւոյն վերջերը, այս բանակցութիւնները կ'ընդմիջուին Մովսէս Տաթեւացիին ընտրութեամբ Ս. Էջմիածնի գահակալութեան: 1629ին սկիզբը, ան կ'օծուի Կաթողիկոս: Հայր Պրոսպեր այս դէպքին նպաստաւոր արձագանգը կը հասցնէ Հռոմ:

Խաչատուր Վրդ. Կեսարացիին սիրալիր թուղթ մը ուղղած է Հայր Պրոսպեր dello Spirito Santo միսիոնարին, գրելով թէ թէեւ մարմնով մեզմէ հեռու ես, բայց միշտ մեր միտքին մէջ ես, «եւ խնդրեմք ի ձէնջ զի զմեզ յաղօթից չմոռանաս»: Նշաններ են երկու կողմերուն մէջ տիրող սիրոյ եւ վստահութեան զգացումներուն: Խաչատուր Վրդ.ին այս գրուածքը անթուական է, բայց կայ նամակագրին կնիքը: Հաւանօրէն 1626-1629 տարիներուն մէջ գետեղելու է զայն: Հ. Ակիւնեան հայացուցած է վերոյիշեալ օտարալեզու նամակներուն պատճէնները¹⁵:

ՀՍ.ի Ժողովին 1628 Փետր. 19 թուակիր թուղթին բովանդակութեան հետ սերտ աղերս ունին, այդ թուականէն չորս տարի ետք, - 1632 Նոյեմբեր 22ին, - Ուրբանոս Ը. Պապին անունով, երեք վերոյիշեալ վարդապետներուն ուղղուած նամակը: Դա՛ իբր պատասխան է այս վերջիններուն, 1626 Օգոստոս 17ին՝ առ Ուրբանոս Ը. գրածին:

Համառօտագիր (Breve) մըն է, որու բովանդակութիւնը խորքին մէջ նոյն է ՀՍ.ի կողմէ, 1628 Փետր. 19ին, Սպահանի Կարմեղեան միսիոնարներու մեծաւորին ուղղուած նամակին հետ: Հռոմ նախ կը յիշեցնէ Մովսէս Կաթողիկոսին, երկու դար առաջ, Փլորենտիոյ 1439ի Ժողովին, հայ պատուիրակներուն հետ կնքուած միաբանական դաշինքը, Հայոց եւ Հռոմի երկու Եկեղեցիներուն միջեւ. եւ այդ համաձայնութեան հետ աղերս ունեցող վաւերաթուղթերը կը շրկէ, որոնք են.

- ա) 1439 Նոյեմբեր 22ին կնքուած միաբանական դաշինքը.
- բ) Եկեղեցւոյ եօթը Ս. Խորհուրդներուն մատակարարութեան վերաբերեալ, հանրածանօթ Արեւմտեան աստուածաբաններու շրջանակին մէջ, «Decretum pro Armenis» Փլորենտիոյ 1439ի Ժողովին:

14. Acta, v. 7, f. 18-20.
15. Lett. volg. 1628, v. 7, f. 18. SOCG, v. 181, f. 207v.

գ) Հռոմի, Ս. Պետրոս տաճարին պղնձէ դրան վրայ քանդակուած Յիշատակարանը, յիշեալ 1439ի Ժողովին կողմէ, ուր ժողովական հայրերու կարգին՝ արձանագրուած էին նաեւ Հայոց կողմէ եկած եպիսկոպոսներուն անունները¹⁶:

1632 Նոյեմբեր 22ին, ՀՍ.ի Ժողովը ուրիշ նամակ մըն ալ կը փութացնէ, ուղղուած Խաչատուր Վրդ. Կեսարացիին, որ Լվովի առաքելութենէն դառնացած՝ վերադարձեր էր, առանց դէպի Հռոմ իր քայլերը ուղղելու, թէեւ համաձայնած էին Հայր Դիմաս Կարմեղեան միսիոնարին հետ:

Այս նամակին մէջ ալ ՀՍ.ի Ժողովը կը հաստատէ ինչ որ գրած էր Մովսէս Կաթողիկոսին, նոյն թուականով, եւ ապա ցաւ կը յայտնէ թէ Խաչատուր Վրդ. նախորդ տարին, այսինքն 1631ին, չէ կրցած Լվովէն դէպի Հռոմ ուղղել իր քայլերը, ինչ որ պատեհ առիթ պիտի ընծայէր «Լէտպոլսի հայ Արքեպիսկոպոսին գործերը աւելի դիւրութեամբ կարգադրելու»¹⁷:

Այս վերջին թուղթը կը մատնէ ջանք մը՝ դարմանելու այն անպատեհ վարուելակերպը, որ Կաթողիկոսին Նուիրակը գտած էր տեղացի Լեհ եկեղեցական իշխանութիւններու կողմէ, կարենալ վերսկսելու վեց տարիներ առաջ ողջունուած միաբանական խօսակցութիւնները:

Մոյն նամակը գանց չ'ըներ ակնարկել Հռոմ բանալիք հայ դպրանոցի մը ծրագրին, ինչպէս նաեւ Խոճա Նազարին կողմէ առաջարկուած առաւելութիւններուն դէպի հայ վաճառականները, Արեւմտակուած առաւելութիւններուն դէպի հայ վաճառականները, որ այնքան համակրանք ունի Նոր Զուղայի Հայերուն հանդէպ, եպիսկոպոս ձեռնադրած են:

Հայոց պատասխանը եւ եպիսկոպոսական Սիւնիոյոս

Սպահանի Կարմեղեան Հայրերը՝ Հռոմէն իրենց ղրկուած հրահանգները կատարելէն ետքն է անշուշտ որ Հայր Դիմաս իր 1629 Նոյեմբեր 25 նամակով, ինչ կը հայի Մովսէս Տաթեւացիի Քաղկեդոնի Ժողովի քրիստոսաբանական դաւանութեան մասին ունեցած կեցուածքին, հետեւեալը կը հաղորդէ ՀՍ.ի Նախագահ Կարդ. Լուդոնովի: Տեղեկագիրը զեկուցուած է Ս. Ժողովի Կարդինալներուն, 1631 Յուլիս 4ի նիստին մէջ: Հայոց Կաթողիկոսը, կ'ըսուի հոն.

16. Lett. volg. v. 13, f. 117. - Denz. Enchiridion Symbolorum, ed. 1922, nn. 691-702. ԱԿԻՆԵԱՆ, ԱՈՊ, էջ 353-354, ուր 1632 Նոյ. 22 թուակիր թուղթը հայերէնի վերածած է:
17. Persia (anno 1648), v. 209, f. 282-283. ԱԿԻՆԵԱՆ, ԱՈՊ, էջ 355-358, Խաչատուր Վ. Կեսարացիին ուղղուած թուղթն ալ թարգմանած է:

ա. չ'ուզեր լսել Քաղկեդոնի անունը, որովհետեւ Մարկիանոս կայսր շատ մը հայերու արիւնը մտած էր:

բ. սակայն, «ի Քրիստոս երկու բնութեանց հարցին մէջ, նոյն Կաթողիկոսը (= Patriarche) մի բնութիւն կ'ըսէ, առանց միւս բնութեան եղծումին կամ ոչնչացումին, եւ թէ իր այս հաստատումը, կը յարէ, տարբեր չէ անկէ, որ կաթողիկէները կը հասկնան երկու բնութիւն մէկ անձի մէջ՝ ասացուածով:

գ. թէ հայերը Ս. Լեւոն Պապը իբր հերետիկոս չեն համարիր:

դ. իսկ ինչ կը հայի Դիոսկորոսին, թէ Սուրբ կը կոչեն իրենց Շարականներուն մէջ, Կաթողիկոսը մտադիր է Սիւնհոզոս գումարել, որուն կ'ուզէ հրաւիրել նաեւ զՀայր Դիմաս:

ե. Հուսկ հայ մանուկներուն սորվեցնել լատիներէն, ուսկից մեծ օգուտ յուսալի է կրօնքի»:

Չորրորդ կէտը ակնարկ մըն է անշուշտ «Ո՛վ հրաշալի նախահարք» Շարականին հինգ հարազատ եւ հնաւանդ տուններուն աւարտը յաւելուած երեք տուններուն, ուր Դիոսկորոս Աղեքսանդրիոյ Պատրիարքը՝ փառաբանուած է եւ Քաղկեդոնի ժողովն ալ նշովուած:

Այսպէս Մովսէս Կաթողիկոսի նախատեսած Սիւնհոզոսի մը ծրագիրը կը զուգահեռի անոր հետ, զոր ՀՍ.ի ժողովը 1630 տարւոյն Սեպտ. 5ի եւ Նոյեմբ. 21ի նիստերուն մէջ թելադրած էր Հայր Դիմասին:

ՀՍ.ի ժողովին 1630 Յունիս 15 նիստի ընթացքին զեկուցողին կողմէ տարակոյս հանուած է Մովսէս Կաթողիկոսի ուղղափառութեան մասին: Հ. Պրոսպէր հերքած է զայն ըսելով՝ թէ որ հերետիկոս եղած ըլլար, Սպահան եւ Զուղա մեզի դպրոց բանալ տալու չէր հաւանք¹⁸:

Մովսէսի օրով՝ հայ Եպիսկոպոսներու Սիւնհոզոսի մը ծրագիրը

Նոյն 1630 տարւոյն Սեպտ. 5 եւ Նոյեմբեր 21, ՀՍ.ի ժողովի նիստերու ընթացքին՝ խօսք կը բացուի Հայոց Պատրիարքի՝ (Կաթողիկոսի) Մովսէսի մասին:

Սեպտեմբեր 5ի նիստի ժողովի Հայրերը կը թելադրեն հրահանգել Հ. Պրոսպէրին, ի Սպահան, որպէսզի ջանայ համոզել Կաթողիկոսը, որ իր եպիսկոպոսներով Սիւնհոզոս գումարէ եւ Քաղկեդոնի ժողովի քրիստոսաբանական բանաձեւը, - երկու բնութիւններուն, աստուածային եւ մարդկային, մէկ անձի ու մէկ դէմքի մէջ, - ընդունի ինքը եւ իր եպիսկոպոսները:

18. Acta, v. 7, f. 85v-86. ԱԿԻՆՍԱՆ, ԱՌդ, էջ 343-344, թուղթին հայ թարգմանութիւնը: Acta, v. 7, f. 75, n. 10.

Իսկ Նոյեմբեր 21ի գումարումին ընթացքին, կը զեկուցուի թէ Մովսէս Հոռմի Եկեղեցիին հետ եկեղեցական հաղորդակցութեան սահմանուած Սիւնհոզոսը իբր գումարուած ըլլայ: Ուստի ՀՍ.ի ժողովին Հայրերը կ'որոշեն քաջալերական թուղթ գրել ու պատշաճ նուէրներ, որպէսզի խնդիրը «յաջողութեամբ ընթանայ»¹⁹:

Յաջորդ տարին, 1631 Յունիս 8 թուակիր մըն ալ առ Հայր Դիմաս կը գրուի, Սպահան, յանձնարարելով իրեն շարունակել իր ջանքերը, ցուցնելու համար Հայոց Կաթողիկոսին՝ Քաղկեդոնի ժողովի ճշմարտութիւնը: Նկատած անոր խիստ բարի վարքը՝ Աստուած կը լուսաւորէ²⁰, կը գրեն:

Հ. Ակինեան կը հաստատէ թէ Մովսէս Կաթողիկոսէն խոստացուած ժողովը տեղի ունեցած է:

Այդպիսի ժողովի մը լուրը առաջին անգամ Հոռմ հաղորդուած է, կը գրէ Ակինեան, 1630 Մայիս. 8ին, Հալէպէն, Հ. Պրոսպէր միսիոնարի կողմէ. «Հայերը Պարսկաստանի մէջ ժողով մը գումարած են, քննութեան առնելու համար Հոռմի Եկեղեցիին հետ միութեան հարցը: Որպէսզի յաջողութեամբ ի գլուխ ելլէ այս խնդիրը, գրուած են առ Մովսէս Կթղ. դէպի միաբանութիւն յորդորող թուղթերը»²¹:

Այս բանիս կը վկայէ, 1631 Յունուար 26ի գրով, ուրիշ Կարմեղեան միսիոնար մը, Հայր Եպիփան di S. Giovanni Battista, թէ սոյն ժողովը էր «ի Քրիստոս երկու բնութիւն վարդապետութեան մասին, զոր նոյն Կաթողիկոսը կը խոստովանէր արդէն»:

Նոյնը, 1631 Դեկտ. 25ին, Հնդկաստանի Կոա քաղաքէն գրելով, երկար տեղեկագիր մը իր առաքելութեան շուրջ, ուղղուած ՀՍ.ի ժողովի նախագահ Կարդինալին, յետ ակնարկելու Արեւելքի աղէտներուն, կը գրէ. «Չեմ գիտեր, Հայաստան գումարուելիք Սիւնհոզոսը, բանակցելու համար այդ ժողովուրդին (reconciliazione) եւ ընդունելու թեան Քաղկեդոնի ժողովին, ի՞նչ եղաւ արդեօք»: Կը խիթայ որ ղժուարութիւններու հանդիպած ըլլայ ու խափանուած, որովհետեւ, կը գրէ, ես ալ մէկ ու կէս տարի է ի վեր չկրցայ Պարսից Շահին զրկել Սրբազան Պապէն առ նա գրուած թուղթը»²²:

Հ. Ակինեան կ'ենթադրէ որ այս գրութիւններուն մէջ ակնարկուած ժողովը ըլլայ այն՝ որմէ կը գրէ Կղեմէս Կալանոս իր ծանօթ երկիզուո հատորներուն մէջ, վարդան Եպս. Յովնանեան առ Եւղո-կիացիս իր Թուղթ Քաջալերականին մէջ, եւ Ստեփանոս Լեհացի իր Տարեգրութեան մէջ, որ յանգած է, կ'ըսեն, այն թուղթին զոր Մովսէս

19. Acta, v. 7, f. 119, n. 6; f. 157, n. 7. - Acta, v. 8, f. 22, n. 4.

20. Lett. volg. v. II, f. 78.

21. Acta, v. 7, f. 157. ԱԿԻՆՍԱՆ, ԱՌդ, էջ 349:

22. Lett. Spagna, Portugal, Armenia, v. 104, f. 299-303. ԱԿԻՆՍԱՆ, ԱՌդ, էջ 348-350:

Չամչեանի աղբիւրը մեզի անծանօթ է: Բայց գիտենք թէ Հայր Պիրոմալի, երբ Նախիջեանի թեմին Տէր Օգոստինոս Եպս.ին հետ տարածայնութիւն կ'ունենայ, Երեւան կը փախչի եւ Մովսէս Կթղ.էն սիրալիր ընդունելութիւն կը գտնէ: Այս փախուստին թուականը՝ 1632ի Յունիսի վերջերը կ'իյնայ: Ամիսէ մը աւելի կը մնայ Կաթողիկոսին մօտ: Գիտենք նաեւ թէ Մովսէս 1632 Օգոստոս 19ին երկար թուղթ մը կը գրէ Ուրբանոս Ը. Պապին, խնդրելով անոր միջամտութիւնը Լվովի Նիկողայոս Արքեպս.ին յարուցած խռովութեան կարգադրութեան: Եթէ Հայր Պիրոմալի թելադրած է Մովսէս Կաթողիկոսին գրել առ Պապն, սոյն հարցի վերաբերմամբ ըլլալու է, եւ 1632 Օգոստոս 19ին թուղթը²⁷: Սակայն 19 Օգոստոս 1632ի թուղթը մի միայն Մովսէսէն ստորագրուած է: Տասներկու եպիսկոպոսներու ձեռնարկով թուղթը աւելի կանուխ ըլլալու է:

Տարակոյս չի կրնար ըլլալ Հ. Ն. Ակինեանի տեսակէտի մասին: Ա. Ալպոյաճեան ալ, «Ո՛վ հրաշալի նախահարք» շարականին յաւելուածական երեք վերջին տուները ջնջելու որոշումը, Մովսէսի կողմէ՝ հաւանութեամբ 12 եպիսկոպոսներու, կը գետեղէ 1628 թուին, անշուշտ հետեւելով Վարդան Եպս. Յունանեանի վկայութեան: Պատճէնը թուղթին դեռ յայտնի չէ, կը գրէ²⁸:

Մովսէս Կթղ.ի տրամադրութիւններուն անկեղծութեան լաւագոյն ապացոյցն էր, անշուշտ, նախնեաց այդ շքեղ Շարականը սրբել հերձուածողական յաւելուածէն, եւ միանգամայն Հայաստանեայց Եկեղեցին ալ հերձուածողի ու հերետիկոսի արատէն ձերբազատել, որով հերձուածողք ունաք, ինչպէս կը գրէ Ստեփանոս Վրդ. Ռոշդա, անոր հարազատ դիմագիծը արատաւորած էին:

(Շար. 3)

ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՊՍ. ԱՄԱՏՈՒՆԻ

27. ԶԱՄԶԵԱՆ, հտ. Գ, էջ 611-612: ԱՄԱՏՈՒՆԻ, Ոսկան Վրդ. Երեւանցի, էջ 41-42, 269-275:

28. ԱԿԻՆԵԱՆ, Ամդ, էջ 349-350: ԱԼՊՅԱՃԵԱՆ, «Սիոն», 1937, 122:

Résumé

MOVSÈS III TADEVAC'I CATHOLICOS D'ETCHMIADZINE

Mons. G. AMADOUNI

Au XVIIe siècle, les riches commerçants arméniens de Perse afin de pouvoir commercer avec l'occident et pour mieux réussir dans leurs entreprises, se mettaient en contact avec l'Eglise de Rome par l'intermédiaire des missionnaires occidentaux.

Movsès, du temps qu'il était Vardapet avait de très bonnes relations avec les Carmélitains et les frères Uniteurs de Naxicevan. En cela il n'était pas du tout d'accord avec son propre Maître et Père Spirituel, le Vardapet Grigor Kesarac'i, en qui il ne manquait pas pour autant de respect, mais qui était un ennemi acharné de l'Eglise latine de Rome.

Lors de son ordination épiscopale, en 1624, durant une réunion avec les missionnaires occidentaux sur les problèmes de l'Union des Eglises, Movsès leur promet qu'au Synode Episcopal arménien il présentera le problème des différences entre les Eglises arménienne et latine. Il est normal que cette nouvelle très importante arrive aussitôt à Rome. La P. F. fait parvenir en 1625 des dons de la part du Pape à l'Evêque Movsès ainsi qu'à deux autres Vardapets, mais il est recommandé aux missionnaires, porteurs des dons, de ne les confier que lors d'une profession de foi officielle de leur part. C'est sur ce type de relation que lors d'une profession de foi officielle de leur part. C'est sur ce type de relation que suit la lettre de l'Evêque Movsès, écrite le 17 Août 1626, adressée directement au Pape Urbain VIII. La lettre est également signée par le Vard. Xacadur Kesarac'i et le Vard. Aristakes Sambec'i.

Le teneur de la lettre est purement doctrinale, surtout au sujet de l'Union des Eglises. Il y est expliqué aussi que l'expression adoptée par l'Eglise arménienne «Une seule nature en le Christ» est dans le sens «orthodoxe» signifiant «distinct», «sans confusion»; il est donc admis sans aucun doute la doctrine des deux natures «distinctes» dans la seule Personne du Christ: la nature humaine et la nature divine. Dans l'esprit de la lettre nous n'y trouvons aucune trace d'intérêts politique ou humain. La seule préoccupation que nous puissions y trouver est celle de la restauration de l'Unité des Eglises par la création de conditions propices à l'Union.

Dans sa lettre du 25 Novembre 1629, le P. Dimas, Supérieur des Carmélitains d'Isphahan, écrit à la P. F. que l'Evêque Movsès a bien l'intention de présenter au Synode des évêques arméniens des problèmes de nature doctrinale.

Entretiens Movsès est élu Catholicos d'Etchmiadzine et la Consécration a lieu en cette même année, en 1629. La réponse à la fameuse lettre du 17 Août 1626 de Movsès, lui arrive qu'en 1632 (datée du 22 Novembre 1632) et le contenu traite toujours de propositions pour l'Union.

Nous trouvons en des sources soit arméniennes qu'étrangères quelques allusions à une convocation d'un Synode de la part de Movsès et, que soit écrite une lettre signée par lui même et 12 évêques arméniens, adressée au Pape Urbain VIII. Il n'y a eu encore aucune découverte de cette lettre dans les archives.

գային, Պոլսոյ մէջ ցուցադրուած են: Թանգարանը Վանի մասին նուազ բախտաւոր եղաւ: Երկու կապոցները որ անկից ուղարկուած էին պատերազմի միջոցին, նամբան կորսուեցան եւ երբեք Պոլիս չհասան: Բարեբախտաբար այդ գորգերուն լուսանկարները դրկած էին Պոլիս եւ ուշադրութիւնս գրաւեց որ անոնց մէկ մեծ մասը հայկական տիպէ էին»⁷:

Գորգարուեստի ուրիշ մասնագէտներ՝ Փոփ, Միժոն, անգլիական Վիքթորիա եւ Ալլըրթ արքայական թանգարանի վարիչ՝ Ա. Ֆ. Քենտրիք, Ֆ. Սարրէ եւ ուրիշներ, երկար բանավէճերէ յետոյ կ'ընդունէին այդ ժե-ժե դարու գորգերուն հայկական արտադրութեան տեսակէտը: Սազըզեան փաստացի կը գրէ այդ մասին. Պ. Փոփ կ'ընդունի թէ «Սազըզեանի նոր վիճարանութիւնը իր թէզին յարիլ տըւաւ Պ. Կ. Միժոնը եւ Սարրէն (Syria, 1929, երկրորդ պրակ, էջ 181): Ասկէ գատ, 1929 Յունուարին ստացայ հետեւեալ վկայութիւնները. Ա. Ֆ. Քենտրիք, Վիքթորիա էնտ Ալլըրթ Միւզէումի հիւսուածեղէններու բաժնին նախկին տնօրէնը՝ «կը կարծեմ թէ հայկական գորգերուն ծագումը հաստատուած է հիմա»: Ֆ. Սարրէ՝ «Ես բոլորովին համակարծիք եմ ձեզի եւ կը կարծեմ թէ այլեւս ո'չ ոք պիտի տարակուսի այդ տեսակի գորգերու հայկական արտադրութիւն ըլլալու մասին»: Պ. Սարրէ կը յայտնէ նաեւ թէ կը ցաւի որ գորգերու մասին իր երկհատոր մեծ երկասիրութեան աւարտումէն առաջ երեւցած չըլլայ իմ աշխատութիւնս: Վերջապէս, Հալիլ Էտեմէ պէյ, Պոլսոյ Քանգարաններու ընդհանուր տնօրէնը՝ «Դուք վերջնական կերպով լուծած էք գորգերու վերաբերեալ այս հայկական հարցը»⁸:

Յ. Գայայեան, յետ երկար տարիներ ուսումնասիրելու հայկական գորգերու պատմութեան վերաբերեալ հիմնական հարցեր, առիթով մը կ'անդրադարձնէ բոլոր անոնց՝ որ կը միտին հայկական գորգերու գոյութիւնը անտեսել, նշելով իր պատմալեզուական տեսութեան եզրայանգումը. «Գորգագործութեան բնագաւառում՝ թուրքերէնում մինչեւ այժմ գործածութեան մէջ եղող հայերէն բառերի առկայութիւնը ինքնին վկայում է, որ հայերը զգալի մասնակցութիւն ու դեր են ունեցել սելուկ-թուրքերի, ապա նաեւ օսմանեան տիրապետութեան ժամանակ գորգագործութեան զարգացման գործում եւ ժԳ-ժԵ դարերի երբեմնի հայաշատ կապաղովկիայում գործուած «սելուկեան» անուանուող գորգերը՝ հիմնականում գործուել են հայկական զարդարութեան աւանդոյթներով եւ հայ աշխատաւորների ձեռքերով»⁹:

Մեզի համար դժբախտութիւն մըն է որ հնագոյն ժամանակաշրջաններէն Հայաստանի մէջ հիւսուած կամ գործածուած գորգերէն չեն հասած մեզի ո'րեւէ նմոյշ, սակայն գոյութիւն ունին բազմաթիւ զբաւոր վկայութիւններ, յատկապէս արաբ աշխարհագիրներու եւ

պատմագիրներու գործերուն մէջ, որոնք յաճախ անձամբ այցելած են իրենց իշխանութեան տակ ինկած հայկական լեռնաշխարհը:

Յաջորդաբար, պատմական ստոյգ աղբիւրներու եւ վկայութիւններու մէջ պիտի նշմարենք թէ Հայաստան ի'նչ մեծ նուաճումներ ու դեր կատարեր է գորգերու արտադրութեան զարգացումի գործին մէջ՝ առեւտրական ու քաղաքա-տնտեսական ճամբաներով:

Արաբ խալիֆաները, կը գրէ հայկական գորգերու պատմութիւնը հետազոտող ուրիշ հմուտ մասնագէտ մը, «Սիրահար էին ֆոխութեան, որով գոհարեղէնի, մետաքսէ, բուրդէ, բամպակէ կամ կտաւէ հիւսուածեղէններու եւ գործուածներու, մանաւանդ գորգի, կապերտի կողոպուտը արդար կը սեպէին ձեռք անցընելու համար այդ իրերը. բարեբախտաբար գնահատող ալ եղան եւ իրենց տիրապետութեան սկզբնական շրջանի աւերի եւ աւարի գործուածութեան վերջ՝ պաշտպանեցին, քաջալերեցին եւ օժանդակեցին արհեստները եւ արուեստները, մանաւանդ գորգերն ու հիւսուածեղէնները եւ անոնց արտադրողները» . ու կ'աւելցնէ «Արաբացի պատմաբան Իպն Խալուան, դրողները» . ու կ'աւելցնէ «Արաբացի պատմաբան Իպն Խալուան, Հայաստանի կողմէ, Ը. դարում, Պաղտատի խալիֆաներուն հատուցուած հարկերուն առաջինը կը յիշատակէ գորգերը: Ասիկա նշանակալից է եւ մէկէ աւելի ուղղութեամբ: Նախ ցոյց կու տայ որ գորգաշինութիւնը ազգային նարտարարութեան մը կը նկատուէր Հայաստանի մէջ Ը. դարում, նարտարարութեան մը նշանակուելու չափ քանակով եւ որակով: Յետոյ այս վկայութիւնը ցոյց կու տայ Արաբացուց գնահատումը, որ նոյն ատեն Հայոց քաջալերութիւն մըն ալ եղաւ: Գիտեմք թէ արաբները գոհացնող զանազան հում նիւթեր կային Հայաստան, եւ սակայն անոնք կը նախընտրեն երկրի արուեստին Հայաստան, որ արդարեւ արտակարգ արժէք եւ համբաւ ունենալու էր անոնց ցանկութիւնը գրգռելու համար»¹⁰:

Հինէն ի վեր, Հայերու մօտ՝ գորգագործութիւնը եղեր է շատ սիրուած ու տարածուած արհեստ: Այդ կը փաստէ հին հայերէնի - զրաբարի - մէջ պահպանուած բառերն ու դարձուածքները, միջնադարեան հայ գրողներու, բիւզանդական աղբիւրներու, ինչպէս նաեւ հայ եւ արաբական ժամանակագիրներու վկայութիւնները, որոնք չափազանց շահեկան են իբր վկայութիւն՝ Հայաստանի մէջ, Հայերու կողմէ գործածուած «հայկական» գորգերու վերաբերեալ:

Հայկական բազմոցներն ու ծածկոցները այնպիսի համբաւ ունէին, որ անոնց նմանները կ'արտադրուէին Եգիպտոսի մէջ: Միջագային առեւտուրի մէջ յայտնի էին յատկապէս հայկական գորգերը գային առեւտուրի մէջ յայտնի էին յատկապէս հայկական գորգերը եւ տապաստ կամ տապաստակ կոչուած փոքրիկ գորգերը: Հայկական գորգերը եւ պղինձէ անօթները յիշատակուած են 814 թուականին՝ Թրակիայի պովարներու տիրացած աւարին մէջ:

Հայկական գորգագործութեան ուսումնասիրութեան ու պատմութեան համար, չափազանց կենսական են միջին դարու արաբական բազմազան վկայութիւնները, որոնք կ'ընդգծեն ո՛չ միայն հայկական գորգարուեստի պատմական գոյութիւնը ու կ'ամբողջացնեն անոր պատմական դիմագիծը, այլ նաեւ շատ բարձր գնահատումներ կը շուայեն հայկական գորգարուեստի վաստակին (հմտ. հոս՝ «Արաբական վկայութիւններ» բաժինը):

Պատմութեան հաղորդումները յայտնի են ու կը մնան անփոփոխ. անոնք չեն կրնար ենթարկուիլ քմահաճ ու գիտական քննարկումներէ զուրկ գրիչներու խեղաթիւրումներուն: Նոյնիսկ նոր նիւթեր եւ ուսումնասիրութիւններ կու գան հրապարակ՝ ի նպաստ հայկական գորգարուեստի եւ վաճառականութեան պատմութեան¹⁷:

Բնականաբար մեր ներկայ ուսումնասիրութեան ծիրէն դուրս կը մնայ վկայակոչել հոս, հայկական, յունական, բիւզանդական եւ արաբական հաղորդումները՝ հայկական գորգագործութեան կամ հայկական գորգերու գոյութեան, կապերտներու եւ զանազան ա՛յլ գործուածքներու առընչութեամբ. մեր սեւեռակէտը այդ չէ արդէն. սակայն անհրաժեշտ էր ներածականի այս բաժինը, նկատի առնելով որ Որդան Կարմիրը եւ հայկական գորգագործութիւնը առընչակից նիւթեր են եւ գրեթէ անկարելի է իրարմէ անջատել:

Որդան Կարմիրի շուրջ կատարուած գիտական ո՛րեւէ աշխատանք՝ պիտի նպաստէ անկասկած հայկական գորգերու ընդհանուր պատմութեան, ընդգծելով հայկական գորգարուեստի ո՛չ միայն գոյութիւնը, այլ անոր ազգային ինքնութիւնը եւ արժէքը:

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Արեւելեան արուեստներու ամէնէն հաճելի եւ ուշագրաւ արդիւնքը միշտ ընկերացած է գոյներու հմայքին: Գոյներու սէրը զգալի եւ յատուկ է Ասիոյ մէջ ո՛րեւէ գորգ արտադրող ժողովուրդի:

Հայկական գորգարուեստն ալ ունի իր մասնայատկութիւնը: Հայկական գորգերու հիմնական յատկանիշը՝ անոնց գունային լուծումներն ու ներկումի առանձնայատկութիւններն են, որոնց համար գործածուել են միայն բնական ներկեր (Որդան Կարմիր, Տորոն, Լեղակ, Լաջվարդ եւն. եւն.): Այս ներկերը կամ ներկանիւթերը, բացի հարուստ գոյն տալէ, գորգի մազախաւին կու տային զգալի փափկութիւն, երփներանգ ու մետաքսանման փայլ:

Հայկական գորգերու առաջին գիծի յատկանիշը կը կազմէ գորգերու խորքին գետեղուած վառ կարմրագոյնը: Իսկ հայկական գորգերու քննութենէն կը պարզուի որ Հայաստանի մէջ կիրարկուած

բնական ներկերու կարեւորագոյնը կարմիր գոյնն էր, յատկապէս ՈՐԴԱՆ ԿԱՐՄԻՐԸ, որ կը կազմէր հայկական գորգագործութեան երանգներու ոգին:

Հայկական գորգարուեստի պատմութեամբ հետաքրքրուողը անկարելի է որ չհանդիպի ՈՐԴԱՆ, ՈՐԴԱՆ ԿԱՐՄԻՐ, Kermes, Kirmiz բառերուն եւ կամ նոյնիսկ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆԵՐԿ բացատրութեան:

Հ. Ղ. Վրդ. Ալիշան կը գրէ. «Խոտերու մէջ դասեմք տեսակ մը սէգ հայկական (քիմքիմեյլա, pimprenelle), կամ մանուաւնդ փափագմատնիկ (Dactylus litoralis), որ կը սնուցանէ ամէնէն ընտիր եւ ամէնէն հիմ ֆանչցուած որդն կարմրոյ, հոչակեալ իր շառափայլ գունով, որով քագաւորաց ծիրանիք եւ հրովարտակի կը ներկուէին, գոր կը յիշէ նաեւ Դիոսկորիտէս: Արաքացիք կարմիրը մոցուցին յԵւրոպա, հիմա Ռուսք անկէ շահ կը ֆաղեմ եւ դեռ էջմիածնի Կաթողիկոսաց կոնդակները կը գրուին այս Արաքատայ նշանաւոր բերքով»¹⁸:

1920ին, Արմենակ Սազրգեան, երբ հայկական գորգերու մասին պաշտօնապէս իր առաջին յօդուածը կը հրատարակէր, յոյս կը յայտնէր ու շահեկան կը գտնէր որ հայ հին ու միջնադարեան գրականութեան մէջ վկայութիւններ ու հաղորդումներ հաւաքուին Որդան Կարմիրի մասին. «Շատ շահեկան պիտի ըլլար՝ որդան կամ որդանկարմիր կոչուած այսիմքն որդերէ բաղադրուած այդ գոյնին վրայ տեղեկութիւններ պրպտել հայկական աղբիւրներուն մէջ: Այնպէս կ'երծի թէ Kermes animal բացատրութիւնը՝ հայերէն որդան կարմիրին քարգմանութիւնն է»¹⁹:

1932ին, Յարութիւն Քիւրտեան, երկու յաջորդական յօդուածներ կը նուիրէր Որդան Կարմիրի («Որդան (կարմիր) կամ Kirmiz» խորագիրով), մինչեւ այդ թուականին իր հաւաքած նիւթերը քով քովի համախմբելով ու հանրութեան տալով²⁰:

Այդ թուականէն ասդին, - անցեր են արդէն աւելի քան յիսուն տարիներ - որքան ծանօթ է ինծի, չէ յայտնուած հանգամանալից, ուսումնասիրութիւն մը այդ մասին, բացի պարագայական չափազանց հակիրճ քանի մը գրութիւններէ:

Շատ նշանակալից է անշուշտ մատնանշել եւ ընդգծել երկու հիմնական յատկանիշները «Հայկական» կոչուած գորգերուն. մէկը՝ վառ կարմրագոյն խորք-յատակը, որու մասին ակնարկեցինք քիչ առաջ, իսկ միւսը՝ անուրանալի խաչի նշանը (մէկ կամ մէկէ աւելի): Ահա թէ ի՛նչ կը գրէ Արմենակ Սազրգեան 1940ին, հայկական գորգերու նուիրուած իր վերջին ուսումնասիրութեան մէջ.

«En premier lieu les tapis arméniens sont presque toujours à fond rouge vif, ou tout au moins cette couleur y tient une place importante. Or on sait qu'un rouge spécial, obtenu d'un insecte vivant sur le chêne

et qui servait à teindre les laines et les soies, était particulier à l'Arménie. On l'appelle en arménien *vortan* ou *vortan garmir*, c'est-à-dire rouge de vermisseau que *kermès animal* traduit exactement. Ardachad (Artaxata), situé à quelques kilomètres de Dabil, était si célèbre par ses teintureries, qu'au Xe siècle, l'historien el-Beladhori l'appelle «la ville de la couleur rouge». Yakout, au commencement du XIIIe siècle, lui applique la même épithète. Enfin les auteurs arabes du Moyen Age appellent ce colorant «teinture arménienne».

Une seconde particularité, dont nous avons vu déjà un exemple, est l'existence, fréquente sur ces tapis, de croix à dessin non équivoque, qu'on chercherait vainement sur les tapis persans et qui ne se rencontrent que très rarement sur ceux du Caucase, ne se rattachant pas aux régions arméniennes»²¹.

Ուրարտական դարաշրջանին՝ Ը. դարուն Ք. առաջ, Ասորեստանի Սարգոն թագաւորի մէկ արձանագրութեան մէջ արդէն՝ գրաւուած աւարի ցանկին մէջ կը յիշուին Ուրարտուի կարմրաներկ հիւսուածեղէնները (Հմմտ. Բագմաւէպ, 1890, էջ 276-277 եւ ՔԻԻՐՏԵԱՆ Յ., Գորգը Հայոց մօտ, նշ. աշխ., էջ 56, 125 եւ 135):

Ըստ Հայկական Հանրագիտարանի հեղինակաւոր հաղորդումին, «Որդան Կարմիր» հայկական նշանաւոր այս ներկանիւթը «Յայտնի էր հին ժամանակներից: Ասորեստանի Սարգոն Բ. թագաւորը (714 Ք. ա.) յիշատակում է Մուսասիրի Խալդի աստուծոյ տաճարից որպէս աւար վերցուած կարմիր գործուածքները: Ըստ յունական եւ հռոմէական աղբիւրների, Հայաստանից արտահանուող Որդան Կարմիրը համարւում էր ամենագեղեցիկ ներկը, «արքայական ծիրանին», որով ներկում էին արքայական եւ իշխանական զգեստները: Որդան Կարմիրը օգտագործւում էր նաեւ մանրանկարչութեան մէջ եւ որպէս արքայական ու կաթողիկոսական կնիքի ներկ» (Հտ. Ը., Երեւան, 1982, էջ 463):

Հռոմէական կայսրութեան պետ՝ Մարկոս Աւրելիանոս կայսրը (270-275 թուականներուն), որ Պարսիկներու արքայէն նուէր ստացեր էր շատ գեղեցիկ կարմրագոյն ներկուած բուրդէ բանուածք մը, շատ հաւանաբար այս Կարմիր Որդանով ներկուած էր, որ Հռոմի մէջ հիացում եւ ընդհանուր զարմանք ստեղծեր էր: Եւ որովհետեւ այդ ժամանակաշրջանին պարսկական գերիշխանութեան ենթակայ հողամաս էր Հայաստան, շատ հաւանական է որ հայկական Կարմիր Որդանով ներկուած ըլլայ այդ բրդեղէն գործուածքը, ինչպէս Համէլ՝ ռուս հռչակաւոր բնագէտն ալ կ'ըսէ²²:

Յարդ մէջբերուած եւ յաջորդաբար յիշատակելի բոլոր վկայութիւններէն կը հետեւի որ Հայաստանի մէջ գործածուած ամէնէն ար-

ժէքաւոր ու նախասիրուած ներկը Որդան Կարմիրն էր, որով կը ներկուէին արքայական եւ իշխանական պատմուճաններ, վարագոյրներ, բանուածքներ, գորգեր, ծածկոցներ եւն. եւն.:

Հայկական գորգագործութեան եւ առընչակից հարցերու մասին այս հակիրճ՝ սակայն կարեւոր նշումներէն եւ անդրադարձումներէն ետք, կ'անցնինք վկայակոչելու հին ու միջնադարեան հաղորդումները Որդան Կարմիրի մասին: Եւ որովհետեւ անոնք ունին փաստաթղթային բնոյթ թէ՛ հայկական ընդհանուր արտադրանքներու ու վաճառականութեան եւ թէ՛ հայկական գորգագործութեան, յարմար նկատեցինք բոլորն ալ արտագրել յաջորդական թուարկումներով:

Պատմական այդ կարեւոր հաղորդումներուն կը կցենք նաեւ նոր ու ժամանակակից Հայ թէ օտար կարծիքներ ու տեսակէտեր ալ՝ 1800էն սուրին: Մէջբերումները թերեւս թուին ընդարձակ, սակայն գիտակցաբար արտագրած ենք լրիւ, նախ իրենց հետաքրքրաշարժ բնոյթին համար, եւ երկրորդ՝ որովհետեւ զրեթէ մեծ մասը օգտագործած ենք հազուադէպ ու դժուար գտանելի հրատարակութիւններէ:

Կռթնելով հուսկ աղբիւրներու, վկայութիւններու եւ զանազան հաղորդումներու վրայ՝ բնականաբար պիտի համադրենք ու կատարենք որոշ եզրայնագումներ, որոնք սակայն կրնան տակաւին դուռ բանալ նոր ուսումնասիրութիւններու եւ անդրագոյն լուսաբանութիւններու՝ միշտ ի նպաստ հայկական գորգարուեստի պատմութեան եւ յատկապէս հայկական անցեալի փառքերէն՝ Որդան Կարմիրի:

Ա.- ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԻՆ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

Սուրբ Գիրքի Հայերէն թարգմանութիւնը կատարուած ըլլալով Ե. դարուն, Հայերէնի թարգմանիչը (կամ թարգմանիչները) կը յուշէ թէ՛ Որդան Կարմիրի գոյութիւնը եւ թէ՛ անոր կիրարկումը այդ դարերուն:

1. «Եթէ իցեմ մեղք օեր... իբրեւ գորդան կարմիր՝ իբրեւ զարսուրք արարից» (ԵՍԱՅԻ ՄԱՐԳԱՐԷ, գլ. Ա., 18, Հայր Բագրատունիի հրատարակութիւն, Վենետիկ - Սբ. Ղազար, 1860, էջ 731):
2. «Եւ շահք որ ի քէն՝ ո՛չ եւս իցէ, ոսկւոյ եւ արծաթոյ եւ ականց պատուականաց՝ եւ մարգարտոյ եւ քեհեգոյ եւ ծիրանւոյ եւ ոսկեթելի եւ որդան եւ ամենայն փայտ խնկոյ...» (ՅԱՅՏՆՈՒԹԻՒՆ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ, գլ. ԺԸ., 12, էջ 1209):
3. «Վա՛յ վա՛յ քաղաք մեծ, որ զգեցեալ էիր քեհեգու եւ ծիրանիս եւ որդան, ոսկեգօծու եւ քարինս պատուականս եւ մարգարիտս» (ՅԱՅՏՆՈՒԹԻՒՆ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ, գլ. ԺԸ., 16):

4. Սբ. Գիրքի հայերէն թարգմանութեան մէջէն քաղուած այս երեք վկայութիւններէն ետք, Որդան Կարմիրի առընչութեամբ գրաւոր հնագոյն վկայութիւնը Ղազար Փարպեցիին է (Ե. դար), երբ ան՝ Այրարատեան նահանգի ընդարձակ դաշտավայրի բարեմասնութեան մասին կը խօսի. «Նաեւ զարմատս եղէգնասէր բուսոցն՝ ոչ ընդունայն սնուցանէ յինքեան ամեմարադ՝ դաշտն Այրարատոյ, այլ եւ ի նմանէ ծնեալ որդունս ի գարդ կարմրատեսիլ գունոց ընծայէ օգտասիրացն շահս եւ շքեղութիւնս»²³:

5. Խորենացիի անունով մեզի հասած եւ ապա Անանիա Շիրակացիի հեղինակութիւն՝ Հայաստանի աշխարհագրութեան մէջ, կը հաղորդուի որ Այրարատեան նահանգի մէջ «Լինի որդն սիգաւորեալ կարմատոյ՝ առ ի գարդ կարմրութեան»²⁴:

6. Յովհաննէս Կաթողիկոս պատմաբանին համաձայն, Սմբատ Ա. Բագրատունի թագաւորը (Ժ. դար)՝ Յուսուկ արաբ Ոստիկանին կը նուիրէ «Բարիվայելուչ եւ չքնադատես եւ երեւելի գարդս հանդերձանաց եւ նկարակերտ կազմուածս բազմականաց կարմրութեամբ որդանց...»²⁵:

7. «Նոր Բառքիք Հայկազեան Լեզուի»ն, Գրիգոր Աստուածաբան հայրապետի Յայտնութեան անտիպ ճառէն կամ ատենախօսութեանէն կը մէջբերէ հետեւեալ կտրատ տողը. «Եթէ ձանձախարիթ (կրկնաթաթախ, - Հ.Տ.Ե.) մեղօք իցէք... ապա թէ որդանք եւ արքարեանց...», ինչպէս նաեւ

8. Յովհաննէս Սարկաւազ Քահանայէն. «Ըստ կարմրութիւն որդանի» բացատրութիւնը:

9. Նոյն բառարանը կը հաղորդէ որ կարմիր ներկը թրք. կը կոչուի գրքմըզ, իսքերլէք եւ չիչէք պոյասը: Այս առիթով կը մէջբերէ նաեւ նշանակալից տող մը Սբ. Բարսեղի Ճառերէն, ուր անուանալի եզրը կ'ընդգծէ Որդան Կարմիր ներկանիւթին անջնջելի բնոյթը կամ կայունութիւնը. «Ձի՞նչ այնպէս անուանալի որպէս գկարմիր (որդանն)»²⁶:

10. Սուրբ Ներսէս Շնորհալի Հայրապետը կը գրէ «Յիսուս Որդի» ի մէջ.

«Եւ յարեմէ գոյն յորդանին
Մաքրեա յիմոց եւ յօտարին:
.....

Ըգճուրց մեղաց մերկեա յիմէն,
Ձյորդան կարմիր արեան գունին»²⁷:

11. Կոստանդին Երզնկացի տաղերգուն (ԺԳ-ԺԴ) ունի հետեւեալ տողերը Որդան Կարմիրի կապակցութեամբ.

«Վարդն լըսեց գձայն պլպուլին,
էրաց ըզդուռն վրանին,
ու էհան գկանաչ կապայն՝
հագաւ գաթլասն եւ զխրմզին» կամ
«Վարդն որ եհան գկանաչ կապան,
հագաւ գատլասն ու խըրմըզին», ուր սակայն խըրմըզ բառը կրնայ ներփակել նաեւ կարմիր յղացքը²⁸:

Բ.- ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

Ըսինք նախապէս թէ հայկական գորգագործութեան ուսումնասիրութեան համար կենսական են նաեւ միջնադարեան արաբական աղբիւրները, որոնց անվերապահ գնահատանքի պատճառը ո'չ միայն հայկական բուրդն էր, այլ մանաւանդ հայկական հռչակաւոր Կարմիր գոյնը կամ «Գրքմըզ»ը:

Ը. դարէն սկսեալ արաբ գրողներ՝ ուղեգիրներ, աշխարհագիրներ եւ ա'յլ անձնաւորութիւններ, հետաքրքրական ու ճոխ տեղեկութիւններ կը հաղորդեն հայկական բարձրարուեստ գործուածքներու՝ գորգերու, սփռոցներու, ծածկոցներու, բարձերու, բազմոցներու, վահրագոյրներու, քօղերու եւ առեւտրական ա'յլ ապրանքներու մասին:

Ալ-Եակուբ, Ալ-Մուկատտասին, Ալ-Իստահրին եւ ուրիշներ, որոնք առեւտրական նշանաւոր քաղաք՝ Դուբայի մասին դրուատիքներով կ'արտայայտուին, կ'անդրադառնան կերպասեղէնի, գորգերու, բանուածքներու եւ զարդարանքներու արտադրանքի եւ փոխանակութեան մասին: Յատուկ ուշադրութիւն կը յատկացուի «Որդան Կարմիր» ներկին, որ «Գրքմըզ» կը կոչէին Արաբները²⁹:

Հայկական գորգերու բարձր գնահատումին կը հանդիպինք իսլամական հանրագիտարանին մէջ, ուր գետեղուած են շարք մը տեղեկութիւններ Հայաստանի բնական հարստութիւններու եւ արտադրանքի մասին: Ըսուած է, որ Հայաստանը հարուստ է հանքային դանձրով (Կաղզուան, Վանայ լիճ): Հայաստան հռչակուեր է միջնադարեան հիւսուածեղէնով, ներկերով, ասեղնագործութեամբ: Նշուած դարեան հիւսուածեղէնով, ներկերով, ասեղնագործութեամբ: Նշուած է, որ Հայաստանի արդիւնաբերական կեդրոնը՝ Դուբայ քաղաքը համարուեր է, ուր ոստայնանկութեան գործարաններ կային: Արտամարուեր է, ուր ոստայնանկութեան գործարաններ կային: Արտամարուեր են գորգեր եւ գունաւոր, ծանր մետաքսէ, ծաղկաւոր եւ ա'յլ դրոուեր են գորգեր եւ գունաւոր, ծանր մետաքսէ, ծաղկաւոր եւ ա'յլ բազմատեսակ գործուածքներ, դիպակներ: Նման արտադրանքներ արտածուեր են միջազգային առեւտուրի շուկաներ: Երկար դարեր,

չուկայի վրայ, հայկական գորգերը նկատուեր են ամենագերագան-
ցը: Կարմիր ներկի արտադրութեամբ՝ Արտաշատ քաղաքը կոչուեր է
Կարմիր ներկի քաղաք («Քարիաթ էլ Ղըրմըզ»)՝³⁰:

12. Իբն ալ-Ասիր (1160-1233) կը գրէ որ Արտաշատը «Մի գիւղ է,
ուր կիրմիզ է լինում, որով ներկում են»³¹:

13. Իբն Խալիքան (ժ. դար) կարին կամ Կալիկալա քաղաքի
մասին կը գրէ իր «Անհետացած երեւելիներ» գործին մէջ. «Գալիգա-
լա (Կարին) - (Մոռնամ էլ Պիւլտանէն). - Ահմէտ Պին Եսահա կը գրէ
թէ Անուշիրվան թագաւորի օրերէն մինչեւ իսլամութեան երեւումը
Հայաստան պարսից տիրակալութեան ենթակայ էր: Բայց մերթ ընդ
մերթ անջատումներ տեղի ունեւալով՝ ցեղապետական անջատ իշխա-
նութիւններ երեւան կու գային, մինչեւ որ Հայաստանի տեղացի
տարրէն Արմինագոս (Արմենակ) անուն մարդ մը ինքզինք թագաւոր
հռչակելով՝ ամբողջ երկրին իշխանութիւնը ձեռք առաւ: Անոր մահէն
ետք, թագուհի եղաւ Գալի անունով կին մը, որ քաղաք մը շինելով
Գալի Գալէն անուանեց: Գալիի քարեգործութիւնը նշանակող այս ա-
նունը՝ Գալիգալայի փոխուեցաւ արարներու կողմէ:

Այս քաղաքը տեսակ մը գորգ կ'արտադրէր, որ իր անունով Գալի
(խալի) կը կոչուի: Գալիգալա հռչակաւոր գիտնականներ տուած է
իսլամական աշխարհին»³²:

14. Բելազորի արաբ պատմագիրը (թ. դար) Արտաշատի մասին
կը գրէ. «Այնտեղից Հաբիբ եկաւ Արտաշատ, որ է ալ-Բիրմիզ,
անցաւ Ակրադ գետը եւ բանակեցաւ Դուիմի դաշտում, ուղարկելով
հեծելագործը քաղաքի վրայ...»³³:

15. Ակնարկեցինք նախապէս թէ հայկական տնային գործածու-
թեան ապրանքները այնքան համբաւ ունէին արաբական երկրներու
մէջ, որ արաբ աշխարհագիրներ այդպիսի իրեղէններու մասին երբ կը
խօսին՝ կը նմանցնեն «հայկական»ի հետ: Այսպէս օրինակ՝ Եակուբի
արաբ հեղինակը (թ. դար), իր աշխարհագրական աշխատութեան
մէջ, երբ կը խօսի Եգիպտոսի Ասիութ քաղաքի մասին եւ կը յիշէ հոն
արտադրուող կարմիր գոյնով (կիրմիզ) տնային գործածութեան իրե-
րը (բարձեր, գորգեր եւն. եւն.) կ'ընդգծէ որ անոնք «նման են Հայ-
կականին»:

Արամ Տէր-Ղեւոնդեան, որ մեծ վաստակ ունի Հայերու եւ Հա-
յաստանի վերաբերեալ արաբական հեղինակներու գործերուն չափա-
զանց կարեւոր թարգմանական աշխատանքին մէջ, իր նոր յիշուած
արժէքաւոր ուսումնասիրութեան մէջ կ'ընդգծէ. «Դուիմի ամիրա-
արժէքաւոր ուսումնասիրութեան մէջ կ'ընդգծէ. «Դուիմի ամիրա-
յութիւնը ընդգրկում էր հիմնականում քաղաքը եւ մի քանի շրջակայ
գիւղեր, ընդհանուր գծերով չանցնելով Ոստան գաւառի սահման-

ները: Նրանում ընդգրկուած էր Արտաշատ գիւղը, որտեղ արտադրու-
ում էր Դուիմի գործուածքների համար այնքան անհրաժեշտ միւթը՝
Որդան Կարմիրը (արարների մօտ կոչուում էր Կիրմիզ) եւ դրա անու-
նով Արտաշատը նոյնիսկ ստացել էր որդան կարմիրի գիւղ (Karyat al-
Kirmiz) անունը (Jacut, I, 199).....:

Ժ. դարի արաբ աշխարհագիրները մեծ տեղ են տալիս Դուիմում
պատրաստուած տնային գործածութեան իրերին, ինչպէս օրինակ՝
բարձերին, գորգերին, վարագոյրներին, ծածկոցներին եւ այլն,
որոնք բոլորն էլ կապ ունեն գործուածքեղէնի արտադրութեան հետ:
Այս իրերը ներկում էին ՈՐԴԱՆ ԿԱՐՄԻՐ ՆԵՐԿՈՎ, որն արարների
մօտ ԿԻՐՄԻԶ էր կոչուում: Յայտնի է, որ Դուիմի մօտ գտնուող Ար-
տաշատ գիւղը դրա արտադրութեան կեդրոնն էր եւ դրա շնորհիւ «Որ-
դան կարմիրի գիւղ» անուանումն էր ստացել:

Հետաքրքրական է նշել, որ որդան կարմիրով ներկուած այս
տնային գործածութեան իրերը մեծ հռչակ էին ձեռք բերել խալիֆա-
յութեան երկրներում եւ ընդհանուր անուամբ ծանօթ էին որպէս
«ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՊՐԱՆՔՆԵՐ» (տառացիօրէն՝ հայկական տեսակներ-
արաբերէն՝ ասնաֆ ալ-արմանի. Ibn Hauqal, II, 342):

Դուիմի գործուածքեղէնի արտադրութեան մէջ յայտնի էին թէ՛
բրդէ, թէ՛ մետաքսէ գործուածքներ: Պարզ է, որ վերոյիշեալ հայկա-
կան կոչուած ապրանքները պատրաստուում էին հենց Դուիմում ար-
տադրուած գործուածքներից, ընդ որում բրդից կոշտ ապրանքներ էին
պատրաստուում, իսկ մետաքսից՝ նուրբ տեսակը»³⁵:

16. Իպն Հաուկալ (ժ. դար), որ Բագրատունիներու ժամանա-
կակից էր, Դուիմի արտադրանքներուն ամփոփ՝ բայց կուռ նկարա-
գրութիւնը կու տայ. «Այստեղ պատրաստուում են նուրբ բրդից եւ սո-
վորական բրդից գործուածքներ, ինչպէս օրինակ՝ գորգեր, բազմոց-
ներ, ծածկելու գորգեր, յեմուելու բարձեր եւ ա՛յլ բաներ «հայկա-
կան» տեսակից, որոնք ներկում են ՈՐԴԱՆ ԿԱՐՄԻՐՈՎ: ՍԱ ՄԻ
ՆԵՐԿ Է, ՈՐՈՎ ՆԵՐԿԻՈՒՄ Է ՆՈՒՐԲ ԲՈՒՐԳԸ ԵՒ ՍՈՎՈՐԱԿԱՆ
ԲՈՒՐԳԸ ԵՒ ՍՏԱՑԻՈՒՄ Է ՄԻ ՈՐԳԻՑ, ՈՐՆ ԻՆՔՆԻՐԵՆ ՎՐԱՑ Է
ՀԻՒՍՈՒՄ, ԻՆՉՊԷՍ ՇԵՐԱՄԸ, ԵՐԲ ԻՆՔՆԻՐ ՎՐԱՑ ՄԵՏԱՔՍ Է
ՀԻՒՍՈՒՄ:

Այստեղ արտադրուում է նաեւ մեծաքանակ մետաքսեղէն: Նրանց
մետաքսը իր նմանը շատ ունի հոռումների երկրում, թէեւ սա անլի
թանկարժէք է: Իսկ հայկական անուամբ ծանօթ նրանց արտադրանքը՝
ինչպէս հաստ գործուածքեղէնը, նստարանները, գորգերը, վարա-
գոյրները, երկար գորգերը, կաշիէ յեմաբարձերը, բարձերը, ծածկե-
լու գորգերը, ապա սրանք ո՛չ մի տեսակետից իրենց նմանը չունեն
աշխարհի ո՛րեւէ մասում»³⁶:

հասնում են մինչև Զագիրայի սահմանները, իսկ ինքը Ռուսին է միացած: Այնտեղ կայ մի տեսակ որդ, որից կարմիր (Կիրմիզ) ներկ են պատրաստում: Այստեղ արտադրում են նաև ընտիր խոնջաններ (= վարտիքի՝ անդրավարտիքի գտնեման կապ - Հ.Տ.Ե.)»⁴⁵:

23. The quality of the rugs was obviously a factor in the reception accorded Armenian weaving by other peoples. In the eleventh century, Suri, the governor of Khorasan, sent Armenian rugs as gifts to Ghazna. In the description of this presentation by Bayhagi, he commented that: «among Suri's gifts there was such a quantity of Armenian rugs and ordinary rugs and other good things, that everyone was amazed»⁴⁶.

24. Յ. Քիւրտեանի գործին մէջ կը գտնենք երկու պատմական վկայութիւններ՝ որոնք կը վերագրուին պարսիկ անանուն աշխարհագիրի մը (Ժ. դարէն) եւ Համտ-Ալլահ Մուսթաֆի անձի մը՝ ԺԴ. դարէն:

Ա. - «Դուին... կ'արտադրէ որդեր, որոնցմէ գիրմիզի գոյն կը պատրաստեն» եւ Բ. - «Մարանդի հարաւային դաշտերուն մէջ գիրմիզ միջատը կը գտնուի, ասիկա կարելի է գտնել միայն մէկ շաբթուան մը ընթացքին, ամարուան եղանակին, եւ եթէ միջատը այդ ատեն չհաւաքուի, կը ծակէ իր խոզակը ու կը թռչի» («Գորգը Հայոց մօտ, նշ. աշխ., էջ 136):

Գ. - ՕՏԱՐ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ (հին ու նոր)

25. Շուրջ 1275ի շրջանէն, վենետիկցի նշանաւոր ուղեւոր՝ Մարքոյ Փոլոյ, հակիրճ՝ սակայն պատմական խօսուն վկայութիւն ունի, որուն խտւերէն հին լեզուով բնագիրը կը գետեղենք ծանօթութեան մէջ ու կ'արտագրենք անգլերէն համազօր թարգմանութիւնը՝ օտար հեղինակներու ուղադրութեան յանձնելու նպատակով:

«In Turcomania, there are people of three races. In the first place there are the Turcomans, worshippers of Mahomet and followers of his Law. They are simple folk, speaking an uncouth language. They inhabit mountains and prairies, where they know there is good pasture, because they live by breeding cattle. Good Turcoman horses and excellent mules of great value are produced in the country. The other races are Armenians and, mixed with them, Greeks, who inhabit the cities and towns, living by trade and handicrafts. For you must know that the finest carpets in the world, and the most beautiful, are manufactured there. Most splendid and rich silk cloths, both crimson and of other colours, are also made there, together with many other things. The most important ci-

ties are Conia, Caesaria, and Sevasta. There are also many other cities and towns, of which I shall make no mention, for it were too long a matter to go into. They are subject to the Tartar of the Levant, who governs them by means of lords of his own choice.

We will now cease speaking of this province, and tell of Greater Armenia»⁴⁷.

Իսկ ուրիշ առիթով կը գրէ՝ Մասիս «Լեբան ստորոտին, հովիտներուն մէջ կը գտնուի որդան կարմիրը (Kirmiz), որով մետաքսը կը ներկեն քոսրագոյն (Համտ. ՅԱԿՈՒՄԱՆ ՅՈՎՀ., Ուղեգրութիւններ, հտ. Ա., Երեւան, 1932, էջ 111):

26. Պալտուչչի Փեկոլոտտի, գործակալ Իտալիոյ Ֆիրենցէ քաղաքի առեւտրական ընկերութեան, 1336ին գտնուել է Կիրիկիոյ Այաս ծովային քաղաքը, որու մասին կը գրէ թէ Մերձաւոր Արեւելքի՝ առեւտուրի եւ վաճառականութեան մեծագոյն կեդրոններէն մէկն էր: Այասի ճամբով Եւրոպայէն կը ներածուէր հանդերձանք, մետաքսեղէն, ցփսի, բամպակեղէն, դիպակ, շաքար, խունկ, օճառ, եւն. եւն.:

Իսկ Այաս նաւահանգիստէն դէպի արեւմուտք կամ եւրոպական կեդրոններ կ'արտածուէր համեմներ, որդան կարմիր, փայտ, կոճապղպեղ (գենճեպիլ), ասր, պղպեղ, այծի ստեւ, ասուեղէն, երկաթ, ձի, էշ, ջորի, արջառ, մուշտակ, չամիչ, գինի, հաւ, հաւկիթ, մետաքս, աղ, եւն. եւն.⁴⁸:

27. Սպանացի դիւանագէտ՝ Ռուի Կոնձալէս Տէ Գլաւիխոյ, 1404 թուականին, Արարատ լեռան ստորոտէն անցնելով դէպի Պարսկաստան, կը յուշէ. «Այս լեռան ստորոտի հովիտներուն մէջ կը գտնուի ֆիրմիզ (kirmiz) միջատը, որով մետաքսը քոսրագոյն կը ներկեն» (Համտ. ՔիիՐՏԵԱՆ Յ., Գորգը Հայոց մօտ, նշ. աշխ., էջ 137):

28. Ժ. դարու ֆրանսացի ճանապարհորդ՝ Շարտէն կը նշէ որ այդ ներկը տեսեր է ո'չ միայն Արարատեան դաշտի մէջ, այլ նաեւ Կարինի գաւառին մէջ (Համտ. «Բազմավէպ», ԽԸ. տարի (1890), Օգոստոս ամիս, էջ 277):

Շարտէն կը գրէ նաեւ որ «Միջատկարմիրը (Որդան կարմիրը - Հ.Տ.Ե.), որ ամէնէն յատուկն է այդ կողմերուն (Մարանդի), կը հաւաքեն մերձակայ վայրերուն մէջ, փոքր քանակութեամբ միայն, եւ ամարուան ութ օրերու միջոցին, երբ արեւը Առիւծ համաստեղուբեան մէջ է: Երկրին բնակիչները մեզ կ'ապահովցնեն որ այդ ժամանակէն առաջ որդը չի՛ հասուննար, իսկ անկէ յետոյ՝ միջատկարմիր որդը կը ծակէ տերեւը, որուն վրայ կ'անի եւ այդպէս կը կորուսուի: Պարսիկները այդ միջատը ֆիրմիզ կը կոչեն, ֆիրմէն՝ որ կը

նշանակէ որդ, որովհետեւ որդէ կ'արտադրուի» (Քիմիոսեան Յ., Գորգը Հայոց մօտ, նշ., աշխ., էջ 137):

29. Իտալացի մտաւորական մը՝ Լուքքա քաղաքէն (1825-1900), որ լուքքացիներու վաճառականական գործունէութեան մասին հրատարակութիւն մը ունի, կը խօսի «գըրմըզ» ներկի մասին, անոր որակի եւ արժէքի մասին, առանց սակայն անդրադառնալու անոր ծագումին ու պատրաստութեան կերպին, աւելցնելով թէ Լուքքա ներածուած ապրանքներուն մէջ ամէնէն սուղ սակը ունեցողն էր անիկա, թէ «chermisi» կոչուած ներկանիւթով գունաւորուած կտանները՝ ո'րեւէ ա'յլ ներկանիւթով ներկուած կտաններէն շատ աւելի բարձր սակագին ունէին Լուքքայի եւ Ֆիրենցէի մետաքսագործարաններուն մէջ:

Իտալերէն բնագիրը կ'ըսէ.

«Gli antichi erano amatissimi degli splendidi colori e come i romani, sommamente desideravano quelli purpurei e scarlatti...»

Il chermisi, propriamente detto, era cosa diversa dalla grana (գոյն մը որ նախապէս կը յիշէ - Հ.Տ.Ե.), e di maggior prezzo... Era regola ricevuta nella seteria lucchese che a far buona tintura di chermisi, occorresse quattro libre di colore per ogni libra di pelo (Att. Cort. Merc. Lucches. (Cause) An. 1413.102. e segg. e stesso anno (Sensali) pag. 54). Questo chermesi (այս անգամ այսպէս գրուած) valeva per prezzo quasi stabilito e fisso, fior. 2 a libra, se era del migliore o del fino, che dicevasi rossesco... Questo cremesi (sic) era una delle più ricche merci che si trafficassero in Lucca...

Nel setaiolo fiorentino, tante volte citato, è detto, che per regola le stoffe tinte in chermisi sono di prezzo maggiore di quelle tinte d'altri colori, di fior. 7 per ogni libra di stoffa»⁴⁹.

30. Baron Von Haxthausen կը խօսի հայ վաճառականութեան կարեւորութեան ու դերի մասին, ինչպէս նաեւ Հայաստանի բնական արտադրանքներու՝ պղինձի, մետաքսի, կտաւատի եւ բամպակի մասին, որոնց կարգին նաեւ cochinealի միջատի մասին, առանց անդրագոյն բացատրութիւններ տալու ատոր մասին.

«In Armenia the products of the country - copper, silk, flax, cotton and cochineal - were at a very early period manufactured and introduced into the commerce of the world. The Khalifat, which governed at the same time Armenia, India, Egypt and even Spain, encouraged Armenian commerce; and from that period, even if not earlier, we find Armenian merchants scattered throughout the world, penetrating at one time as far as China, and acting as the medium of the land traffic between Eastern

Asia and Europe. The Persians several times devastated Armenia, carried off a great portion of the inhabitants, and forced them to colonize in countries as far remote as Hindostan»⁵⁰.

Շատ հետաքրքրական է, պատմական վկայութիւններու կողքին, լսել նաեւ քանի մը ժամանակակից օտար գորողներու տեսակէտերը՝ Հայ վաճառականութեան, Որդան կարմիրի, անոր պատրաստութեան, օգտագործումի, ներկերու եւ անոր շուկայի արժէքի մասին:

31. Արեւելեան գորգերու մասին՝ 1920ին կատարուած հրատարակութեան մը մէջ կը կարդանք կարմիր ներկանիւթերու մասին, որոնց մէջ կը խօսի յատկապէս գըրմըզի եւ անոր մէկ տարբերակի մասին որ կը գտնուի Մեքսիքոյի եւ ա'յլ քանի մը երկրներու մէջ.

Red.—The best and most lasting is the rich carmine known as Kermes and consists of dried insects which live on a species of oak tree. These insects are collected in the month of June and are killed by being exposed to the vapors of acetic acid evolved by heating vinegar. Kermes was known to have been used in Syria in the time of Moses, and is probably the most lasting and most preservative of all dyestuffs. Of late years, however, it has been to a large extent supplemented by cochineal, which is more brilliant. Madder root, ground and boiled, is the basis of a multitude of reds and is also noted for its fastness. From it can be obtained many degrees of red from pink to intense scarlet, but the shade most commonly used by the Persians of to-day is obtained by combining madder with alum and grape juice. Although cochineal is used considerably by Eastern dyers, it is really a modern dye, being obtained from dried insects which are found on the cacti of Mexico. It gives soft, beautiful reds, is absolutely fast and is very expensive. With bichromate of potash it gives purple; with sulphuric acid, crimson and scarlet, and with madder, cherry and various shades of pink. One of the best, richest and most lasting vermilion was made by a secret process from sheeps' blood, but the secret has long since been lost. In recent years many reds have had as a basis the dye woods, such as Campeachy wood, Brazil wood, and others. They are sometimes obtained from onion skins, ivy berries, beets, and other plants, but these latter pigments are not as enduring as those previously mentioned»⁵¹.

32. Ուրիշ հեղինակ մը, խօսելով արեւելեան գորգերու մէջ գործածուած գոյներու մասին, կը թուէ կարմիր ներկանիւթ ստանալու գլխաւոր կերպերու մասին. կ'արտադրենք՝ մեր գործի եզրափակիչ բաժինին մէջ կատարելու մեր սրբագրումները, ճշտումները.

«Some reds are obtained from the plant madder (*Rubia tinctorum*), that grows abundantly in Central and Southwestern Asia. Its colouring properties were known to the ancients; and for a long period it has been cultivated in Asia Minor, where the succulent roots of the second and third years' growth are regularly dried and prepared for use. Other reds are derived from the insect cochineal (*Coccus ilicis*) that lives on oaks of the countries bordering the Mediterranean, and was known among the Arabs as "kermes", signifying Red Dye. After the discovery of America another species (*Coccus cacti*) was found that was more productive of dyeing qualities. The females, which alone are valuable, are plucked from the trees and killed by exposing them to vapours of acetic acid, or placing them in hot water, or in an oven. From their dried bodies, of which over fifty thousand are necessary to make a pound, the dye is produced. As both these dyes are noted for their fastness, they are constantly used, but when silk or wool is to be dyed cochineal is preferable to madder»⁵².

33. Կ'արտագրենք ուրիշ քանի մը գրողներու խօսքերը՝ կարմիր ներկանիւթ ստանալու կապակցութեամբ, ուր կարելի է նշմարել յաճախ կատարուած շփոթումները, որոնց մասին պիտի խօսինք աւելի ուշ:

«Almost every region has its characteristic colors. Persia is known for crimson and Central Asia for wine red, but probably the most easily recognizable of all is the exotic turkey red of Asia Minor. It is called *du-ghi* and is made from the madder root by fermentation with curds of sour milk, *kerkerud*, at a time of year when thirty continuous days of sunlight may be depended upon. If it were not for the thirty continuous days, an incomplete fermentation would result. Red is also made from Persian *kermes*, or the dried bodies of insects that live on oak or a species of cactus. In Turkey these insects turn up as the *cochineal*, which are also dried and used in dye. Both are the source of reddish purple, carmine, and violet»⁵³.

34. «Another material for deep red is kermes, a variety of coccus insect found upon oak trees about the Mediterranean. The normal color produced from it is a rich carmine. It is one of the oldest of Oriental dyes, but it has been supplanted, in a measure, by the Mexican cochineal, which, after the conquest of Mexico, and the importation of its product into Spain and thence into the Orient, took its place as an Eastern dye. This is used for the most flaming reds, as well as in combination with other materials to give quality to tamer shades. It is more

brilliant than the native kermes, but the Eastern dyers say, not so permanent. With the old vegetable mordants, it produces a comparatively fast dye. In dilution with madder it provides scarlet, cherry and various degrees of pink. There is a mineral kermes, an artificial sulphite of mercury, which borrowed its name to fit its brilliant color, and is not to be confounded with the insect dye. In recent years, many reds have had for basis the dye-woods—Campeche wood, Brazil wood, and others—which have been engrafted upon the Oriental system»⁵⁴.

35. «Red colours are in some cases, identifiable by eye as insect-derived (e.g., kermes, cochineal or lac), but carpets of this age cannot commonly be examined in good daylight, and, by eye alone, it is often difficult to distinguish between insect dyes and a relatively colour-saturated version of madder. In any case, it is impossible to distinguish visually between the three main insect dyes.

All three of the main species of insect were theoretically available for use in these carpets: kermes from Spain, lac from India, and genuine 'cochineal' from Mexico, via Spain, after 1530. Dye analysis on samples of textiles excavated from cemeteries, etc., from the classical and post-classical, pre-Islamic periods in Egypt, Nubia and the Near East generally, testify to the availability both of lac and of a local equivalent of cochineal, probably one of several species of insect, which like 'Polish cochineal' are not very satisfactory for commercial dyeing. The trade in lac from India to Egypt in the 11th and 12th centuries is abundantly documented. . . .

We cannot easily imagine trade through official channels between the Spain of the Counter-Reformation and the Ottoman Empire; cochineal, even when it had become familiar in Europe, was a very valuable commodity, and the earliest shipments, beginning in 1530, would have aroused extreme interest in Spain. Later, however, intermediaries, especially the Genoese or Venetians, may have been responsible for its distribution»⁵⁵.

36. K. Gombos հունգարացին, որ գրադած է յատկապէս վիչապագորգերով, ունի իր հեղինակաւոր խօսքը հայկական գորգերու եւ անոնց կարմիր գոյնի մասին:

«L'excellente qualité des tapis arméniens est due à la laine fine, aux couleurs rouges agréables, au décor artistique et à la technologie de la manufacture. Pour les commerçants du Moyen Age la qualité de la laine arménienne occupait la deuxième place après celle d'Égypte qui était considérée comme la meilleure. Tous les géographes et voyageurs arabes

étaient d'accord pour dire que le colorant écarlate kermès (vortan karmir) fabriqué par les Arméniens de la vallée de l'Ararat était le meilleur au monde. C'était la base de la teinture des tapis arméniens brillant de toutes les nuances de rouge. Les voyageurs arabes appelaient la ville arménienne d'Artachat "la ville du kermès" parce que cette ville et Dvin étaient les centres de l'activité des célèbres fabricants de couleurs arméniens. Au XVIIIe siècle, la formule de cette teinture se perdit, bien qu'au Moyen Age toutes les Arméniennes aient connu l'art de recueillir les petits parasites végétaux et d'en faire de la teinture. Le rouge était appelé couleur de l'amour, des femmes et des enfants, et l'on pensait que cette couleur élargissait l'horizon de l'homme et qu'elle exerçait une influence bénéfique sur ses sentiments, contrairement au noir. Cette idée a favorisé la propagation des tapis arméniens dont les couleurs rouges étaient extrêmement attrayantes. La teinture servant de base aux merveilleux jaunes d'or des tapis arméniens était fabriquée à partir du safran. Le safran était apporté du Yémen par des caravanes de chameaux, son prix valait celui de l'or. C'était de l'Inde qu'on importait l'indigo qui était la substance des bleus. La garance existe en abondance au Caucase; c'est la racine pulvérisée de cette plante qui fournit toute une série de rouge. L'on a connu le pouvoir colorant de la noix verte, de la grenade, de la dauphinelle, du trèfle blanc et de beaucoup d'autres plantes du Caucase»⁵⁶.

37. «Cochineal, a more bluish red, was derived from two different sources. One early variety came from dried and crushed insects found in the Indian Lac tree, hence the name Lac (or Kermes) for the lasting, preservative carmine dye often seen in earlier Kerman and Khorassan rugs. Another variety of cochineal, introduced from Mexico in the nineteenth century, yielded a more brilliant purple, crimson, scarlet, or, when mixed with madder, cherry pink. Perhaps the vaunted "Turkish red" was such a mixture, as its precise origin and composition have eluded the grasp of scholars»⁵⁷.

38. «Rosso: in Persia ed in Turchia è usata in prevalenza la radice della robbia (*Rubia tinctorum*), pianta erbacea scortecciata e ridotta in polvere, in proporzione eguale di peso a quello della lana. La pienezza del colore è ottenuta lasciando la lana tinta per una giornata nell'acqua corrente, indi asciugata. Belle sfumature di rosso-rosa, che prendono il nome di Dughi (siero), si ottengono poi mescolando del siero alla robbia e lasciando fermentare il tutto al sole. Altro colorante rosso è la coccini-glia (Laki), importata prevalentemente dall'India ed usata nell'India stessa e nella Persia Centrale ed Orientale (Kirman, Yesd, Khorassan), che,

rispetto alla radice della robbia, presenta sfumature bluastre e viene denominato Djelak. Nel Caucaso, un altro insetto, la *Porphirophora Hamelii*, è alla base di un bellissimo punto di porpora brillante, colore impiegato nei tappeti armeni, specie in quelli antichi cosiddetti «a draghi». e che prende il nome di Karmir Vortan (rosso armeno)»⁵⁸.

39. Հայկական ընդհանուր արուեստներու եւ մասնաւորաբար հայկական գորգերու երկու մասնագէտներ՝ պատմական գոհացուցիչ հորիզոն մը կը գծեն. կ'արժէ անոնց համադրումն ալ արտադրել.

«Other sources also mention Armenian mineral and vegetable dyes for which the country was famous during antiquity. The Greek geographer Strabo (64/63 B.C.—A.D. 21) and the Roman naturalist Pliny (A.D. 64-21) comment on them, indicating that they served as very profitable export items for Armenia.

Most important among these was a red dye, the highly prized "Armenian red", which rivalled royal purple in value. This dye was prepared from the Armenian cochineal insect called *ordan* in Armenian, later known by its Arabic name of *kirmiz*. The insect was found at the foothills of Mt. Ararat, and Arab authors of the Middle Ages tell us that the nearby Armenian cities of Artashat (Artaxata) and Dvin were particularly renowned for its production. Artashat was known to the Arabs as *al-kirmiz* ("to the *kirmiz*").

Although dyes and their utilization in textiles are documented in Armenia for the period before the fifth century A.D., no specific mention of Armenian rugs has been found in non-Armenian literary sources for this period. However, fragments of rugs and large looms have been discovered at Urartian excavation sites such as Karmir-blur in the Armenian SSR that indicate the antiquity of the rug weaving tradition in the Caucasus. This important evidence, together with the testimony of Herodotus about dyes, has led some scholars to propose that the Pazyryk rug in the Hermitage, the earliest known knotted carpet which dates to the fifth century B.C., was woven in Armenia. On the basis of the structure, design, animal motifs, and presumably cochineal coloring, R. G. Hubel, Peter Trimbacher and Ulrich Schurmann consider the Pazyryk to be either a late Urartian or early Armenian creation....

The possible Armenian origin for a widely used word for rug, as in the European term, carpet, is not an isolated case. Haroutiun Gayayan's work on Armenian loan words in rug terminology utilized in different languages has provided other linguistic evidence of the wide influence of Armenian rugweaving in the Near East and in parts of Europe. Gayayan demonstrates that many of the words used in modern-day Turkish and

Balkan languages for materials, tools and techniques, which include words for thread, pile, peg, spindle and madder (a plant which yields a red dye), are of Armenian origin. The term for rug, *khali* or *gali*, which has been used in the Muslim East for centuries, is derived from the name of an Armenian city renowned for its production of rugs. *Khali* is an abbreviation for Kalikala, the Arabic name for the Armenian city of Karin (the ancient Theodosiopolis, in Greek, known presently as Erzerum in eastern Turkey). The Armenians called their city *Karnoy kaghak* ("the city of the district of Karin"), which was transformed in Arabic to *Kali-kala* ("Kali-town").

Kalikala, referred to by the Arabs as "the mighty fortress", was an important town for trade between East and West since it guarded the highway from Persia northward via Kalikala to the Black Sea port of Trebizond, and from there to Europe. The Arab geographer Yaqut reported in the thirteenth century that the Armenians wove large rugs in Kalikala. Since the Arabs prized Armenian rugs, as we well see below, it is understandable that they would use the name of this city to refer to one of its most famous products. In a similar fashion, Yaqut identified the Armenian city of Artashat as "the city of the color red" in reference to its celebrated *vordan dye*⁵⁹.

(Շար. 1)

Հ. ՏԱՃԱՏ ԵԱՐՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

(1) MARTIN F. R., *A history of oriental carpets before 1800*, Vienna, 1908, pg. 116.

(2) Թիչեալ Հեղինակին գործերն են սպազրական Հերթականութեամբ. ՍԱԳՂՁԵԱՆ ԱՐՄԵՆԱԿ, Հայկական գորգերը, «Կոչնակ Հայաստանի», Նիւ Եորք, Ի. տարի (1920), թիւ 11, էջ 345-347, թիւ 12, էջ 367-369: ՆՈՅՆ, Հայկական գորգերը ԺԵ. ԷՄ ԺԹ. դար, «Անահիտ», Փարիզ, նոր շրջան, Գ. տարի (1932), թիւ 5-6, էջ 72-87: SAKI-SIAN ARMENAG, *Le tapis à dragon et leur origine arménienne*, Paris, 1928. ՆՈՅՆ, *Tissus royaux arméniens des X, XI e XIII siècles*, Paris, 1935. ՆՈՅՆ, *Nouveaux documents sur les tapis arméniens*, Paris, 1936. ՆՈՅՆ, *Pages d'Art Arménien*, Paris, 1940.

(3) JACOBY H., *Eine sammlung orientalische teppiche*, եւ *How to know oriental carpets and rugs Հրատարակութիւնները*, Հմմտ. ԹԱԹԻԿԵԱՆ ՎԱՀՐԱՄ, Հայկական գորգարուեստ, Հարցադրումներ եւ ուսումնասիրութեան սկզբունքներ, «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս», Հտ. Թ., Պէյրուս, 1981, էջ 139:

(4) YETKIN SERARE, *Early Caucasian carpets in Turkey*, vol. 1 եւ 2, London, 1978: Պատմական նիւթերու շուրջ Yetkinի կատարած միտումնաւոր կեղծումներուն եւ թուրք իշխանութիւններու կողմէ բազմաթիւ Հայկական գորգերու զրուումի, 70 տարիներ զանոնք զաղտնաբար պահելի եւ ապա նենգաբար «Թրքական գորգեր» ներկայացնելու մասին տե՛ս GAYAYAN HAROUTIUN, *The disappearance of the rugs from Armenian Artzakh-Karabagh: A cultural robbery*, «Armenian Review», Boston, Summer 1988, vol. 41, N° 2-162, pg. 53-57.

(5) Հմմտ. ԳԱՅԱՅԵԱՆ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ, Կարմոյ մահամգի գորգագործութեամ իմֆմատիպ մմոյշմեր, տե՛ս «Լրաբեր», Երեւան, 1980, թիւ 6, էջ 76-79: Այս ուղղութեամբ մեծ ներդրում մը ունեցած է Գայայեան, որուն գիտական ուսումնասիրութիւնները անհրաժեշտ է որ եւրոպացի ուսումնասէրներ նկատի ունենան՝ «Հայկական գորգ» եւ «Հայկական գորգարուեստ»ի գոյութեան ծանօթանալու, զատորոշելու թրքական կամ սելճուքեան գաղափարէն եւ արժէտորելու անոր պատմական դերը եւ նշանակութիւնը ընդհանուր գորգարուեստի պատմութեան մէջ: ՆՈՅՆ, Փիւմիկ-Դրակոմ վիշապաւընդհանուր գորգարուեստի պատմութեան մէջ: ՆՈՅՆ, «Լրաբեր», 1976, թիւ 5, էջ 58-66: ՆՈՅՆ, գորգի տարբերակները (ԺԳ-ԺԵ դդ.), «Լրաբեր», 1977, թիւ 5, էջ 58-66: ՆՈՅՆ, Գորգագործութեամ մէջ կիրառուող հայերէմ փոխառեալ բառեր քուրֆերէմում, «Լրաբեր», 1977, թիւ 8, էջ 85-99: ՆՈՅՆ, Խաչի զարդամոտիւմները Կապադովկահայ կական գորգագործութիւնը Ռումի-Սելջուկեան Սուլթանութիւնում (ԺԳ-ԺԴ դդ.), «Պատմաբանասիրական Հանդէս», 1977, թիւ 1, էջ 168-175: ՆՈՅՆ, Կարմոյ մահամգի գորգագործութեամ իմֆմատիպ մմոյշմեր, «Լրաբեր», 1980, թիւ 6, էջ 73-84: ՆՈՅՆ, Հայկական աղօթի գորգեր, «Արմաշ» պարբերագիրք, Մոնթրէալ, Գ. տարի (1986), թիւ 2, էջ 19-26: ՆՈՅՆ, Հայկական գորգի տարիքը, «Գարուն» ամսագիր, Երեւան, 1976, Ապրիլի թիւ:

(6) Ֆրանսերէն բնագիրը կ'ըսէ. «Je vois que ces tapis sont fabriqués par des chrétiens parce que j'en connais plusieurs avec des croix à Berlin et ailleurs; et les chrétiens dans ces

régions doivent être des arméniens». Հմտ. SAKISIAN A., *Les tapis a dragons et leur origine arménienne*, (extrait de la Revue Syria), Paris, 1928, էջ 254, ծանոթութիւն թիւ 2:

Ուրիշ օտար գրիչ մը կը գրէ եւ դարձեալ նպաստաւոր կ'արտայայտուի հայկական գորգերու նկարագրի մասին. «Before taking up a more specific study of Caucasian rugs, we must refer to a very ambiguous and special type of carpet, the so-called dragon rugs because they represent perhaps the earliest examples from this part of the world. Although they bear a strong Armenian imprint, that is to say, from the province situated to the south of the Caucasus, they are generally classed with Caucasian rugs because of the uncertainty cast upon them. Numerous art historians express the opinion that they could have been made at Kuba. In fact, their decoration consists of a sort of network forming lozenges emphasized by stylized figures of animals which could be connected with the Far Eastern dragon, and those objects which are often present in traditional Caucasian art: jagged buckles, the ornaments of the side-arms, belt-buckles and so on. These rugs date for the most part from the 15th to the 17th centuries». CALATCHI DE ROBERT, *Oriental carpets*, Secaucus, New Jersey, 1967, pg. 101.

Հայկական «Վիշապագորգ» ինքնատիպ գորգերու մասին նկատի ունենալ հետեւեալ գործերը.

ԳԻՒՐՏԵԱՆ ԹԱՐՈՒԹԻՒՆ, Վիշապը հայկական գորգերու մէջ (նաեւ փիւնիկ եւ արծիւ), տե՛ս «Բազմալէպ», Վենետիկ, 1931, թիւ 6, էջ 259-264, թիւ 7-8, էջ 300-304, թիւ 9-10, էջ 417-425:

SAKISIAN ARMENAG, *Nouveaux documents sur les tapis arméniens* (extrait de la Revue Syria), Paris, 1936, pg. 177-184.

GOMBOS KAROLY, *Old armenian dragon carpets*, Szolnok (Հունգարիա), 1976. այս գրութեան հայերէն թարգմանութիւնը երեւցաւ «Պայքար» օրաթերթի մէջ (Պոստըն), 1976, թիւ 194: ՆՈՅՆ, *Les anciens tapis arméniens à dragon*, տե՛ս Հայ արուեստի մուկրուած միջազգային Բ. սիմպոզիում (գեկոյցներ ժողովածու), Հտ. Գ. Երեւան, 1978, էջ 258-261:

AMIRIAN LEMYEL, *On the origin of the Dragon and Phoenix rug in Berlin*, «Hali» (The international journal of oriental carpets and textiles, London), vol. 4, N° 1, 1981, pg. 31.

ԳԱՅԱՑԵԱՆ ԹԱՐՈՒԹԻՒՆ, Փիւնիկ-Դրակոն վիշապագորգի տարբերակները (ԺԴ-ԺԵ դարեր), «Լրաբեր», Երեւան, 1976, թիւ 5, էջ 58-66: Հայաստանի մէջ վիշապ քարակոթողներու մասին հմտ. ՄՆԱՑԱԿԱՆԵԱՆ ՍՏ., Երեւանը եւ մրա շրջակայքը, Երեւան, 1971, էջ 86-87 եւ Հայկական Հանրագիտարան, Հտ. ԺԱ., էջ 458:

(7) Հմտ. իր «Հայկական գորգերը ԺԵ.էն ԺԹ. դար», նշ. աշխ., էջ 74-76, կամ իր մէկ ա՛յլ գրութիւնը՝ *Pages d'art arménien*, նշ. աշխ., էջ 26:

(8) ՍԱԳԼՁԵԱՆ Ա., Հայկական գորգերը ԺԵ.էն ԺԹ. դար, նշ. աշխ., էջ 74: Հմտ. նաեւ *Les tapis à dragon*, նշ. աշխ., էջ 238-239 եւ յըրգ.: Կ'արժէ լսել նաեւ օտար մասնագէտի մը հետեւեալ կարեւոր մտածումները. «The Circassians, Chechens, Lesghis, Persians, Kurds and Armenians were best known for their skill at weaving rugs with strong personal designs. The Armenians, settling in this area as far back as the sixth century B.C. were one of the earliest groups praised for their rug making, a tradition which persisted through the invasions of Khazars, Huns and Avars. By the thirteenth century, the Seljuk Turks succeeded in dominating most of Asia Minor and the Caucasus, which remained in Turkish hands until the seventeenth century. It is therefore no coincidence that animal representations in many Caucasian rugs bear close resemblance to Seljuk designs seen in bronzes of the twelfth century..... The oldest surviving Caucasian rugs — the famed Dra-

gon carpets — date from the mid-sixteenth century. Now mostly in museums, these rare pieces feature large lozenge compartments shaped like highly stylized Far Eastern dragons. Fanciful phoenixes and other small animal figures depicted in brilliant blues, reds, and golds fill the compartments. A Persian influence can be seen in some of the later Dragon carpets, a probable result of the Persian conquest of the Caucasus in the seventeenth century. This conquest led to the division of the Caucasus into fifteen semi-independent Khanates (districts ruled by Khans), such as Gendje and Kuba Karabagh, important rug-weaving districts», NEMATI PARVIZ, *Rugs as an investment*, New York, 1980, pg. 63 եւ 66.

(9) Տե՛ս Գորգագործութեան մէջ կիրառուող հայերէն փոխանալ բառեր թուրքերէնում յօդուածը, նշ. աշխ., էջ 99:

(10) ԳԻՒՐՏԵԱՆ ԹԱՐՈՒԹԻՒՆ, Հայ եւ արաբ գեղարուեստի յարաբերութիւնը, «Անահիտ», Փարիզ, 1932, թիւ 1-2, էջ 57 եւ 58: Գոյութիւն ունեցող ամենահին հայկական գորգը 1202 թուականէն է, հակառակ որ գորգի մասին երկու կարծիք կայ (միւսը 1602 թուականը կ'ընդունի): Գորգը կը գտնուի Վիեննայի արուեստի թանգարանին մէջ. այս հարցերու մասին հմտ. ԳԱԻԹԵԱՆ Ս., Դրուագներ Հայկական Միջնադարեան կիրառական արուեստի պատմութեան, Երեւան, 1981, էջ 123-124 եւ յըրգ.:

(11) Հմտ. Հայ ժողովրդի պատմութիւն (ութհատորեակ), Հտ. Գ., Երեւան, 1976, էջ 217:

(12) ԶՕՐԵԱՆ Հ., Արաբների հարկային ֆաղափականութիւնը Աւատական Հայաստանում, «Գիտական Տեղեկատու», Երեւան, 1927, թիւ 2-3, էջ 342: Իսկ Նալտուէի այս կարեւոր եւ անուրանալի վկայութեան ծանօթ է նաեւ Սազըզեան (օգտուելով Իսլամական Համայնագիտարանէն): Ան կ'ըսէ. Pour l'historien arabe Ibn Khaldoun note «le VIIIe siècle (années 158-170 de l'hégire, 775-786 de l'ère chrétienne) en tête des redevances acquittées en nature par l'Arménie vis-à-vis des Califes de Bagdad, les tapis. Ce fait implique, que déjà à cette époque, cette fabrication était répandue dans le pays et que c'était en quelque sorte une industrie nationale»: Տե՛ս իր *Le tapis à Dragon et leur origine arménienne*, նշ. աշխ., էջ 239: Հմտ. նաեւ ԹԵՄՈՒՐՅԱՆ Վ. Ս., Գորգագործութիւնը Հայաստանում, Երեւան, 1955, էջ 28-29, եւ ԳԻՒՐՏԵԱՆ Յ., Գորգը Հայոց մօտ, նշ. աշխ., էջ 61, ուր արդարացի նկատումով կ'եզրակացնէ որ «Գորգերը Հայոց կողմէ Արաքսէի արաքսէի տրուած հարկերում գլուխը չէր մշամակուած, այլ բնակարանում, այսինքն հարկերի բնական արտադրութեանց գլուխը: Արաքսէի կամ ոսկի դրամ էր»: Իսկ զանազան հարկերում գլխաւորը բնակամարա արծաթ կամ ոսկի դրամ էր»: Իսկ «Բաբմ» բառը կը փորձէ ճշտել «Բիւսամ» բառով, որ ըստ Գէորգ Դպիրի կը նշա- «Բաբմ» բառը կը փորձէ ճշտել «Բիւսամ» բառով, որ ըստ Գէորգ Դպիրի կը նշա- նակէ «Մարմարիում քար, որ է կիս սպիտակ եւ վնիտ»: Ուրիշ աղբիւրէ մը կ'իմանանք որ Ամիր Եռուսեֆ Ապուսաճը, Հիւրայի 290ին , այսինքն 911 թուականին, Հայաստանէն խալիֆա Մուստարիի ուղարկած է 400 ձի, 30 հազար դինար եւ եօթը հայկական գորգեր, որոնցմէ մէկը ունէր 60 կանգուն երկարութիւն եւ 60 կանգուն լայնութիւն (= 31,20 մեթր), որ տասը տարուան աշխատանքի վաստակ էր. Հմտ. ԹԵՄՈՒՐՅԱՆ Վ. Ս., Գորգագործութիւնը Հայաստանում, նշ. աշխ., էջ 29: Ալպոյանեան Ա. կը գրէ՝ «Գալով հայկական գորգերում, համաշխարհային համբաւ ունէին: Ամոնք Թապարիստանի գորգերում հետ կը զարդարէին բոլոր արքայական պալատներն ու արաքսէի գորգերում հետ կը զարդարէին բոլոր արքայական պալատներն (հայկական) ամերը: Իսլամական աշխարհի մէջ այս գորգերը ծանօթ էին արմանի (հայկական) ամերը»: Հմտ. Պատմութիւն հայ գաղթականութեան, Հտ. Ա., Գահիրէ, 1941, էջ 374:

(13) Հմտ. ԱԼՊՈՅԱՃԵԱՆ ԱՐՇԱԿ, Պատմութիւն հայ գաղթականութեան, Հտ. Բ., Գահիրէ, 1955 եւ ԱՐՐԱՀԱՄԵԱՆ Ա., Համառոտ տրուագիծ հայ գաղթների պատ-

մուքեան, Հտ. Ա., Երեւան, 1964: Նկատմամբ եւրոպացի նկարիչներու գործերուն մէջ նշմարուող արեւելեան գորգերուն, գորգերու մասնագէտ-հնարու Յ. Քիւրտեան կը գրէ. «Շատ հին ժամանակներուն իսկ Հայերը եղած են Մերձաւոր Արեւելքի գլխաւոր արտադրիչները: Անոնք Եւրոպայի մէջ զանազան գաղութներ կազմած եւ ի բնէ վաճառականներ ըլլալով, արեւելեան ամէն տեսակ ապրանքներ արտադրած են դէպի Եւրոպա. այն ատեն ալ... Հայերը կը գրաւէին արեւելեան գորգի եւրոպական հրապարակը... Հայաստանի մէջ գորգի ճարտարարուեստը մեծ չափերով զարգացած ըլլալով եւ աչքառու, ինչպէս նաեւ Հայերը ըլլալով այդ առեւտուրով հնազոյն եւ գլխաւոր զբաղողները, այժմ՝ Եւրոպայի զանազան նկարչական թանգարաններու մէջ հաւաքուած եւ ցուցադրուած հին նկարներու մէջ գործածուած գորգի նմոյշները կամ օրինակները հայկական գորգեր են եւ ցոյց կու տան այդ հին գորգարուեստին մեր մտունեցած յառաջդիմութեան աստիճանը» (տե՛ս իր Գորգաշինութիւնը Հայոց մէջ գրուած թիւերը, նշ. աշխ., էջ 69-70): Եւ դեռ «Հայերը իբր վաճառական յարաբերութիւններ ունեցած են Սքանտինաւեան հողամասին հետ: Ծանօթ է որ Հոլանտայի եւ Ֆլամանիոյ (Պելճիքա) Ամսդերտամ եւ Պրիւսթ քաղաքներուն մէջ շատ կանուխէն գորգի հայ վաճառականներ կային: Ըստ Հ. Ալիշանի (Սիսակամ, Վենետիկ, 1893, էջ 461), «Ի վերջ կոյս ԺԴ. դարու (իբր յամի 1390) շնորհեցաւ արտօնութիւն Հայոց եւ Թրքացի Պրիւսթ՝ վաճառել զկապերտս իւրեանց առաջի դրան Ս. Դոնատ եկեղեցւոյ. (որպէս յետոյ եւ ի հրապարակի Ս. Մարկոսի ի Վենետիկ՝ հանդէպ դրանց հրաշակերտ տաճարին)»: Ասիկա անտարակոյս վկայութիւն մըն է որ ցոյց կու տայ Հայերուն գորգ ծախելը Պրիւսթի մէջ 1390ին, թէեւ հայ վաճառականներ կը յիշուին հոն 1340ին» (տե՛ս Գորգը Հայոց մօտ, նշ. աշխ., էջ 81-82), հմտ. նաեւ MILLS JOHN, *East Mediterranean carpets in western paintings, «Hali»* (The International Journal of oriental carpets and textiles, London), vol. 4, N° 1, 1981, էջ 53-55, եւ IAN BENEDETT, *Rugs and carpets of the world մեծ գործը*, London, 1977, էջ 90-96, ուր հայկական գորգերու մասին ընդարձակ նիւթեր կու տայ ու կը մշակէ. տե՛ս էջ 138-157:

Walker Daniel S. *անծանօթ է հայ վաճառականութեան պատմութեան եւ յատկապէս հայկական կիրիկիոյ, ինչպէս նաեւ Վենետիկի մէջ եղած առեւտրական եռուզեռին ու գործառնութեան*. «Although the last half century has seen extraordinary growth in the appreciation and connoisseurship of Oriental rugs, it represents only the latest phase in a long history of interest on the part of the West. By the beginning of the fourteenth century certain types of Oriental rugs were already beginning to appear on the European continent. Although no documented examples are known to have survived from this period, depictions of rugs can be found in some Italian panel paintings and frescoes by such fourteenth-century masters as Giotto and Simone Martini. These rugs seem to have come from Turkey, and are thought to have been made at Konya and other neighboring weaving centers such as Beyshehir. Undoubtedly the proximity of Turkish ports to the Mediterranean shipping lanes and to Venice was an important factor in bringing these weavings to the attention of Europeans.

During the fourteenth and fifteenth centuries, most probably only Turkish rugs were collected in Europe. When the Portuguese opened trading routes around the Cape of Good Hope in the sixteenth century, the crafts of Persia, Afghanistan, and Turkoman Anatolia soon became avidly sought after, and different varieties of Oriental carpets appear with increasing regularity in both the religious and secular paintings of Italy, Spain, and the Low Countries from this time until the late eighteenth century. They are shown covering tables, draped over balconies, placed on the floor before enthroned madonnas, or even decorating altars. Although the so-called Lotto and Holbein carpets are the most famous of these (both are, incidentally, Ushaks of Anatolian Turkoman provenance), Oriental carpets appear in the works of other artists such as Vermeer, Breughel, van Eyck, Memling, Velázquez,

quez, Rubens, and Van Dyck. From these documents, it is evident that these rugs were highly regarded by affluent European collectors of the time» (WALKER DANIEL S., *տե՛ս Oriental rugs of the Hajji Babas*, New York, 1982, էջ 10):

(14) Պիտի չուզենք շեղիլ մեր գլխաւոր նիւթէն, սակայն անհրաժեշտ նկատեցինք արագ հայեացք մը տալ հայկական գորգարուեստի պատմական գոյութեան շուրջ, յատկապէս նշելով անոր գոյութեան ծանօթացումը, իրաւունքը եւ յաջորդաբար պաշտպանութիւնը հայկական արուեստի ամէնէն ինքնատիպ եւ ուշագրաւ մէկ երեսակին՝ արեւելեան արուեստներու շրջածրին մէջ:

Հայկական գորգերու պատմութեան ուսումնասիրութեան շուրջ գոյութիւն ունի ընդարձակ գրականութիւն մը, որոնց կարեւորագոյնները, բացի ցարդ յիշուածներէն, կրնան նկատուիլ հետեւեալները.

ԲԻԻՐՏԵԱՆ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ, Գորգաշինութիւնը Հայոց մէջ, «Անահիտ», Փարիզ, 1930, թիւ 3, էջ 67-75. Թիւ 5-6, էջ 118-128: ՆՈՅՆ, Հայ եւ Արաբ գեղարուեստի յարաբերութիւնները, «Անահիտ», 1932, թիւ 1-2, էջ 57-81:

ԱՐՐԱՀԱՄՈՎԻԻԶ Հ., Գորգագործութիւնը Հայաստանում, Երեւան, 1935: ՋՏԷՆԿՕ ՀՕՅՐԻՆՏԷՐ, (գրմ. Թրքմ.) Հայկական գորգերը, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1937, էջ 150-191:

ԹԵՍՈՒՐՃԵԱՆ Վ. Ս., Գորգագործութիւնը Հայաստանում, Երեւան, 1955: ԱՐՐԱՀԱՄՅԱՆ Վ. Ա., Արիեստները Հայաստանում (Դ-ԺԸ դդ.), Երեւան, 1956: ԱՌԱՔԵՆԵԱՆ Բ., Գաղափները եւ արիեստները Հայաստանում (Թ-ԺԳ դդ.), Երեւան, 1958:

ԱՇՃԵԱՆ ԱԼՊԷՐ, Հիմնական արուեստ մը - Գորգը, Փարիզ, 1949: ՏՕՆԱՊԵՏԵԱՆ ԱՍ., Ուրարտական մշակոյթի ազդեցութիւնը աշխարհի հիմնադրում գորգի վրայ, «Շիրակ» գրական ամսագիր, Պէյրութ, 1981, թիւ 1-2, էջ 55-65:

ԴԱԻԹԵԱՆ Ս., Դրուագներ հայկական միջնադարեան կիրառական արուեստի պատմութեան, Երեւան, 1981, էջ 101-131: ՆՈՅՆ, Հայկական կարպետ, Երեւան, 1975: ԳՍԳԱՆԵԱՆ Ս., Հայերու դերը արեւելեան գորգերու ստեղծման, ծաղկման եւ տարածման մէջ, «Նաւասարդ» ամսագիր, Լոս Անճելէս, Յունուար, 1985 եւ յաջորդաբար: ՂԱԶԱՐԵԱՆ ՄԱՆԻԱ, Հայկական գորգ (Երկնգու՝ հայ-անգլ.), Ֆինլանտիա, 1988:

DER-MANUELIAN L. - EINLAND L. MURRAY, *Weavers, merchants and kings, the inscribed rugs of Armenia*, Fort Worth (U.S.A.), 1984.

RONCHETTA DONATELLA, *Introduzione al tappeto armeno*, տե՛ս «Ricerca sull'architettura armena», Fonti, vol. III, Milano, 1978, էջ 38-68.

RAPHAELIAN H. M., *Rugs of Armenia (their history and art)*, New York, 1960. SASSOUNI VIKEN, *Armenian church floor plan - a hitherto unidentified design in oriental rugs, «Hali»* (The International Journal of oriental carpets and textiles, London), vol. 4, N° 1, 1981, էջ 24-28.

KERIMOV LIATIF, եւ այլք, *Rugs and carpets from Caucasus* (The Russian Collections), Leningrad, 1984, էջ 100-107.

SASSOUNI VIKEN, *Rugs with Armenian inscriptions and associated degines տե՛ս «Atti del terzo simposio internazionale di arte armena»* (= Հայ արուեստի նուիրուած Գ. միջազգային գիտատնօրդ-գեկոյցներու հաւաքածոյ), Վենետիկ - Սբ. Ղազար, 1984, էջ 493-503:

Մատենագիտական ա՛յլ գործերու համար տե՛ս ՂԱԶԱՐԵԱՆ Մ., Հայկական գորգ (Մատենագիտական ցանկ), Երեւան, 1984:

(15) ՔԻՒՐՏԵԱՆ Թ., Գորգը Հայոց մօտ, նշ. աշխ., էջ 7-78: ԹԵՄՈՒՐՃԵԱՆ Վ. Ս., Գորգագործութիւնը Հայաստանում, նշ. աշխ.: ԴԱԻԹԵԱՆ ՍԵՐԻԿ, Դրուագներ հայկական միջնադարեան կիրառական արուեստի պատմութեան, նշ. աշխ., էջ 56-57:

(16) HAWLEY A. WALTER, *Oriental rugs*, New York, 1927, էջ 94. Հմտ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ Թ., Գորգը Հայոց մօտ, նշ. աշխ., էջ 56-57:

(17) 1988ին էր որ London *Հրատարակուող Apollo Magazine*ը (The International Magazine of the arts, July, էջ 11-14) յօդուածով մը Հանրութեան կը հաղորդէր ցնցիչ նորութիւն մը՝ որ հրապարակի վրայ «Polonaise» անունով ծանօթ պարսկական արուեստի պատկանող գորգերը կը կրէին Հայկական ազդեցութիւն, քանի որ այդ տեսակ գորգի մը վրայ (անձնական հաւաքածոյի մը մաս՝ Փրանսա) յայտնագործուած էր «Յակոբ» անունը եւ «Յ» ու «Գ» տառերը: Արդարեւ, գիտարար գորգագէտ՝ Marian Wenzelի յօդուածին ընկերացող ենթախորագիրը կը գրէ «“Polonaise” carpets are known to stem from Persia. The startling discovery of an Armenian inscription on this “Polonaise” further suggests that it originated in New Julfa near Isfahan, the city created for Armenians in 1605»: Ուշադրութեան արժանի յայտնութիւն մը: «Բոլոնէզ» գորգերու մասին տե՛ս նաեւ ՔԻՒՐՏԵԱՆ Թ., Գորգը Հայոց մօտ, էջ 88:

(18) ԱԼԻՇԱՆ Հ. Ղ., Յուշիկի հայրենեաց Հայոց, Բ. Հրտկ., Հտ. Ա., Վենետիկ - Սբ. Ղազար, 1920, էջ 51-52:

(19) Տե՛ս «Հայկական գորգեր» յօդուածը, նշ. աշխ., էջ 367:

(20) Տե՛ս «Բազմավէպ», Վենետիկ, Ղ. տարի (1932), թիւ 2, էջ 62-68 եւ թիւ 4, էջ 157-163: Հմտ. նաեւ նոյն հեղինակին Գորգը Հայոց մօտ հատորը, նշ. աշխ., էջ 135-139: Քիւրտեանի վերոյիշեալ յօդուածը՝ Որդան Կարմիրի մասին, ունի թերիներ, որոնք վերագրելի են իր ժամանակին:

(21) SAKISIAN ARMENAG, *Pages d'Art Arménien*, նշ. աշխ., էջ 25: Նոյն այս գործին մէջ (էջ 37, ծանօթ. թիւ 1) Սազըզեան կը գրէ Հայկական գորգերու Հնութեան կապակցութեամբ. Au sujet de l'ancienneté des tapis arméniens par rapport aux autres tapis du Proche Orient, R. ETTINGHAUSEN écrit au mot *Kali* dans le *Supplément de l'Encyclopédie de l'Islam*, 1938, p. 115: «On peut considérer comme étant le premier groupe de tapis ayant universellement joui de la plus haute estime le groupe arménien, qui, depuis l'époque des Umayyades, ne cesse d'être mentionné comme quelque chose d'infiniment précieux. Ils doivent cette place (abstraction faite du décor) à la laine fine à laquelle Thaalibi attribue le premier rang après la laine égyptienne et à la couleur rouge caractéristique, le Kirmiz».

(22) Հմտ. Որդան Կարմիր (անստորագիր) յօդուածը, «Բազմավէպ», Հտ. Ա. (1843), էջ 57, եւ ՔԻՒՐՏԵԱՆ Թ., Որդան Կարմիր, նշ. աշխ., էջ 157-158:

(23) ՓԱՐՊԵՑԻ ՂԱԶԱՐ, Պատմութիւն Հայոց, Գ. տիպ, Վենետիկ - Սբ. Ղազար, 1933, էջ 28: Պլինիոս (Լատին, Ա. դար Բ. Ա.) խօսելով Հայաստանէն արտահանուած նիւթերու մասին, կը յիշատակէ ներկատու կարմիր նիւթ մը (հաւանաբար Որդան Կարմիրը), որ Հռոմի նկարիչներու կողմէ «Օրորիտին» կոչուել էր, ըսելով սակայն՝ թէ բոյսէ կը պատրաստուէր եւ ո՛չ թէ որդէ. ահա իր ընագիրը. «Cum tinxere pictores, orbitin vocant, ejusque duo genera faciunt: luteam, quæ servatur in lomentum: et liquidam, globulis sudore resolutis. Hæc utraque genera in Cypro fiunt. Laudatissima in Armenia, secunda in Macedonia, largissima in Hispania». C. PLINII SECUNDI, *Naturalis Historiae*, vol. VIII, Londini, 1826, Lib. XXXIII, հատուած XXVII, էջ 4362 (sic), Հմտ. նաեւ ԴԱԻԹԵԱՆ ՍԵՐԻԿ, Հայկական կապերտ, նշ. աշխ., էջ 23: Պլինիոսի հատուածին թարգմանութիւնն է. «Նկարիչները իր ուզեմ ներկել՝ «Օրորիտին» կը գործածեն, եւ

անկէ երկու տեսակ կը պատրաստեն. կարմրաւուն գոյնը, որ կը համուի նոյն բոյսի խիւսէն եւ հեղուկը որ դժուարութեամբ կը ստացուի բոյսի սերմնահատիկներէն: Այս երկու տեսակներէն ալ կը պատրաստուի կիպրոսի մէջ: Ամէնէն համբաւաւորը Հայաստանի մէջ կը պատրաստուի. երկրորդը՝ Մակեդոնիայի մէջ, իսկ Սպանիոյ մէջ առատօրէն կը պատրաստուի»:

Հայր Հացունի կը գրէ, թէ որդանին կարմիր գոյնը ծանօթ էր նաեւ Յոյներուն, որ կը կոչէին «Կոկիմնա» եւ կը պնդէր ազնուական դասակարգին հանդերձները. տե՛ս Պատմութիւն հիմ հայ տարագիրն, Վենետիկ - Սբ. Ղազար, 1923, էջ 145-146:

(24) ԽՈՐԵՆԱՑԻ Մ., Աշխարհացոյց, Վենետիկ - Սբ. Ղազար, 1881, էջ 34, կամ ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՑԻ, Մատենագրութիւն, Հրտ. Արքայական Ա., Երեւան, 1944, էջ 351:

(25) ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿԱՌՈՂԻԿՈՍ (Դրասխանակերտցի), Պատմութիւն Հայոց, Երուսաղէմ, 1867, գլ. Խ., էջ 250:

(26) Հմտ. «Կարմիր» եւ «Որդան» բառերուն տակ, Հտ. Ա., Վենետիկ - Սբ. Ղազար, 1836, էջ 1075 եւ Հտ. Բ., 1837, էջ 528:

(27) Տե՛ս Բանգ Զափաւ, Բ. տիպ, Վենետիկ - Սբ. Ղազար, 1928, էջ 44 եւ 129:

(28) ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԵՐԶՆԿԱՑԻ, Տաղեր, Հրտկ. Արմ. Սրապեան, Երեւան, 1962, տաղ 2., էջ 140 եւ տաղ 4., էջ 146:

(29) Հմտ. ՔԱՆԹԱՐԵԱՆ Ա. Ա., Դուրմի միւսկան մշակոյթը, Երեւան, 1970, էջ 12-13:

(30) Հմտ. ԴԱԻԹԵԱՆ Ս., Դրուագներ հայկական միջնադարեան կիրառական արուեստի պատմութեան, նշ. աշխ., էջ 108:

(31) ԻՐՆ ԱԼ-ԱՍԻՐ, թրգմ. Արամ Տէր-Ղեւոնդեան (Արարական աղբիւրներ, Բ.), Երեւան, 1981, էջ 55: Բնագրին մէջ, կը նշէ թարգմանիչը, կիրմիրը գրուած է «Լըրմըզ», Հմտ. նոյն, էջ 369:

(32) Հմտ. ԻՊՆ ԽԱԼԻԲԱՆ, Վիճալիք էլ Ասեան (անհետացած երեւելիներ), բնագր. թրգմ. Գէորգ Մըսրիլեան, Գահիրէ, 1935, էջ 69-70: Կարին (էրզրում) - Կալիկալա - Կալի - Խալի - Խալիէ բառերու մասին Հմտ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ Թ., Գորգը Հայոց մօտ, նշ. աշխ., էջ 64: ԹԵՄՈՒՐՃԵԱՆ Վ. Ս., Գորգագործութիւնը Հայաստանում, նշ. աշխ., էջ 30-33 եւ ԳԱՅԱՑԵԱՆ Թ., Գորգագործութեան մէջ կիրառուող հայերէն փոխառեալ բառեր թրքերէնում, նշ. աշխ., էջ 95-96:

(33) ԲԵԼԱՉՈՐԻ, Հմտ. ԽԱԼԻԲԱՆ Բ., Արարացի մատենագիրներ Հայաստանի մասին, Վիեննա, 1919, էջ 43 (Աղբ. Մտն. 27):

(34) ՏԵՐ-ՂԵՒՈՆԴԵԱՆ ԱՐԱՄ, Արարական Ամիրայութիւնները Բագրատունեաց Հայաստանում, Երեւան, 1965, էջ 240:

(35) ՆՈՅՆ, էջ 218 եւ 239, ընդգծումը մեզմէ:

(36) ՆՈՅՆ, էջ 240, արարական աղբիւրներու Համեմատական յղումներով. ընդգծումները մեր կողմէ: Հմտ. նաեւ ՂԱՏԱԴԱՐԵԱՆ Կ., Դուրմի քաղաքը եւ նրա պեղումները, Երեւան, 1952, էջ 280, ուր դեռ կը կարդանք. «Այդ քաղաքներում եւ նրանց միջեւ ընկած չրջաններում կան ապրանքներ, մուծման առարկաներ, անհրաժեշտ կենսամիջոցները տարբեր տեսակներ, ոչխար եւ զանազան երկրներ տարուող կտորեղէն, դանինների տարբեր յայտնի են եւ հռչակուած, ինչպէս օրինակ՝ Սալմասում (Սալորոնք այն տեղերում յայտնի են եւ հռչակուած, ինչպէս օրինակ՝ Սալմասում (Սալորոնք) պատրաստուող եւ մէկ հատը մէկից մինչեւ տասը դինարի ծախուող Հայկական մաստ) պատրաստուող եւ մէկ հատը մէկից մինչեւ տասը դինարի ծախուող Հայկական մաստ) որի նմանը չկայ այլ երկրներում: Վերելում յիշատակուած Հայկական բանագործին, որի նմանը չկայ այլ երկրներում: Վերելում յիշատակուած Հայկական բանագործները պատրաստուած են Դարբիւում, Մերանդում, Թերբիւում: Դարբիւում եւ Հառուածները պատրաստուած են Հայկական բազմոցներ, գորգեր, որոնք յաստանի չրջաններում պատրաստուած են Հայկական բազմոցներ, գորգեր, որոնք

յայտնի են Հայկական «Մեհֆուր» (կամ մըշհուր) անունով, դրանց նմանը քիչ կայ բոլոր երկրներում, որոնց գործուածքը նման է Հայկական արտադրանքին: Ճիշտ այդպէս էլ Հայաստանում արտադրում են գլխաշորեր, նախազարդ ծածկոցներ, շալեր, որոնք գործում են Միաֆարկինում (Տիգրանակերտ) եւ Հայաստանի տարբեր տեղերում: Հմմտ. նաեւ ԶՈՐԵԱՆ Հ., Արարական շրջանում ֆետտայական Հայաստանի ֆաղաքի եւ գիւղի միջեւ ստեղծուած հակադրութիւնը, Երեւան, 1928, էջ 27:

(37) ՏԵՐ-ՂԵՆԻՈՆԴԵԱՆ Ա., Արարական Ամիրայութիւնները... , նշ. աշխ., էջ 244-245: ԺԴ. դարու սկիզբներու ուղեգիր՝ Իպն Պաթուֆայէն (1325-1349) կ'իմանանք որ Երզնկա քաղաքը, այդ ժամանակաշրջանին, անուանի էր իր կերպասներով, որոնք իր անունով իսկ կոչուեր են. Մենք «Հասանք Արզանջան... սա էլ իրաքի թագաւորի քաղաքներէց է. մեծ ու չնչ քաղաք է. նրա բնակիչներէց մեծագոյն մասը Հայ է. մուսուլմանները խօսում են թուրքերէն. այնտեղ կան լաւ կարգաւորուած շուկաներ. այստեղ չինում են գեղեցիկ կերպասներ, որ իր անունով են կոչուած...» . ԻՐՆ ԲԱՏՈՒՏԱ, Ճանապարհորդութիւն, քաղեց ու թարգմանեց՝ Հր. Աճառեան, Երեւան, 1940, էջ 31:

(38) ՂԱՖԱԴԱՐԵԱՆ Կ., Դուիմ ֆաղաքը եւ նրա պեղումները, նշ. աշխ., էջ 259:

(39) Հմմտ. ԶՈՐԵԱՆ Հ., Արարական շրջանում... , նշ. աշխ., էջ 28: Ջորեան՝ Հայկական գորգագործութեան եւ քերմիզ ներկի մասին կը յղէ նաեւ Հետեւեալ Հրատարակութեան՝ որ մենք չկրցանք տեսնել. FR. STUWE, Die Haudels züge der Araber unter den Abbassiden, Berlin, 1836, pg. 184.

«Կարմիր ներկ կարմին-ը, որ Հայաստանից արտահանուած էր աշխարհի զանազան երկրներ, ստացուած էր Հենց այս որդան կարմրից: Կանայք որդերը Հաւաքում էին յատուկ պղնձէ ամաններում, կախում թոնիւրների մէջ, չորացնում էին, մանրում, որից ստացուած փոշին օգտագործուած էր ներկարարութեան մէջ, Որդան կարմրից ստացուած էր մանուշակագոյն երանգ ունեցող կարմիր, իսկ տորոնից՝ սեւին սուռը կարմիր գոյն: Կարմիր եւ սեւ գոյնով ներկուած ամենահին գործուածքի մնացորդներ յայտնաբերուել են Արթիկի դամբարանաբլուրներում (մ.թ.ա. 13-12րդ դդ.): Միջնադարում այնքան շատ էին Դուիւնի եւ Արտաշատի ներկատները, որ արաբ աշխարհագիր Բալազորին Արտաշատն անուանում էր «Կարեաթ ալ-Քիրմիզ», ՂԱՊԱՐԵԱՆ ՄԱՆԻԱ, Հայկ. գորգ, նշ. աշխ., էջ Ժ:

«ԿԱՐՄԻՆ (ֆրանս. carmin, արաբ. Կիրմիզ - որդան կարմիր եւ լատ. carminium - կարմիր ներկ, խրուկաներկ), կարմիր ներկանիւթ. ստացուած է կարմինաթթուն պաղլեղներով մշակելիս: Վերջինս անջատում են թեւատ էգ որդան կարմրից՝ տաք ջրով եւ քացախաթթուով մշակելիս: Կարմինաթթուն օրգ. բարդ թթու է: Լուծուած է ջրում եւ ալկալիներում: Որդան կարմիրը պարունակում է 10% կարմինաթթու, 1 գ.կ. ստացուած է 150-175 միջատից: Կիրառուած է որպէս ներկանիւթ՝ սննդի եւ օժանելիքների արտադրութեան մէջ, ինչպէս նաեւ միկրոսկոպիկ պատրաստուկներ ներկելու Համար: Հայաստանում Կ. օգտագործել են մետաքսեայ, բրդեայ թելերը ներկելու Համար: Հայաստանից այն արտահանուել է Արեւելքի եւ Արեւմուտքի շատ երկրներ: մար: Հայաստանից այն արտահանուել է Արեւելքի եւ Արեւմուտքի շատ երկրներ: Լ-ԺԳ դդ. այնքան շատ են եղել ներկատներ եւ Կ.ի արհեստանոցներ Դուիւնում եւ Արտաշատում, որ այլազանքը դրանց անուանել են «Կարմիր» քաղաքներ» . տե՛ս Հայկական Հանրագիտարան, Հտ. Ե., Երեւան, 1979:

(40) Հմմտ. ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ Հ. Թ., Արարական աղբիւրները Հայաստանի եւ հարեւան երկրների մասին, Երեւան, 1965, էջ 14 եւ 97:

(41) ԱՍԹԱՐՃԵԱՆ ՏՈՔԹ. Գ., Պատմութիւն արարական գրականութեան եւ մշակոյթի, Պէյրութ, 1970, էջ 18, սակայն չէ տուած իր աղբիւրները:

(42) ՂԱՖԱԴԱՐԵԱՆ Կ., Դուիմ ֆաղաքը եւ նրա պեղումները, նշ. աշխ., էջ 259:

(43) ՆՈՅՆ, էջ 259:

(44) Հմմտ. ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ Բ., Քաղաքները... , նշ. աշխ., էջ293-294:

(45) ՓԱՓԱՋԵԱՆ Հ., Անամուտ տաջիկ աշխարհագիրը Հայաստանի, Ադրբեջանի եւ արեւելեան Վրաստանի աշխարհագրութեան եւ տնտեսական յարաբերութիւնների մասին (10րդ դար), «Տեղեկագիր» (Երեւան), 1952, թիւ 5, էջ 77-78:

«Թուրքմենստանում Հայկական գորգերը բարձր են դասուել բոլոր տեսակի գորգերից եւ նրանք, իբրեւ թանկարժէք առարկաներ, արքային տրուող նուէրների մէջ գրաւել են կարեւոր տեղ: Այսպէս օրինակ՝ 11րդ դարի արաբ հեղինակ Աբու-լ-Պազլի-բեյխակին (կը գրէ)... Սուրիի էմիրին, այդ նուէրների մէջ այնքան շատ կար Հազուատեղէն, անօթներ, ոսկիէ եւ արծաթէ առարկաներ, ստրուկներ ու ստրուկհիններ, մուշկ եւ քաֆուր, եւ մարգարիտ, Հայկական գորգեր, եւ (սովորական) գորգեր եւ այլ բարիքներ, որ էմիրն ու բոլոր ներկայ եղողները զարմացան» . ՂԱՖԱԴԱՐԵԱՆ Կ., նշ. աշխ., էջ 281:

Հետաքրքրական հաղորդում մը նաեւ Հայաշատ քաղաք՝ Բաբերդի կապերտներու մասին՝ թուրք ուղեգիրէ մը (Ժէ դարէն) . «Գործուածքներից յայտնի են Բայրուքի կարպետները, սեջադեները, որոմք շատ ընտիր են եւ տարւում են շատ երկրներ» . ԷՎԼԻԱ ՉԵԼԵԻ (1611-1679), տե՛ս Թրքական աղբիւրներ, Հտ. Գ., թրգմ. Սաֆրատեան Ա. Խ., Երեւան, 1967, էջ 128: Վան քաղաքի գորգերու մասին տե՛ս ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ Վ., Վասպուրականի Արծրունեաց Թագաւորութիւնը (908-1021), Երեւան, 1969, էջ146:

(46) DER MANUELIAN L. - EILAND L. MURRAY, նշ. աշխ., էջ25:

(47) The Travels of M. Polo, անգլ. թրգմ. Benedetto L. F., New York, 1931, The Viking Press, էջ 20: Իտալերէն բնագիրը կ'ըսէ. «In Turcomania ha tre generazioni di genti. L'una è di Turcomani, che adorano Maometto e seguono sua legge; sono semplici genti ed hanno rozzo linguaggio; dimorano in montagne ed in lande là dove sanno avervi buoni pascoli, perciocchè vivono di bestiame; nutrono i cavalli che chiamiamo turcomani, e muli di gran valore. Le due altre generazioni sono Armeni e Greci che dimorano insieme in città e castella, e vivono d'arti e di mercatura. Sappiate che quivi si fanno i migliori e i più belli tappeti del mondo, e drappi di seta chermisina e d'altri colori, bellissimi e ricchissimi, e più altre manifatture. Le loro città sono Coino, Casseria, e v'hanno più altre città e castella di cui non vi conterò, chè troppo lunga materia sarebbe. Obbediscono al Tartaro del Levante, che quivi tiene sua signoria. Ora ci partiremo di Turcomania e andremo all'Armenia Maggiore» (I viaggi di Marco Polo, Venezia, 1847, pg. 16).

«Turcomania» կապաղովկիայի Համարժէք անունն էր. Հմմտ. ՅԱԿՈՐԵԱՆ ՅՈՎՀ., Ուղեգրութիւններ, Հտ. Ա., Երեւան, 1932, էջ196, ուր կ'ըսուի նաեւ թէ Եւրոպայի ուրիշ ուղեգիր մը՝ ձիուղեգիրէ Պարպարոյ, Հայաստանը կը ներկայացնէ նոյն Թուրքոմանիա անունով: Հմմտ. նաեւ ԶՈՒՂԱԼԵԱՆ Մ. Կ., Զալալիների շարժումը եւ հայ ժողովրդի վիճակը Օսմանեան կայսրութեան մէջ, Երեւան, 1968, էջ 65:

Անգլիացի մը, 1603ին, կը գրէր՝ «Հայաստանի ազնուական քագաւորութիւնը այժմ Թուրքոմանիա կոչուած է», տե՛ս CARTWRIGHT JOHN, Purchase his Pilgrims, London, 1905, vol. VIII, էջ 499: Ուրիշ մը կը գրէ 1610ին. «Թուրքերը... քունութեամբ տիրապետեցին Հայաստանի, որով զանիկ կոչեցին Թուրքոմանիա...» (SANDYS GEORGE, A relation of a journey begun A.D. 1610, London, 1627, Part I, pg. 42).

Այս նիւթի կապակցութեամբ կ'արժէ յիշեցնել Ուիլիելմ Ռիւպրիքի վկայութիւնը: «Թուրքոմանիա»ի բնակչութեան մասին՝ Մ. Փոլոյէն շուրջ 25 տարիներ առաջ. «Թուրքիոյ մասին պետք է գիտնաս, որ բնակչութեան ո՛չ իսկ մէկ տասներորդը Սաբակիմուներ (իմա՛ մահմետականներ) են, այլ գրեթէ ամէնքն ալ հայեր եւ յոյներ», Հմմտ. ՔԻԻՐՏԵԱՆ Յ., Գորգը Հայոց մօտ, նշ. աշխ., էջ 108:

(48) Տե՛ս PEGOLOTTI, La pratica della mercatura (Հրահանգ վաճառականութեան) . Հմմտ. ԲՈՒՆԱՋԵԱՆ Ս. Վ., Սոցեալ տնտեսական յարաբերութիւնները Կիլիկիան

Հայկական պետութիւնում, Երեւան, 1973, էջ 263: Հմմտ. նաեւ ԱԼԻՇԱՆ Հ. Ղ., Սիւնուան, Վենետիկ, 1885, էջ 369, ուր սակայն Pegolotti անունը չի՝ յիշատակուիր: Բոռնազեան գործածած էր Թուրքի ըլլալ Pegolottiի Ա.Մ.Ն. տպուած 1937ի անգլ. հրատարակութիւնը (ed. by Allen Evans, Mass.):

(49) BONGI SALVATORE (Լուքսարցի մտաւորական), *Della mercatura dei Lucchesi (XIII-XIV)*, Lucca, 1858, pg. 47-48. BERENGO MARINO, որ Lucca քաղաքի ժե. դարու պատմութիւնը ուսումնասիրած է ընդարձակ հատորի մը մէջ, մեզ հետաքրքրող առեւտրական մանրամասնութիւններու մասին չ'անդրադառնար դժբախտաբար. Հմմտ. «*Nobili e mercanti nella Lucca del Cinquecento*», Giulio Einaudi Editore, Torino, 1965, գլ. 7., էջ 235-90, ուր էլ շոշափէ յատկապէս Lucca քաղաքի ժե. դարու առեւտրական շարժումները եւ երեւոյթները:

(50) Տե'ս իր *Transcaucasia* գործը, London, 1854, էջ 249:

(51) GRIFFIN LEWIS G., *The practical book of oriental rugs*, ժ. տիպ, Philadelphia, 1920, էջ 81-82:

(52) HAWLEY A. WALTER, *Oriental rugs (antique and modern)*, N. York, 1970, pg. 38.

Ուրիշ եւրոպացի մը էլ էր կրկնէ. «Reds are also made of insects, the cochineal and the kermes», SCHLOSSER IGNACE, *The book of rugs*, New York, 1963, էջ 267: Ուրիշ մը. «Kermes.- Crushed female body of an insect-which gives a red similar to cochineal and lac. The insect breeds on the kermes oak (*Quercus coccifera*). Its use in carpets has never been satisfactorily established. տե'ս IAN BENEDETT (խմբագ.), *Rugs and carpets of the world*, London, 1977, pg. 342.

(53) COEN LUCIANO-DUNCAN LUISE, *The oriental rug*, New York, 1978, pg. 18-19.

(54) MUMFORD JOHN KIMBERLY, *Oriental rugs*, New York, 1981, pg. 52-53.

Արեւելեան գորգերու, յատկապէս գոյներու նուիրուած գիրք մըն է MILHOFER STEFAN A., *The color treasury of oriental rugs* (գերմ. է թրգմ. Paige D. D.), New York, 1976, որ սակայն էլ գոհանայ միայն գրելով. «In the past a violet-red was obtained from the resinous secretions of the insect *Coccus Lacca* on the bark of certain trees», pg. 27.

(55) WHITING MARK, *The red dye of some East Mediterranean carpets, «Hali»* (The International Journal of oriental carpets and textiles, London), vol. 4, N° 1, 1981, pg. 55-56.

(56) GOMBOS KAROLY, *Les anciens tapis arméniens à dragon*, նշ. աշխ., pg. 259-60.

(57) NEMATI PARVIZ, *Rugs as an investment*, New York, 1980, pg. 74.

(58) HANGELDIAN ARMEN, *Tappeti orientali*, Milano, 1959, pg. 26. DELLA BEFFA GIUSEPPE, *Gli insetti dannosi all'agricoltura* (Գ. տպագր., Milano, 1961, Ed. Ulrico Hoepli), ուր

1. էջ 186ի մէջ էլ յիշէ *Chermes Abietis* (= *chermes dell'abete rosso*), որուն տերեւներուն վրայ էլ գտնուին միջատները:

2. էջ 266-268 էլ խօսի՝

a.- *Kermococcus roburis* (= կամ *kermes quercus*), *chermococco della rovereti* մասին):

b.- *Kermococcus bacciformis* (բուրբոն ալ կ'ապրին *quercus suber. cerris* եւ *ilex* եւն. ծառերու վրայ):

c.- *Kermococcus vermilio* - ասիկա ալ կ'ապրի տերեւներու վրայ, ունի կարմրորակ գոյն եւ երբ մատնեցող ճզմէք, ուժեղ կարմիրով մը կ'աղտոտին ձեր մատները (*schiacciata sporca le dita intensamente di rosso*) էջ 268:

Kermes կամ *Kermococcus* նոյնն է այս հեղինակներու համաձայն: Նոյն *kermes*ը էլ կոչէ նաեւ իտալ. *cocciniglia*.

(59) DER-MANUELIAN L. - EILAND L. MURRAY, նշ. աշխ., էջ 18 եւ 19:

Résumé

«VORDAN KARMIR», «ROUGE VERMILLON», «GERMEZ», «KIRMIZ» OU LA TEINTURE ARMÉMIENNE

P. DAJAD YARDEMIAN

Par l'étude de cette matière il est dans l'intention de l'auteur de donner une importante contribution à l'étude de l'histoire dans l'art de la confection du tapis arménien, dont est étroitement lié l'usage du «Vordan karmir» (Rouge vermillon).

En ces dernières années une multitude d'études soit arméniennes qu'étrangères sur le tapis arménien, contribuèrent à prouver l'existence d'un art arménien dans la confection du tapis. Pourtant il existe encore des soi-disant connaisseurs qui muent d'intérêts divers, méconnaissent ou même nient l'existence même du tapis arménien le reléguant chez le tapis seldjoudide ou turc. L'auteur tâche de dévoiler la falsification de ces derniers, prouvant le contraire par des témoignages historiques surtout de sources arabes.

Nous avons ensuite la description des notes caractéristiques du tapis arménien dans ses dessins et couleurs où règne le rouge autochtone arménien le «Vordan karmir» (= Vermillon) ou «Kirmiz». Les Arabes surnommèrent la petite ville de «Ardashat», où se préparait le «Vordan karmir», *karyat-el-kirmiz*, c'est-à-dire la ville de la teinture rouge.

Le «Vordan karmir» est un petit insecte à la forme d'un ver, que les arméniens ramassaient en grande quantité dans la plaine de l'Ararat et ils en préparaient la couleur rouge qui dans son genre fut une des couleurs les plus recherchées du monde. Cette teinture était commercialisée jusqu'en Inde et aux XIIIe et XIVe siècles, jusqu'en Italie.

L'auteur a regroupé à ce sujet tous les témoignages possibles, commençant par les fameux propos de Marco Polo. Chez les auteurs plus récents l'on trouve aussi des auteurs qui confondent le «Vordan karmir» (= ver rouge) avec le ver mexicain (lat. «*Coccus cacti*») et le ver polonais (lat. «*Coccus polonicus*»).

ՖՐԱ ՕԳՈՍՏԻՆՈՍ ԵՊՍ. ԲԱԶԵՆՑԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՌՈՒԹԻՒՆԸ

(Շար. տե՛ս «Բազմավեպ» 1990, թիւ 1-2, էջ 40-71)

Հայոց Վարժարանին մասին մեր կատարած զանազան նկատողութիւններէն ետք՝ կը դառնանք կրկին անգամ Նախիջեւանի վարժարանին, շարունակելու համար մեր պատմութիւնը այն կէտէն, ուր թողուցինք: Եւ որովհետեւ Միաբանող Եղբայրներու պատմութիւնը ընդարձակ է եւ զանազան հարցեր իրարու հետ հիւսուած, վարժարանին պատմութիւնը գրած ատեն՝ կամաւոր կերպով պիտի կատարենք շեղումներ, որպէսզի ուսումնասէրներու դիմաց պարզենք բազմաթիւ մանրամասնութիւններ, որոնք պիտի յստակեն ցարդ մութ մնացած անկիւնադարձեր:

Օգոստինոս Բաջենց «Ընտրեալ Եպիսկոպոս» Հոռմի մէջ

Նախիջեւանի Արքեպիսկոպոսը, Մատթէոս էրազմոս, որ 1607 թուականէն սկսեալ կը վարէր իր հօտը եւ վանքերու առաջնորդութիւնը, ծերացած ըլլալով, 1624ին Ուրբանոս Ը. Պապէն իրեն օգնական կը տրուի Զիտտադինի, Միրայի արքեպիսկոպոսութեան տիտղոսով, բայց իր Աթոռը հասնելէ առաջ՝ կը վախճանի Հնդկաստանի մէջ, 10 Դեկտ. 1629ին: Մինչ այս, 9 Յուլիս 1627ին, Նախիջեւանի մէջ կը վախճանի Մատթէոս Արքեպիսկոպոս, եւ Խօշկաչէնի Ս. Ստեփաննոս վանքին մէջ գումարուած ժողովով՝ իբր Առաջնորդ եւ հովիւ կ'ընտրուի Ֆրա Օգոստինոս Բաջենց: 7 Նոյեմբեր 1627 թուակիր նամակով, ուղղուած Ուրբանոս Ը. Պապին, ժողովականները կը գրեն. «Մեք Նախեջեւանայ երկրիս ժողովուրդս, ոչ կամելով մնալ առանց հօվ(ու)ապետի ի մէջ անօրինաց եւ հակառակորդաց, զի մի՛ գիշատեալ լիցուք ի հերձուածողաց, այլ ժողովեցաք միաբան ի գիւղն Խօշկաչէն...»

միազուամար ժողովեալքս ընտրեցաք Պատրի Օգոստինոսն մեզ ի առաջնորդ եւ հօվուապետ»¹:

Օգոստինոս Բաջենց, դեռ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն չստացած, կը ջանայ կազմակերպել իր հօտը ու սրտին մօտիկ կղերանոցը: Փորձով համոզուած որ իրեն կրօնակից Դոմինիկեաններէն պիտի չկարենայ գտնել յուսացած օգնութիւնը, աչքերը կը դարձնէ Ս. Փրանկիսկոս Ասսիզացիի որդիներուն, հրաւիրելով զիրենք Նախիջեւան, մատնանշելով գործի ասպարէզը:

1629ի Նոյեմբեր ամսուն, Օգոստինոսը կը գտնենք Հալէպ, դէպի Հոռմ ճամբուն վրայ: 12 Նոյեմբեր 1629ին Հալէպի Փրանկիսկեան միսիոնարներու մեծաւորը, Ֆրա Ճիովաննի Բրիգոստոմոյ, ՀՍ.ի ժողովին կը գրէ թէ իրենց մօտ կը գտնուի Ֆրա Օգոստինոս Բաջենց, որ կը փնտոէ եւրոպացի կրօնաւորներ՝ որպէսզի Հայաստան երթան քարոզութեան. «Մենք լսեցինք այս եպիսկոպոսին ըսածները, եւ տեսնելով եռանդը՝ լեցուեցանք խանդավառութեամբ, երթալու եւ քարոզելու. ես իսկ անձամբ պատրաստ եմ երթալու. իսկ իմ միաբանակիցներս աւելի եռանդուն ըլլալով՝ պատրաստ են ճամբայ ելլելու: Ուրիշ անգամներ ալ մեզմէ խնդրեց օգնականներ, որոնք պատրաստուեցան եւ ուղղուեցան Պարսկաստան՝ փոխանակ Հայաստանի»²: Գրեթէ նոյն այդ օրերուն ՀՍ.ի ժողովին կը հասնի երկրորդ նամակ մը, 12 Դեկտեմբեր 1629 թուակիր, գրուած Երուսաղէմի Փրանկիսկեաններու վանահայր Ֆրա Տիէկոյ Տա Սանսէվերինոյէ, որ նոյնպէս կ'իմացնէ թէ Ապարաներէն, այն է Օգոստինոս ընտրեալ եպիսկոպոսէն ստացած է հրաւեր, երկու կամ երեք միաբաններու համար երթալու Նախիջեւան, «որպէսզի երիտասարդներու սորվեցնեն լատիներէն, իսկ իր ժողովուրդին ալ քրիստոնէական վարդապետութիւն»³:

1630ի Յունուար ամսուն առաջին կամ երկրորդ օրը, Օգոստինոս Բաջենց Հալէպէն կը մեկնի Հոռմ, հետը առնելով Հալէպի Կարմեղականներու մեծաւոր Ֆրա Պրոսպէրոյի (dello Spirito Santo) 1 Յունուար 1630 թուակիր յանձնարարական գիրը⁴, ինչպէս նաեւ Փրանկիսկեաններու մեծաւոր Ֆրա Ճիովաննի Պադրիսոլա (di Stigliano) 3 Յունուար 1630 թուակիրը, ուղղուած ՀՍ.ի ժողովին, իմացնելով թէ «Ֆրա Օգոստինոս ուղղուեցաւ Հոռմ, բայց հոս խնդրեց որ իմ կրօնակիրներէն երկու հոգի Նախիջեւան երթան քարոզութեան, որովհետեւ կարիքը կայ. կ'ուզէ անոնց յանձնել իր երիտասարդ կրօնաւորներուն եւ աշխարհականներու վարժարանը, ուսուցանելու համար Ս. Գիրք, տեսական ու բարոյական աստուածաբանութիւն: Մենք պատրաստ ենք

1. SOCG, vol. 180, f. 211.
2. SOCG, vol. 150, f. 276.
3. SOCG, vol. 115, f. 231.
4. SOCG, vol. 115, f. 335.

օգնելու: Գրեցի նաև Երուսաղէմի մեր վանահօր՝ որ իր կարգին պիտի դիմէ ձեզի: Կը խնդրենք ձեզմէ արտօնութիւն եւ ճանապարհի ծախս»⁵:

ՀՄ.ի 1 Փետրուար 1630ի նիստին՝ կը ներկայացուի Օգոստինոս Բաջնցի եպիսկոպոս ընտրուած ըլլալը իր վանականներէն եւ ժողովուրդէն, ինչպէս նաև զանազան յանձնարարական նամակներ՝ ի նպաստ իրեն: Ժողովականները կը մտածեն տալ իրեն «Արքեպիսկոպոս Նախիջեւանի» տիտղոսը, սահմանելով զինքը օգնական Չիտտաղիի Արքեպիսկոպոսին, յաջորդութեան իրաւունքով, քանի ղեռ Հոռոմ չէր հասած Չիտտաղիի մահուան լուրը⁶:

Միշտ Օգոստինոսի եպիսկոպոսութեան առնչութեամբ, ՀՄ.ի 21 Մայիս 1630ի նիստին՝ կը կարդացուի Նախիջեւանէն Ուրբանոս Ը. Պապին ուղղուած 7 Նոյեմբեր 1627 թուակիր նամակը, եւ կ'որոշուի ներկայացնել հարցը Պապին եւ ընդունիլ հաւանութիւնը՝ որպէսզի Օգոստինոս անուանուի Արքեպիսկոպոս Նախիջեւանի, օգնական Չիտտաղիի, յաջորդութեան իրաւունքով⁷: Ունինք անթուական արձանագրութիւնն մըն ալ, որու համաձայն Օգոստինոսի արքեպիսկոպոսութեան վճիռը կը մտածուի Հոռոմէն զրկել Բաբելոնի Եպիսկոպոսին, որպէսզի յետ վստահ ըլլալու Չիտտաղիի մահուան՝ Օգոստինոսի յանձնէ վճիռը⁸:

Օգոստինոս Եպիսկոպոս Հոռոմ գտնուած շրջանին, այն է Փետրուար-Սեպտեմբեր (1630) ամիսներուն, ՀՄ.ի ժողովին ներկայացուցած են զանազան հարցեր⁹, որոնցմէ մեզ կը հետաքրքրէ հետեւեալը: Առաջին. կ'ուզէր ապահովել իր կղերանոցին նիւթականը, որպէսզի կարենար պատրաստել յաջորդ սերունդներ, թէ՛ տեղւոյն զանազան վանքերու գոյատեւումին եւ թէ՛ հաւատացեալներու հոգեւոր հովիւներ հասցնելու նպատակով: Անցեալին, այն է 1624-1629 տարիներուն, վարժարան-կղերանոցս կանգուն պահելու համար Օգոստինոս կատարած էր դրամական պարտքեր, եւ ներկայիս պէտք ունէր շօշափելի գումարներու՝ փակելու պարտքերը եւ շարունակելու սկսուած գործը: Արդ, այս

5. SOCG, vol. 115, f. 324.
6. Acta, vol. 7, f. 11, n. 6, n. 8.
7. Acta, vol. 7, f. 66, n. 10.
8. SOCG, vol. 390, f. 305. 14 Սեպտ. 1630ին Ուրբանոս Ը. տուած է Օգոստինոս Եպ.ի յատուկ վճիռ, շնորհելով իրաւունքներ վերապահուած դէպքերու առիթով. տե՛ս DE MARTINIS, Jus Pontificii, Romae, 1888, vol. 1, p. 123.
9. 21 Մայիս 1630 թուակիր աղբրագիրով մը՝ ՀՄ.ի ժողովին կը ներկայացնէ հետեւեալը. «Պարսից օրէնքով՝ քրիստոնէութիւնը ուրացող անձը կը դառնայ տէր քրիստոնեայ ազգականներու ինչքերուն: Նմանապէս՝ պարսիկները կը գողնան քրիստոնեաներու կիները, որոնց ամուսինները յուսահատ՝ մեզմէ հրաման կը խնդրեն կրկին ամուսնանալու. իսկ մենք իրաւունք չունինք հրաման տալու: Արդ, կը խնդրենք որ Պապը Պարսից շահին զրկէ նուէրներ ու նամակ, որպէսզի ուրացող քրիստոնեան տէր չդառնայ իր ազգականներուն ինչքերուն, ապա թէ ոչ անոնք ալ դիւրակ կ'ուրանան իրենց հաւատքը՝ չկորսնցնելու համար իրենց ստացուածքները» (SOCG, vol. 390, f. 182):

բոլորը հետեւեալ կերպով կը համադրէ 1 Օգոստոս 1630 թուակիր խնդրանքով. «Եղ. Օգոստինոս Բաջնց կը յիշեցնէ ձեզի թէ Գրիգոր ԺԵ. Պապին ժամանակ (1621-1622), որոշուեցաւ 300 սկուդ տալ մեր վարժարանին, որու կը վկայեն Վրաստանի Թէպտին կրօնաւորները: Կը խնդրեմ որ մասամբ օգնէք վճարելու պարտքերս: Կը խնդրեմ նաև օգնութիւն, որպէսզի ձիով եւ սպասաւորով մը դառնամ երկիրս, որովհետեւ ճամբան բազմաթիւ են վտանգները»¹⁰: ՀՄ.ի 5 Օգոստոս 1630ի նիստին կը մերժուի Օգոստինոսի խնդիրը, որովհետեւ 10 Յունուար 1623ի նիստի վճիռին համաձայն՝ Ս. Ժողովը արդէն իսկ տարեկան 150 սկուդ սահմանած էր տալ Ալինճայի վարժարանին: Եւ որովհետեւ Օգոստինոս ղիմում կատարած ըլլալու է նաև ստանալ դրամական օգնութիւն, Ալինճայի մէջ նոր եկեղեցի մը շինելու համար, այս խընդրանքին ալ կը տրուի մերժողական պատասխան, «որովհետեւ արդէն բաւական գումար կը տրուի այդ առաքելութեան»¹¹:

Բացի կղերանոցի մտահոգութենէն, Ֆրա Օգոստինոս ունէր նաև ուսուցիչներ հայթայթելու հոգը: Տեսանք արդէն որ Հոռոմ ժամանելէն առաջ, Հալէպի մէջ ղիմեց Փրանկիսկեաններու, խնդրելով անոնց օժանդակութիւնը: Անոնք առնելով ՀՄ.ի ժողովին հաւանութիւնը՝ Հալէպէն կը մեկնին Նախիջեւան. բայց ՀՄ.ի ժողովը 15 Յունիս 1630ի նիստով, Հալէպի Փրանկիսկեաններու Հայաստան մեկնելու հրամանը տալէ առաջ, որպէսզի չկորսուի խաղաղութիւնն ու ներդաշնակութիւնը առաքելութիւններու մէջ, կ'ուզէ լսել Հոռոմի Դոմինիկեաններու Ընդհանրական մեծաւորին կարծիքը, թէ արդեօք հաւա^ո է տարբեր կրօնաւորական կարգերու օժանդակութեան¹²: Օգոստինոս Հոռոմի մէջ կը թողու երեք աշակերտներ, որպէսզի զարգանալէ ետք դառնան Նախիջեւան, օգտակար ըլլալու վարժարանին: Այս նիւթին մասին յաջորդաբար պիտի խօսինք առանձին:

Օգոստինոս Բաջնց՝ Հոռոմի մէջ տեղեակ չըլլալով Չիտտաղիի մահուան, ու գիտակից՝ թէ ինք լոկ անոր օգնականի տիտղոսը կը կրէր եւ թէ թեմին ամբողջական պատասխանատուն, չի ձեռնարկեր աւելիին: Բայց, որովհետեւ Նախիջեւան ապրելով գիտէր տեղւոյն կարիքները ու յատկապէս թէ անհրաժեշտ էր հոն իր ներկայութիւնը, չ'ուզեր երկարել իր օրերը Հոռոմի մէջ: 11 Յունիս 1630ին Ուրբանոս Ը Պապին կը ներկայացնէ հետեւեալ խնդրագիրը. «Օգոստինոս Հայ Դոմինիկեանը, որ եպիսկոպոս ընտրուած է իր կղերէն եւ ժողովուրդէն, (Հոռոմի մէջ) կ'ընդունի նամակներ իր հաւատացեալներէն, եւ որով կ'ուզէ փութով դառնալ իր երկիրը: Հոն մեռած են չորս քահանաներ, իսկ մնացած տասը քահանաները՝ ունին հոգը 15.000 հաւա-

10. SOCG, vol. 390, f. 330.
11. Acta, vol. 7, f. 107, n. 9.
12. Acta, vol. 7, f. 77, n. 12.

տացեալներու, որոնք ցրուած են հինգ նահանգներու մէջ: Կը խնդրեմ որ յաջորդ ժողովին Կարդ. Բորկէզի փութացնէ իմ հարցս: Եւ որովհետեւ Հայաստանի մէջ կը տիրէ մահը՝ կը խնդրեմ օրհնութիւնը»¹³:

Ֆրա Օգոստինոս Եպս. ի քամբորդութիւնը դէպի Նախիջեւան

1630ի Օգոստոս ամսուն կէսին Ֆրա Օգոստինոս Եպս. Բաջենց Հռոմէն կ'անցնի Նախիջի, ուր կը գտնէ Ֆրա Յակինթոս Սուպիանի անունով իտալացի Դոմինիկեան մը, տրամադիր երթալու Նախիջեւան՝ իբր միսիոնար, ծանօթ միայն իտալերէն եւ լատիներէն լեզուներուն, տրամադիր սորվելու նաեւ հայերէնը: Օգոստինոս 23 Սեպտ. 1630 թուակիրով կը խնդրէ ՀՍ.ի հաւանութիւնը, որպէսզի զինքը հետը տանի Նախիջեւան, ապա Կաֆա առաքելութեան ղրկելու համար¹⁴:

Հոկտեմբեր 1ին արդէն իսկ Մեսսինա է, ուր ժամադրուած էր երկու Թէատին կրօնաւորներու, Յովսէփ Ճիուզիչէ եւ Արքանճէլոյ Լամբերտիի հետ: Հոկտեմբեր ամսուն մէջ Օգոստինոս Եպս. Մեսսինայէն գրած է վեց նամակ, իսկ Նոյեմբեր ամսուն՝ Մալթայէն երկու նամակ¹⁵, որոնք կը շօշափեն հետեւեալ նիւթերը:

ա. Աղերսագիրը, որ ներկայացուցած էր Ուրբանոս Ը. Պապին, նկատմամբ Նախիջեւանի ուրացող քրիստոնեաներուն, կը յիշեցնէ որ Պապին կողմէ գրուի. նամակ Պարսկաստանի Շահին՝ առաջըր առնելու այս անպատեհութեան:

բ. Մեսսինայի մէջ Օգոստինոս կ'իմանայ Չիտտաղիի Եպս.ի մահը, որու օգնական սահմանուած էր ինք: Այս լուրը առնելով «չատցաւեցայ, որովհետեւ պարտքեր ըրած էի եւ կը յուսայի որ ինքը պիտի վճարէր: Պարտք ըրած էի՝ կղերանոց հիմնելու համար, առանց որու չէ կարելի ձեռնադրութիւններ կատարել ու քարոզել: Ուստի անգամուան մը համար կը խնդրեմ 500 սկուռ, նոյն եպիսկոպոսին թողած դրամէն, որպէսզի չստիպուիմ ծախել եկամտուտի ինչքեր՝ որոնք կը ծառայեն աշակերտներու ապրուստին»: Այս նոյն գաղափարը կը կրկնուի զանազան նամակներու մէջ, ուզելով գիտնալ թէ ի՞նչ վախճան պիտի ունենայ Չիտտաղիի թողած ահագին գումարը, եւ թէ թողած է կտակ եւ ի՞նչ է մեր բաժինը». «Կ'ուզեմ գիտնալ Չիտտաղիի կտակին մասին, որովհետեւ չափազանց զգացուեցայ անոր մահը լսելով. յոյս ունէի որ զար եւ օգնէր այդ քրիստոնեաներուն»: Նոյն այս հարցը

13. SOCG, vol. 390, f. 306. Օգոստինոս Բաջենց Ս. Ժողովի փափաքին համաձայն՝ տուած է տեղեկութիւններ Կասպից ծովու շրջակայքը գտնուած 12 գիւղաքաղաքներուն մասին (Acta, vol. 7, f. 67, n. 12):
14. SOCG, vol. 6, f. 66-67.
15. SOCG, vol. 64, f. 68, 21; vol. 115, f. 374-376; vol. 6, f. 273-274.

Օգոստինոս կը գրէ նաեւ Պապին, թէ «քահանաներ պատրաստելու համար՝ հիմնեցի կղերանոց եւ 500 սկուռ պարտքի դրամ առած եմ, յուսալով որ 300 սկուռ ընդունիմ Ս. Աթոռէն, ինչպէս սահմանած էր Գրիգոր ԺԵ. Պապը: Եօթը տարի անցաւ եւ 150 սկուռէն զատ ոչինչ տրուեցաւ ինծի: Եթէ հրահանգ չտաք որ վճարուի ինծի այդ գումարը՝ պիտի ստիպուիմ ծախել վանականներու եկամտուտի ինչքերը, մանաւանդ որ Չիտտաղիի Հռոմ ղրկած է ահագին գումար՝ նոյն այս նպատակին համար»¹⁶:

Օգոստինոս Եպս. յուսալով որ իր կատարած դիմումներուն եւ յաճախակի նամակներուն ազդեցութիւնը պիտի ըլլայ անմիջական, ցուցմունքներ կ'ընէ թէ իրեն համար սահմանուած գումարը ինչ ձեւով ղրկուի իրեն՝ ապահովագոյն կերպով ստանալու համար: Կը թելադրէ որ Վենետիկի ճամբով գումարը փոխանցուի Հալէպ, վենետիկցի վաճառական Գասպար Տէլլա Բիէզգայի, որմէ կրնար ինքը դիւրաւ գանձել: Սակայն, Հռոմ ունէր իր գործելու յատուկ եղանակը. Օգոստինոսի Հոկտեմբեր-Նոյեմբերին գրած նամակները կը զեկուցուին ՀՍ.ի 23 Դեկտ. 1630ի նիստին, ու կ'որոշուի սպասել Թէատինեան Հ. Պետրոս Ավիթաբիլէ Վրաստանի միսիոնարին Հռոմ ժամանումին, որպէսզի Նախիջեւանի առաքելութեան մասին ծանօթութիւններ քաղելէ ետք՝ առնեն հարկաւոր որոշումները¹⁷: Եւրջ վեց ամիս ետք է որ ՀՍ.ի 31 Մայիս 1631ի նիստին կ'որոշուի Նախիջեւան ղրկել Պօղոս Պիրոմալլի Դիմինիկեանը, որու կը յանձնուի 300 սկուռ վարժարանին համար¹⁸: Յաջորդաբար պիտի մանրամասնենք այս էջը:

գ. Հռոմէն աճապարանքով մեկնած ըլլալուն համար, Օգոստինոս Եպս. կը խնդրէ որ ետեւէն հասցնեն իր եպիսկոպոս ընտրուած ըլլալու կոնդակը, պալիումը, Պարսից Շահին ուղղուած նամակը, ինչպէս նաեւ իրաւունք՝ ընտրելու ինքն իրեն օգնական եպիսկոպոս մը, քանի վախճանած էր Չիտտաղիի: Իսկ Պապին ուղղուած նամակով՝ «այնու որ մեր հայ ժողովուրդը իր եպիսկոպոսը կ'ընդունի եպիսկոպոսական թագով ու տարագով, կը խնդրեմ որ ղրկէք ինծի թագ, շուրջաւ եւ եպիսկոպոսական աստիճանի տարազներ, որպէսզի երբ առանց այս բոլորին կուած թագէն»: ՀՍ.ի Ժողովը 3 Փետրուար 1631ի նիստով կը մտածէ տալ օգնական մը Օգոստինոսի, սակայն, խոհեմութեան համար կը մըտածէ նախ խորապէս քննել հարցը եւ ապա անցնիլ գործադրութեան¹⁹:

16. SOCG, vol. 115, f. 374.
17. Acta, vol. 7, f. 190, n. 19.
18. Acta, vol. 7, f. 733, n. 5.
19. Acta, vol. 7, f. 271, n. 10.

դ. Յետ զանազան անգամներ յանձնարարելու որ Հռոմ թողած երեք աշակերտներուն վրայ չպակսի հարկաւոր խնամքն ու գուրգուրանքը, լսելով թէ Նախիջեւանի մէջ ծայր տուած են պատերազմներն ու իր քահանաներէն ոմանք նահատակուած են, կը ստիպուի կանչել Հռոմ թողած Ֆրա Անդրէասը, որու մասին պիտի խօսինք ստորեւ:

Շարունակելով ճամբորդութիւնը, Օգոստինոս Եպս. Թէատին Յովսէփ Ճիուտիչէի եւ Արքանճէլոյ Լամբերտիի հետ Մալթայէն կ'անցնի Սախտա եւ Հալէպ, ուսկից կը գրէ երկու նամակ՝ 3 Փետրուար եւ 24 Փետրուար թուականներով: Սախտա հասնելուն, Երուսաղէմի չափազանց մօտեցած ըլլալով հանդերձ՝ կը զգուշանայ ճամբորդելէ, խնայելու համար դրամին. եւ այս առիթով անգամ մը եւս կը յիշեցնէ Ս. Ժողովին, խնդրելով որ փութացնեն իր եպիսկոպոսական պալիումն ու կղերանոցին համար սահմանուած գումարը²⁰:

Տեսանք վերեւ որ Ֆրա Օգոստինոս Նախիջեւանէն Հռոմ ճամբուն վրայ, Հալէպի մէջ առաջարկեց Փրանկիսկեաններու, որպէսզի իբր միսիոնար երթան Նախիջեւան: Տրամադրելի անձերն էին Fra Giovanni da Fermo, Fra Antonio da Pisticcio, եւ անոնց մեծաւորը Fra Battista da Stigliano: Այս հարցը նիւթ եղած էր ՀՍ.ի 15 Յունիս 1630ի նիստին եւ հաւանաբար տրուած նաեւ դրական պատասխան: Նոյն այս նիստին մէջ կը համառօտուի Օգոստինոսի տեսակէտը թէ կը փափաքի այս անձերուն յանձնել վարժարանը (collegio), պատճառ բերելով թէ «կը նախընտրէ ասոնք քան (իտալացի) Դոմինիկեան միաբանակիցներ, որոնք Հայաստան կը հասնին մեծ ծախսերով, եւ հազիւ հասած՝ իսկոյն կը փափաքին դառնալ Իտալիա»²¹:

Հալէպ հասնելուն Օգոստինոս կը տեսնէ թէ Փրանկիսկեանները մեկնած են արդէն Նախիջեւան: Գոհունակութեամբ է որ 24 Փետրուարին (1631)՝ կը գրէ ՀՍ.ի Ժողովի Կարդինալներուն, դարձեալ յանձնարարելով «Հայաստանի առաքելութեան բացի Ս. Փրանկիսկոսի որդիներէն՝ ուրիշ միաբանութիւններէ քարոզիչներ մի՛ ղրկէք, քանի անոնք շուտով կը յոգնին այս ալքիին մէջ: Փրանկիսկեանները սքանչելի տարրեր են, պատրաստուած թէ՛ գիտութեամբ եւ թէ՛ հոգեւորութեամբ, եւ որով յարմար են մեր առաքելավարին, մանաւանդ որ ա. նոյն վախճանը ունեցած են Ս. Փրանկիսկոս եւ Ս. Դոմինիկոս, բ. հայ ժողովուրդը Երուսաղէմ ուխտի երթալով՝ մտերմացած են անոնց եւ մեծ համարում ունին անոնց վրայ. գ. անցեալին այս Միաբանութեանէն վեց հոգի մարտիրոսացած են, եւ հայերը մինչեւ այսօր անոնց նշխարները կը պատուեն. Յովհաննէս Թազաւոր ուզեց թաղուիլ անոնց սքեմով. դ. անոնք բազմաթիւ ըլլալով՝ Երուսաղէմէն կ'երթան Հալէպ, Դամասկոս

20. SOCG, vol. 73, f. 196.
21. SOCG, vol. 115, f. 312.

... կրնան հասնիլ մինչեւ Հայաստան: Նկատելի է որ անոնք հեղալ են եւ կը փախչին վէճերէ, ինչ որ կը շինէ ժողովուրդը՝ փոխանակ աւերելու»²²:

Օգոստինոս Եպս. Հալէպէն կը մտնէ Նախիջեւան՝ հաւանաբար 1631ի Ապրիլ ամսուն: 2 Մայիսին գրած է երկու նամակ, ՀՍ.ի կարդինալներուն եւ քարտուղարին, միշտ հետապնդելով եւ շեշտելով նոյն կէտերուն վրայ, այսինքն՝ դրամի պակասը, պարտքերու բարդուիլը, խնդրելով որ Զիտտադինիի թողած գումարէն գոնէ փոքրիկ մաս մը տրամադրուի իրենց, եւ երկրորդ՝ թէ Ս. Փրանկիսկոսի որդիներ «ղրկուած ինձմէ վարժարանին (Collegio) համար, ուրախութեամբ եւ զուարթութեամբ առաջ կը տանին Աստուծոյ ծառայութիւնը, Ս. Դոմինիկոսի եւ Ս. Փրանկիսկոսի հոգիին համաձայն»²³: 23 Ապրիլ 1632ին, Օգոստինոս Եպս. կը գրէ գովասանական տողեր ի նպաստ P. Antonio di Pisticcioի, որ երկու տարիէ կ'աշխատի պողաբեր կերպով, սիրաշահելով ժողովուրդը²⁴:

Այսքան թղթակցութեան արդիւնքը այն կ'ըլլայ՝ որ վերջապէս ՀՍ.ի Ժողովը 7 Օգոստոս 1631ի նիստով կ'որոշէ 150 սկուդ ղրկել Նախիջեւանի վարժարանին²⁵, ու Օգոստինոսի փափաքին համաձայն՝ Հռոմէն հրահանգ կը տրուի Հալէպ գտնուող Gaspare della Chiesaի, Օգոստինոս Եպս.ի գործակատարին, որ 150 սկուդէ գումարը հասցնէ «Նախիջեւանի Արքեպ.ին, իբր 1631 տարուոյն թոշակ՝ Հայաստանի վարժարանին համար (la processione del collegio di Armenia), որովհետեւ գումարը չյանձնուեցաւ Հայրերուն (իմա՝ Պօղոս Պիրոմալլիի եւ Ֆրա Անդրէասի), որոնք Հռոմէն մեկնեցան Հայաստան»²⁶:

Հոս, կ'ընդհատենք պատմութեան ընթացքը, տեսնելու համար թէ ի՞նչ կ'ըլլան Օգոստինոս Բաջենցի Հռոմ թողած երեք աշակերտները, կրկին անգամ դառնալու եւ շարունակելու համար Ապարաների վարժարանի պատմութիւնը՝ Ֆրա Պօղոս Պիրոմալլիի Նախիջեւան ժամանումով:

Օգոստինոս Եպս. Բաջենցի Հռոմ թողած աշակերտները

1630ին, երբ Օգոստինոս Նախիջեւանէն կու գայ Հռոմ, հետը կը բերէ երեք ուսանողներ, Ֆրա Մատթիա Մուրաքա, Ֆրա Մատթէոս Յովհաննէսեան եւ Ֆրա Անդրէաս, որպէսզի Հռոմի մէջ կատարեն փրկիսոփայական եւ աստուածաբանական ուսումները, եւ ապա դառնալով Նախիջեւան՝ օգտակար ըլլան կղերանոց-վարժարանին:

22. SOCG, vol. 73, f. 229.
23. SOCG, vol. 103, f. 258; vol. 149, f. 283.
24. SOCG, vol. 103, f. 245.
25. Acta, vol. 7, f. 364, f. 34.
26. Lettere volgari, vol. 11, f. 117.

Ֆրա Մատթիա եւ Ֆրա Մատթէոս՝ Օգոստինոս Բաջենցի հետ 1630ին, Նախիջևեանէն կը հասնին Հռոմ, ուր կը մնան՝ կատարելու իրենց ուսումները: Օգոստինոս Հռոմէն Մեսսինա հասնելուն, զանազան նամակներով, ուղղուած ՀՍ.ի Ժողովին, միշտ կը խնդրէ ու կը յանձնարարէ որ խնամք տարուի Հռոմ թողած աշակերտուն, որոնք իր յոյսն էին Ապարաների կղերանոցի վերածաղկումին համար: 23 Յուլիս 1630ի նիստին՝ կը զեկուցուի թէ երկուքը կ'ուսանին ՀՍ.ի վճարումով²⁷:

Ֆրա Մատթէոս կը բնակի Դոմինիկեաններու վանքը, S. Sabina, բայց որովհետեւ չի գտներ վարժապետ որ իրմով զբաղի, ՀՍ.ի 1 Հոկտ. 1630ի նիստին կ'որոշուի փոխադրուիլ ուրիշ վանք, ու կը տրամադրուի իրեն չորս սկուռ, իտալերէն եւ լատիներէն քերականութեան գիրքեր գնելու համար²⁸: 12 Ապրիլ 1632ի նիստով կ'որոշուի որ երկու հայ ուսանողները փոխադրուին S. Sisto, ուր քաջ վարժապետ մը տարուան մը ընթացքին կարող պիտի ըլլար սորվեցնել անոնց չորս տարուան նիւթ, լատիներէն, իտալերէն, փիլիսոփայութիւն եւ աստուածաբանութիւն, «որպէսզի դառնան Հայաստան եւ ուսուցանեն իրենց եղբայրներուն»²⁹:

31 Մայիս 1631ի նիստին, երբ կ'որոշուի որ Ֆրա Անդրէաս դառնայ Նախիջևեան, միաժամանակ կ'որոշուի որ Ֆրա Մատթէոս իր ուսումները շարունակէ Հռոմ, իսկ Ֆրա Մատթիա երթայ Վիթերբոյ³⁰: Ֆրա Մատթիայի Վիթերբոյ երթալու պատճառը՝ հայերէն լեզուն սկսիլ մոռնալն էր. իսկ Վիթերբոյի մէջ կար հայագրի ուրիշ ուսանող մը, Յովհաննէս-Մկրտիչ (ապագայ Դիմինիկեան Ֆրա Յովհաննէս Դոմինիկոս Նազարիոյ) անունով, որ նոյնպէս կը կարօտէր ընկերի՝ հայերէն լեզուն վերյիշելու համար: ՀՍ.ի 23 Դեկտ. 1631ի նիստով, Ֆրա Մատթիայի կը տրուի 12 սկուռի արտաքոյ կարգի օգնութիւն՝ անձնական ծախսերուն համար³¹:

Այն շրջանին երբ ՀՍ.ի Ժողովը հետամուտ էր հայերէն Աստուածաշունչի տպագրութեան, կը դիմէ նաեւ Վիթերբոյի Դոմինիկեան վանքի մեծաւորին, ուր կը գտնուէր նաեւ Ֆրա Մատթիա: Ֆրա Իգնատիոս Ալպիոնիզի մեծաւորը, 18 Փետր. 1632ին կը պատասխանէ ՀՍ.ի «Ֆրա Մատթիա հայր ինծի կը հաղորդէ թէ Նախիջևեանի եպիսկոպոսական վանքը ունի վուկադայ Աստուածաշունչը, թարգմանուած հայերէնի՝ մեր Դոմինիկեան Հայրերէն, գրուած ձեռքով, որու առջին էջերը եւ գիրքը ոսկետառ են. այսքան կրնամ պատասխանել ձեր հարցումին»³²:

27. Acta, vol. 7, f. 102, n. 2.
 28. Acta, vol. 7, f. 139, n. 22.
 29. Acta, vol. 7, f. 302, n. 2; SOCG, vol. 391, f. 102.
 30. Acta, vol. 7, f. 333, n. 5.
 31. Acta, vol. 7, f. 163, n. 3; Cong. Part., vol. 2, f. 32; SOCG, vol. 391, f. 440.
 32. SOCG, vol. 7, f. 310.

1633ին Ֆրա Մատթիա եւ Ֆրա Մատթէոս կը կանչուին Նախիջևեան՝ Օգոստինոս Եպս.ի կողմէ: Մատթիա ստացած էր քահանայական ձեռնադրութիւն, իսկ Մատթէոս միայն կիսասարկաւագութեան աստիճանը³³: ՀՍ.ի 29 Օգոս. 1633ի նիստին կը տրուի Ֆրա Մատթիայի ճանապարհի ծախսը³⁴, եւ նա կ'ուղղուի Նախիջևեան, ուր կը հասնի 1634ի ամառը³⁵: Իսկ Ֆրա Մատթէոս երկու տարի յետոյ, այն է 1635ին կ'ուղղուի Նախիջևեան, հետը տանելով նոյն վարժարանին համար ՀՍ.ի կողմէ սահմանուած գումար մը³⁶:

Թէեւ Օգոստինոս Եպս.ի դիտաւորութեան մէջ Ֆրա Մատթիա եւ Մատթէոս իրենց ուսումները Հռոմի մէջ աւարտելէ ետք պիտի դառնային Նախիջևեան, օգտակար ըլլալու կղերանոց-վարժարանին մէջ, սակայն այս ուղղութեամբ ոչ մէկ փաստաթուղթ կը գտնենք. մանաւանդ թէ, գրեթէ հակոտնեայ գործունէութիւն ունեցած են երկուքն ալ: Հոս, ուղեւով շեղում մը կատարել մեր նիւթէն, կու տանք անոնց համառօտ կենսագրական գիծերը, քաղուած նոյն աղբիւրներէն:

Ֆրա Մատթիա Մուրաբա (եւրոպական ձեւով գրուած՝ Moracca, Mouraqa, Marasci), 1637ին կը գտնուի Վարչաւիա, ուսկից Օգոստինոս Բաջենց 28 Փետրուարին (1637) Ուրբանոս Ը. Պապին ուղղած նամակով կը տեղեկացնէ թէ թուրք-պարսկական պատերազմին 335 քրիստոնեաներ եւ կրօնաւորներ, որոնց մէջ նաեւ Ֆրա Մատթիա, գերի տարուած են³⁷: Օգոստինոս եպս. չկարենալով անձամբ Հռոմ այցելել, իր տեղ

32. SOCG, vol. 393, f. 89.
 34. Acta, vol. 8, f. 293, n. 23.
 35. Այս մանրամասնութիւնը քաղած ենք Պիրոմալլիի 4 Մարտ 1637 թուակիր նամակէն, ուր կը նկարագրէ իր բանտարկութիւնը, եւ թէ Հ. Մատթիայի Նախիջևեան հասնելէն հինգ օր առաջ՝ Օգոստինոս Եպս. հանած է զինքը բանտէն: Այս զեպքը պատահած է 1634ի ամառը:
 36. Acta, vol. 10, f. 25. Նոյն ժողովին ներկայացուած էր հետեւեալ խնդրագիրը. «Մուրբ Ժողովը վճարած ըլլալով տարեկան 150 սկուռ տալ Հայաստանի Դոմինիկեան վանքին մէջ ուսանող աշակերտներուն, կը խնդրուի որ հաճիք հրահանգ տալ որ վճարուի մէջ ուսանող աշակերտներու եւ յաջորդող տարուան թոշակն ալ կանխիկ, որովհետեւ անցեալ երկու տարիներու եւ յաջորդող տարուան թոշակն ալ կանխիկ, որովհետեւ անոնքն ալ կանխիկ չեն ստացած: Սակայն Հռոմէն Հայաստան մեկնելու վրայ են քանի մը Դոմինիկեան Հայրեր: (Այսպէս Հռոմէն Հայաստանի Վիթերբոյի մեր հեռակարգութեան պատճառով տարուէ տարի չկարենալ գործիլ) շարժառիթը՝ մեր հեռակարգութեան պատճառով տարուէ տարի չկարենալ գտնուիլն է, ինչպէս նաեւ ճամբու վտանգներու բազմութիւնը: մանաւանդ որ այլեւս գտնուի Մ. Ժողովի ներկայացուցիչ Գասպարը (SOCG, vol. 395, f. 388): Հալէպ չի բնակիր Մ. Ժողովի ներկայացուցիչ Գասպարը (SOCG, vol. 395, f. 388):
 37. Օգոստինոս Եպս. Բաջենց Պապին գրելէ երկու տարի առաջ, 2 Նոյեմբեր 1635ին, Ֆրա Ապարաներէն Erigan անունով հայագրի մը պիտի մեկնէր Հալէպ, գրած է երբ Ապարաներէն Erigan անունով հայագրի մը պիտի մեկնէր Հալէպ, հետեւեալ հետախնայարարական զէր մը, ուղղուած Հալէպի Վեղարաւորներուն, հետեւեալ հետախնայարարական զէր մը, ուղղուած Հալէպի Վեղարաւորներուն, հետեւեալ հետախնայարարական տեղեկութիւնները հաղորդելով. «Առիթ չունեցայ գրելու, այժմ՝ որ քրքրական տեղեկութիւնները հաղորդելով. «Առիթ չունեցայ գրելու, այժմ՝ որ քրքրական տեղեկութիւնները հաղորդելով. «Առիթ չունեցայ գրելու, այժմ՝ որ քրքրական տեղեկութիւնները հաղորդելով. «Առիթ չունեցայ գրելու, այժմ՝ որ քրքրական տեղեկութիւնները հաղորդելով. «Առիթ չունեցայ գրելու, այժմ՝ որ քրքրական տեղեկութիւնները հաղորդելով»:

կը ղրկէ Ֆրա Մատաթիա³⁸: 7 Օգոստոս 1637ին, Նափոլի քաղաքէն, Hippolita de Cardenas անունով կրօնաւորուհի մը, ինչպէս նաեւ անոր մեծաւորուհի Աբբասուհին, կը փափաքին Հայաստանի Դոմինիկեաններուն ղրկել զգեստեղէններ, եւ որով կը խնդրեն տեղեկութիւն Ֆրա Մատաթիայէն, որ կը բնակէր Հռոմ, Դոմինիկեաններու Minerva վանքը, որպէսզի ապահովագոյն ճամբով կարենան իրագործել իրենց փափաքը³⁹:

Ֆրա Մատաթիա Հռոմ գտնուած շրջանին ՀՍ.ի Ժողովին կը ներկայացնէ զանազան աղերսագրեր, խնդրելով «150 սկուդ» Հայաստանի վարժարանին համար, 1637 եւ 1638 տարիներուն համար: Կը խնդրէ նաեւ արտաքոյ կարգի օգնութիւն՝ շինելու վանքերն եւ եկեղեցիները, որոնք կործանեցան մեծ պատերազմին, ինչպէս նկարագրած է (Օգոստինոս) Արքեպիսկոպոս իր նամակին մէջը⁴⁰: Օգոստինոս Եպս. Լեհաստանէն Սպահան դառնալուն, 21 Ապրիլ եւ 13 Մայիս 1638ին կը գրէ ՀՍ.ի Ժողովին, խնդրելով որ Ֆրա Մատաթիայի, իբր իր հաւատարիմ ներկայացուցիչին, յանձնուին հարկաւոր գումարները՝ Նախիջևանի առաքելութեան համար⁴¹:

Հռոմէն ոչ մէկ գումար կը յանձնուի Մատաթիայի, ոչ իսկ ճանապարհի ծախսը. Նափոլի հասնելուն, 17 Հոկտ. 1637ին, կը գրէ երկու նամակ՝ Հայերէն լեզուով, ուղղուած ՀՍ.ի կարգինալներուն եւ Քարտուղարին: Զոյգ նամակներն ալ ամբողջական կերպով աղերս ունենալով մեր նիւթին հետ, այն է Զիտտաղինի թողած գումարին եւ Հայոց վարժարանի խնդրին, յաւելուածին մէջ կը հրատարակենք ամբողջութեամբ:

1642ին Ֆրա Մատաթիա կը գտնուի Պոլիս, ուսկից կը գրէ 28 Սեպտ.ին, ՀՍ.ի քարտուղար Ինկոլիի, թէ ուղղուած է Քրաքովիա, հանգանակելու համար, որպէսզի նորոգուին Նախիջևանի վանքերն ու եկեղեցիները: Ֆրա Մատաթիայի այս նամակն ալ, շարադրուած հայերէն, կը հրատարակենք յաւելուածին մէջ, որովհետեւ կան լուսաբանութիւններ Նախիջևանի վարժարանի ՀՍ.ի կողմէ յատկացուած եւ չվճարուած գումարներու մասին⁴²:

երկու Հայերը, մին երեք թումանի, միւսը ութը թումանի՝ կը մնան նորընծաները, որոնց համար կ'ուզեն հազար դահեկան, եւ դրամ չունինք: Լուր չունինք Հայր Յովսէփի մասին. թող Erigan ձեզի պատմէ ամէն մանրամասնութիւն: Գրեցէ՛ք մեր խեղճութեան մասին նաեւ Հռոմ» (SOCG, vol. 135, f. 514): Նամակը գեկուցուած է ՀՍ.ի 11 Նոյեմբեր 1638ին գումարուած նիւսին:

38. Օգոստինոս Եպս. Բաջնցի 28 Փետր. 1637ին գրած նամակը, ուղղուած Ուրբանոս Լ. Պապին, պիտի հրատարակենք առանձին:

39. SOCG, vol. 19, f. 69.

40. SOCG, vol. 397, f. 89.

41. SOCG, vol. 118, f. 169, 164.

42. Պոլիսէն գրած է նաեւ երկրորդ նամակ մը, 2 Հոկտ. 1642 թուակիր, ուր կ'իմացնէ թէ Ֆրա Յակոբոսի հետ Հռոմ կը հասնի Հայ պատանի մը, ու կը յանձնարարէ ընդունիլ վարժարանէ մը ներս (SOCG, vol. 167, f. 29):

Ֆրա Մատաթիա 1644ի Յուլիս-Օգոստոս ամիսներուն դարձեալ Պոլիս կը գտնենք⁴³, իսկ 1646ին Հռոմ է, ուր շարադրած է Կանոնագիրք մը, որու ստորագրած է հետեւեալ կերպով. « Ֆր. Մատաթիայ Ապարանցի, Մեծաւոր Քոնոյ վանքին»⁴⁴:

ՀՍ.ի 5 Հոկտ. 1646ի նիւստին կը ներկայացուի Նախիջևանի Դոմինիկեաններու մատակարար Ֆրա Մատաթիայի խնդրագիրը, ուր կը պահանջուի ՀՍ.ի միջամտութիւնը՝ զանձելու Հռոմի դրամատունը գետեղուած դրամադրուսի մը 300 սկուդի շահը, ի նպաստ Նախիջևանի կրօնաւորներուն: Ժողովը հարցը կը թողու Հռոմի Դոմինիկեանց Ընդհանրական Մեծաւորին⁴⁵:

Նոր խնդրագրով մը, որ կը գեկուցուի ՀՍ.ի 15 Հոկտ. 1646ի նիւստին, Ֆրա Մատաթիա կը պարզէ իր փափաքը երթալու Քիւրտիստան, իբր միսիոնար, ղրկուած ՀՍ.ի կողմէ, յայտնելով թէ 1636ին, երբ Թուրքերը գրաւած են Երեւան քաղաքը, Chiezuchi գիւղէն 25 կաթողիկէ ընտանիք եւ նոյնքան թուով ոչ կաթողիկէ Հայեր՝ փոխադրուած են Parthia, Նախիջևանէն 200 մղոն հեռու, եւ այժմ մնացած են առանց հովիւի: Իր այս աղերսագրին կը ստորագրեն Հռոմի ազգայիններէն՝ «Ես Պալասան Պուռլեցի, վկայեմ վերոյ գրեալ բանին. Ես Ահարոն Փանոսի Ճուղայեցի՝ վկայեմ... , Ես Ֆրա Գրիգորս Բքէնց Ամիրջանի վկայեմ...»⁴⁶:

Ֆրա Մատաթիա եւ Ֆրա Գրիգոր Բքէնց սահմանուած էին Քիւրտիստանի առաքելութեան: Նախիջևան հասնելուն, Օգոստինոս Եպս.

43. Պոլիսէն Fr. Giacinto Macri Դոմինիկեանը, 30 Սեպտ. 1644ին, կը գրէ ՀՍ.ի քարտուղարին, թէ Հռոմէն առ Պիրոմալի գրուած նամակը պիտի ղրկէ Նախիջևան, որովհետեւ Ֆրա Մատաթիայէն, որ երկու ամիս առաջ Պոլիս գտնուած է, իմացած է թէ Պիրոմալի մեկնած է Ապարանէն, փախչելով Էջմիածնի վարդապետներէն (SOCG, vol. 170, f. 348):

44. SOCG, vol. 65, f. 314. Յիշեալ Կանոնագիրքին առաջին էջը կ'ըսէ. «Այս է մեր Կարէին մանքն, վասն Հայաստանոյ, ի յերկրին Նախիջևանոյ, ի գաւառին էրինջակոյ, ի վերայ Կարէին Քարտուղաց Սրբոյն Դոմինիկոսի, որ այսպէս պահեն Կարէին կացուցմունքն, օրէնքն, ինչպէս այս տետրումս հրամայեալ է մեր Պատրի Զէնէրալն. օվ որ ուզի կարոյայ, յիմանայ. բաւ է, գրեցաւ Հռոմայ, ձեռամբ Ֆրա Մատաթիայ Ապարանցի, մեծաւոր Քոնոյ վանքին»:

45. Acta, vol. 17, f. 220, n. 10.

46. SOCG, vol. 412, f. 393. Ֆրա Մատաթիա կ'ընտրուի Քիւրտիստանի առաջնորդ: Օգոստինոս Բաջնց, 27 Ապրիլ 1647ին կը գրէ ՀՍ.ի քարտուղարին. «Տէր Մատաթէն սիննս Բաջնց, 27 Ապրիլ 1647ին կը գրէ ՀՍ.ի քարտուղարին. «Տէր Մատաթէն սիննս առաւ աստ. շնորհ՝ որ յիշած ես մեզ որբս. եւ խիստ բարի էք արել Գուրբաստանոյ ժողովուրդն յիշեցիք ողորմութիւն առաքելով վասն երկու քահանայի, այսինքն Տէր Մատաթին եւ Տէր Գրիգորին. ապա ես յառաջ վերտասան ամսով իմով աղբատու Մատաթին եւ Տէր Գրիգորին. ապա ես յառաջ վերտասան ամսով իմով աղբատու Մատաթին եւ Տէր Պողոսն Կէտիկեցի հետ մէկ սպասաւորի առաքել էի նո՛ւա մօտ, այժմ թեամբն Տէր Պողոսն Կէտիկեցի է, ամաց Հէ.ից (77), լաւ քարտուղ, Տէր Մատաթէն էլ հօն է, խիստ բարի քահանայ է, ամաց Հէ.ից (77), լաւ քարտուղ, Տէր Մատաթին էլ հօն առաքեմ մնայ մօտ, դուք այն ուճիկն որ խոստացել էք՝ տարէց տարի առաքեցէք. կու առաքեմ մնայ մօտ, դուք այն ուճիկն որ խոստացել էք՝ տարէց տարի առաքեցէք. Տէր Գրիգորն արէք հօտ վասն ուսման, օգն կենաս» որ լաւ լաթին ուսնի» (SOCG, vol. 65, f. 313): Այս նամակը, գրուած հայերէն, Օգոստինոս Եպս. ստորագրած է եւրոպական տառերով, իսկ Հռոմի մէջ նամակին իտալերէն թարգմանութիւնը կատարած է Կղեմէս Կալանոս (f. 317):

տեղւոյն վարժարանին մէջ⁶¹: 1631ի Սեպտեմբերի սկիզբը Պիրոմալի եւ Ֆրա Անդրէաս Մեսսինա են, ուր Ֆրա Անդրէաս Պիրոմալի կը սկսի սորվեցնել հայերէն լեզուն⁶²: 1632ի Յունուարին դեռ Մալթա են, իսկ Ապրիլին հասած են Ջահուկ, գրեթէ հրաշքով, կաշառելով շատեր, այնպէս որ Պիրոմալի կը ստիպուի 189 դահեկան պարտք առնել Ֆրա Անդրէասի ծնողքէն⁶³: Քանի մը ամիս ետք, Ջահուկի մէջ, Ֆրա Անդրէաս անհամաձայնութիւն ունենալով Պիրոմալիի հետ՝ կը մեկնի Պարսկաստան, ու այնուհետեւ կը կորսնցնենք իր հետքը:

(Շար. 2)

Հ. ՍԱՀԱԿ ՃԵՄՃԵՄԻԱՆ

Résumé

L'ACTIVITÉ DU FRÈRE AUGUSTIN ÉVÊQUE BACENC'

(P. SAHAK DJEMDJEMIAN)

En cet article, l'auteur continue l'histoire du séminaire des Frères Uniteurs de Naxicevan, ayant toujours comme unique et principale source les archives de Propaganda et Fide.

Le 9 Juillet de l'année 1627 meurt l'archevêque Mathieu d'Erasmus de Naxicevan, le peuple ainsi que les religieux du monastère lui élisent comme successeur Frère Augustin Bacenc'. A peine élu, celui-ci se met tout de suite en route vers Rome pour y être consacré évêque. En arrivant à Alep il demande aux franciscains de cette ville de lui procurer des coadjuteurs pour diriger le séminaire de Naxicevan, car les dominicains ne lui donnaient pas satisfaction. Il a recours aussi aux franciscains de Jérusalem.

Arrivé à Rome il assure tout d'abord sa propre ordination épiscopale et puis il fait tout le possible pour obtenir l'aide pécuniaire destiné au Séminaire de Naxicevan, surtout qu'il avait déjà fait des emprunts pour celui-ci.

Sur la route de retour, à Messina, l'évêque Augustin apprend la mort survenue en Inde de l'Évêque Cittadini dont il était nommé coadjuteur. Se sentant encore plus responsable de sa propre tâche il écrit à la P.F. en insistant sur la nécessité de lui faire avoir la somme que l'Évêque Cittadini avait pu ramasser. Comme toute réponse à ses lettres écrivent à la P.F., il ne reçoit que 150 scudi pour le Séminaire de Naxicevan.

En cet article, l'auteur fait une déviation à son sujet, nous donnant aussi quelques détails biographiques sur les frères Madatia Moracca (écrit aussi Marasci), Mathieu Hovhannessian et André Ambrosios qui avaient tous les trois accompagné frère Augustin dans son voyage de Naxicevan vers Rome et où ils restèrent pour y compléter leurs études.

61. Acta, vol. 7, f. 333, n. 5.

62. Պիրոմալի Մեսսինայէն կը գրէ ՀՍ-ի Ժողովին՝ 15 Սեպտ. 1631ին (SOCC, vol. 6, f. 255):

63. SOCC, vol. 140, f. 315-316.

ՈՒՏԻ

(Շար. տե՛ս «Բագմավեպ», 1990, ք. 1-2, էջ 73-100)

ԱՂՍՏԵՒ

20. Այս վիճակ արեւելեան հիւսիսային մասն է Խազախ գաւառի եւ հարթակողմն երկիր, բնիկ հովիտ գետոյն իբր 30 մղոն ընդ երկայն պատեալ է քարաժեռիւր յաջմէ եւ հրաբխեայ լեռամբք բացակայիւր յահեկէ, ընդարձակ եւ թառ անտառօք, կաղնեաց, հացեաց եւ նմանեաց, առատաբուրդի վտակօք, այլ եւ հանքային ածխուտ աղբերօք, յորոց միջի դաղարեն վրանօք յամարանի բնակիչք կողմանցն եւ արօտականք⁴⁷:

Բագմագոյն են գիւղորայք բնակեալք ի Հայոց եւ ոչ սակաւ ի Թաթարաց, որոց այլայլեալ է եւ զանուանս գիւղորայիցն ի Թուրք բառ: Անուն Աղստեւ գաւառի յիշի ի Ժ դարէ յԱսողկայ⁴⁷, յասելն վասն Գագկայ Ա, եթէ անցեալ ընդ Գագ բերդ ել ի գաւառն Աղստեւ, յամին 1001: Այլ ցորվայր ձգէր անուն գաւառիս եւ սահման՝ ոչ է յայտ, եւ ոչ թէ յի՞նչ առանձին անունս կոչիցին հովիտք օժանդակաց գետոյս որ յահեկէն. բայց թուի ինձ թէ սոքա, այսինքն է արեւմտեան հարաւային եւ լեռնակողմն գաւառիս կոչէին Մահկանաբերդ յԺԲ դարու: Քանզի հայրենիս Քուրդն իշխանի կոչէ պատմիչն Կիրակոս զ«Աշխարհն Կայենոյ եւ Մահկանաբերդոյ»⁴⁸, եւ Վարդան վասն Դաւթի նորոգողի ասէ առեալ ընդ այլսն «եւ զՏաշիր եւ զՄահկանաբերդ» եւ զբոլոր իշխանութիւնս Հայոց Կիւրիկէի եւ Աբասայ»⁴⁹. եւ երկոքեանն իսկ ոչ զԼոկոյ բերդի՝ այլ զվիճակի իրիք իմաստս տան, որոյ գլխաւոր տեղի էր բերդն՝ որ ոչ յիշի այլուր եւ ոչ այժմ յայտնի

գ. Այս հատուածին համար Ալիշան իբր աղբիւր նշանակած է «Մշակ, Գ. 22» եւ «Մեղու, ԻԴ, 49»:
47. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՏԱՐՈՆԵՑԻ, Պատմութիւն Տիեզերակամ, Պետերբուրգ, 1885, էջ 272:
48. ԿԻՐ. ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ, էջ 209:
49. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ., Պատմութիւն, էջ 119:

տեղիդ այդ կամ անուն: Բայց թուի լինել ի լեռնակողմանն՝ ի ջրբաժնի Աղստեւու եւ Սեւորդեաց-ձորոյ գետոյն:

Իսկ առ գետեզերքն Աղստեւու յահեկէ կողմանէ՝ կան ոչ սակաւ գեօղք, յորս նախ Թալա, 30 հայ տամբ, յաջմէ վտակի միոյ՝ մօտ ի մուտսն ի գետն: Ի հիւսիսոյ նորա Գարանլըգ-տէրէ (Մթնաձոր) 30 տամբ, առ որով գտան երեք խաչվէմք ընդ հողով, նահատակաց ոմանց, որպէս ասեն, ի Թաթար ազգէ հաւատացելոց ի Քրիստոս: Գեօղս այս կառուցեալ է ի միջավայր պատառածի հին հրաբխի, շուրջ պատեալ ի խառնիխուռն բեկորոց վիմաց եւ անհեղեղ ժայռից հրամուղ զօրութեամբ ցրուելոց:

Ի հիւսիսոյ գեղջս կայ Ագտան կամ Աղտան գիւղ: Ի սորա հիւսիսոյ Աչաջուր կամ Հաչաջուր (Թերեւս Խաչաջուր) եւ ի Թաթարաց Աչասու կոչեալ, 100 տամբք եւ հին եկեղեցեաւ նորոգելով, առ որով եւ Ս. Կիրակոս մատուռն եւ խաչվէմ: Եւ ի սորա հիւսիսոյ Սեւաբ կամ Գարադաշ, 100 տամբ՝ գեօղ մեծ: Իսկ ի հանդիպակողմն, յաջմէ գետոյն, հանդէպ Գարանլըգ-տէրէի՝ Գուշարլը (?). ի նորա հիւսիսոյ Թէվաղլը, 10 հայ տամբ: Առ սովաւ եւս երեւի պատառած հրաբխի:

21. Ի հարաւոյ արեւմտից Աչաջրոյ, իբրեւ ժամաւ հեռի, ի գլուխ անտառապատ լեռին հիմնեալ կայ Մակարայ վանք, նուիրեալ Տիրամօր, զուգապատիւ Գետկայ վանաց եւ Հաղարծնի. այլ բարձրադիրտակ եւ վայրենագուարճ դրիւքն եւ եւս առաւել ճոխազարդ արուեստաւորութեամբն վեհագոյն քան զնոսա, ըստ դրուատելոյ Ջալալեան վարդապետի, որ եւ գրէ. «Եկեղեցին առաջին յանուն Աստուածամօր կերտեալ չքնաղ քանդակագործութեամբ, մանաւանդ յեղբոս լուսամբոց՝ հիացուցանէ զտեսողս. յարեւելից կուսէ առիւծ ամեհի ընդ ոտիւք ճմլեալ զցուլ սիգախորխտ: Հանդէպ այսր ատաղձագործ պատուիւք ճմլեալ զցուլ սիգախորխտ: Հանդէպ այսր ատաղձագործ պատուիւք ճմլեալ զցուլ սիգախորխտ եւ այլոց կենդանեաց: Քարինք բեմին կերիս՝ է պատկեր յուշկապարի եւ այլոց կենդանեաց: Քարինք բեմին չքեղ արուեստիւ համակարգեալ են եւ փորագրեալ. ունի զաստիճան չքեղ արուեստիւ համակարգեալ միայն: Այսր եկեղեցւոյ երկայնութիւնն է տասն եւ ութն կանգուն, նոյնպէս եւ լայնութիւն: Ի հիւսիսոյ կողմանէ ունի գաւիթ ընդարձակ՝ հրաշալի կերտուածով՝ կառուցեալ ի վերայ չորից սեանց. սինք եւ գմբէթ սորա բոլորն սքանչելի կենդանագործութեամբ քանդակագործեալ:

Այս գաւիթ ունի գերկայնութիւն քսան եւ վեց կանգուն, հաւասար նմին եւ զլայնութիւն: Կից սորա չքնաղաչէն զանգակատուն, առ որով է փոքր գմբէթագարդ եկեղեցի չքեղ քանդակագործութեամբ կառուցեալ ի թուին Հայոց ՈՍԷ (1198) ի հայր Յօհաննէսէ: Շուրջ կառուցեալ է խաչազարդ հանգստարան եւ ունի զամուր պարիսպ եւ զեկեղեցեալս է խաչազարդ հանգստարան եւ ունի զամուր պարիսպ եւ սենեակս քարուկիրս, որք այժմ են աւերակ: Ի բարձրութենէ տեղ-

Լոյս երեւի ընդարձակութիւն դաշտաց՝ որ տայ զառիթ զուարճութեան մարդոյ»⁵⁰:

Յիշեալ արձանագիր եկեղեցւոյն այս է. «Ի թուին ՈՍԷ, ես յամենայնի մեղապարտ Յովհաննէս, ամէն միաբան եղբարցս կամակեցութեամբ եւ ձեռնտուութեամբ յիմ ծնողաց եւ իմ եղբարցն այժմ ննջեալ, շինեցի զեկեղեցիս յանուն Վասակայ եւ Յուշկանն, Հասանայ եւ Վաչէի, եւ խնդրեմ մեծ յուսով եւ հաւատով, եւ զԱստուածածինն եւ Գրիստոսի չարչարանս բարեխաւս ունեմ, որ յետ իմ սպասաւորք տեղւոյս՝ զի Զատիկ աւրն նոցա արասցեն ժամ. որ խափանէ՝ նզովս առցէ. կատարիչքն աւրհնին ի Տեառնէ. ամէն»⁵¹:

Ժամանակակից նմին թուի եւ շինութիւն գաւթի մեծի եկեղեցւոյն, յորում են արձանագիրքս ի հիւսիսոյ կողմանէ. «Ես Վաչէ Անբերդեցի իշխանաց իշխան, ետու յեկեղեցիս դահեկան ի շինութեան գաւթիս նորոգման, Գրիգոր վարդապետն առաջնորդութեան հաւր Դաւթի. եւ նոքա ետուն զՂազարու տաւն եւ զԾարզարդարն զամէն եկեղեցիքս ինձ պատարագել զԳրիստոս. ով խափանէ իմ մեղացն տէր է»⁵²:

Եւ ի ներքոյ նորա. «Ի թուին ՈՄԶ, ես Գրիգոր վարդապետ, որդի Աբաս իշխանի, մեծաւ յուսով միաբանեցայ յԱստուածածնիս, եւ ետու պատուական գրեանք եւ խաչ մասամբ յառաջնորդութեամբ հաւր Դաւթի եւ միաբանաց. եւ սոքա ետուն զտաւն Ոսկեանց, զամէն եկեղեցիքս ինձ պատարագել զԳրիստոս. ով խափանէ կամ զխաչն կամ զգրեանս հանել ջանայ՝ պատժեցի յԱստուծոյ»⁵³:

Երեք միայն առաջնորդք յիշին յարձանսն. Յովհաննէս՝ ի ՈՍԷ, Դաւիթ՝ ՈՀԴ-ՈՂԲ, Յովհաննէս՝ ԶԻԷ: Յառաջ քան զժամանակ սոցա յիշին Մակարայ վանքս ի վարս Ս. Յովսէփայ Նորոյ-վկայի, նահատակելոյ յամին 1170, որ յետ շրջելոյ ի Հաղբատ եւ ի Սանահին, եկն «ի Մակարայ վանս, եւ անդ ուսեալ զիր եւ սաղմոս, եւ եղեւ կրօնաւոր, խարազնագգեստ արեղայ, եւ ապա անուանեցաւ Յովսէփ... եւ ապա գնաց յԵրուսաղէմ»: Յելս կոյս ժԲ դարու, Արզու Սաթուրն, կին Վախտանգայ Սաչենոյ Տեառն, ընձեռեաց վանացս նուէրս եւ զարդս եկեղեցւոյ, որպէս եւ Գոշայ վանաց եւ այլոց:

Յամին 1243 դէպք ինչ նշանաւորք եղեալ ի վանս արձանագրին անդ այսպէս. «Ի թուին ՈՂԲ. Այս մեր գիր յիշատակի սահմանեալ լինի երիտասարդին, որ ի բազում որոգայթից նեղեալ՝ դիմեցաւ յԱստուածածինս. եւ ի նոյն աւր յանկարծակի հասեալ հրաման արարչէն անկեալ երիվարէն ել ի կենցաղոյս, եւ եթող կսկիծ ծնողաց եւ ա-

50. ՋԱԼԱԼԵԱՆ Ս., Անդ, էջ 146:
51. Անդ, էջ 154:
52. Անդ, էջ 149:
53. Անդ, էջ 149:

մուսնոյն. եւ նոքա ետուն զէնս նորա յԱստուածածինս. Դաւիթ եւ միաբանքս ետուն նորա ժամ ի տաւնի Հոգւոյ Գալստեան. ով խափանէ դատի յԱստուծոյ»:

22. Մնացորդք արձանաց Մակարայ վանաց.

Ա. «Ես Վասակ իշխան Եկանդկայ ետու յեկեղեցիս ձիահեկնայ (?) առաջնորդ Դաւիթ եւ միաբանք ետուն ինձ ի տաւնի Վարդանանց երեք պատարագ. որ խափանէ իմ մեղացն տէր է»:

Բ. «Ես Սարգիշիկ եւ ամուսին իմ Սառային, մեծ յուսով միաբանեցայ Աստուածածնիս հալալ ընչիւք եւ հանապազորդեմ. Դաւիթ եւ ամենայն միաբանքս ետուն մեզ ժամ եկեղեցիքս»:

Գ. «Ի թուին ՈՀԴ. Առաջնորդի Դաւթի գրեցաւ երկու պատարագ ի տարին, Երեւման խաչին, Եւագրի քահանայ. որ խափանէ դատի ի Տեառնէ...»:

Դ. «Համբարձման տաւնի մին պատարագ Ստեփաննոսի քահանային. որ խափանէ դատի»:

Ե. «Կամաւն Աստուծոյ ես Դաւիթ առաջնորդ սուրբ ուխտիս, կամակեցութեամբ եղբարցս գրեցաք զՏեառն ընդ առաջ զամէն եկեղեցիքս որ Վահրամայ լինի պատարագ՝ որչափ ի շինութեան է սուրբ ուխտս. որ խափանէ դատի, կատարիչքն աւրհնին»:

Զ. «Յանուն Աստուծոյ այս մեր գիր է Դաւթի եւ այլ միաբանացս, որ տուաք Լիպարտի եւ ամուսնոյ իւրոյ, որ եկին յուսով եւ միաբանեցան եւ ետուն ի գին եկեղեցւոյս ոսկի, եւ մեք տուաք նոցա սուրբ Գրիգորի կիրակի աւրն մէկ պատարագ. ով խափանէ նոցա մեղացն տէր է»:

Է. «Յանուն Աստուծոյ այս մեր գիր է Դաւթի եւ այլ միաբանաց որ գրեցաք վասն Յովսէփայ, որ ետ ոսկի ի գին եկեղեցւոյս, եւ մեք տուաք մէկ պատարագ ի տաւնի Քառասնից»:

Ը. «Յանուն Աստուծոյ այս մեր գիր է եւ այլ միաբանացս. յորժամ ետ Պաւղոս ոսկի յեկեղեցիս, եւ մեք տուաք նոցա մէկ պատարագ ի տաւնի Վարդանանց. կատարիչքն աւրհնին յԱստուծոյ»:

Թ. «Այս մեր գիր է Դաւթայ եւ այլ միաբանացս, որ եւ գրեցաք ամիր Սարգսի որդւոյն Հասանայ՝ ի տարումն երկու ժամ ի տաւնի Բարսղի Հայրապետին. որ խափանէ դատի յԱստուծոյ»:

Ժ. «Յուսովն Աստուծոյ ես Սարիբէդ եւ ամուսինն իմ Նանայն, մեր հոգոյ արդիւնս տուաք ի շինութեան եկեղեցւոյս, եւ զիմ այգին Արբուհիքն այգէովն. հայր Յաւհաննէս եւ միաբանքս ետուն մեզ պատարագ զամենայն եկեղեցիքս ի տաւնի Վարդայ խաչին. ով զայգին իւլէ կամ զժամն խափանէ դատի յԱստուծոյ»:

ԺԱ. «Ես Շրունայ մեծ յուսով միաբանեցայ սուրբ Աստուածածնիս եւ ետու իս (40) դահեկան եկեղեցւոյս. առաջնորդ Դաւիթ եւ

միաբանքս ետուն ինձ երկու աւուր ժամ ի տաւնի Յովհաննու տա-
րեմուտին. ով խափանէ իմ մեղացն տէր է» :

ԺԲ. «Ես Արեւի մեծ յուսով միաբանեցայ յԱստուածածնիս եւ
ետու դահեկան. առաջնորդ Դաւիթ եւ միաբանքս ետուն ինձ մէկ ժամ
ի տաւնի Յովհաննու՝ որ տարեմտին. ով խափանէ դատի» :

ԺԳ. «Ես Յովհաննէս առաջնորդ սուրբ ուխտիս, կամակցութեամբ
եղբարցս, սահմանեցաք տարին մէկ պատարագ յանուն Խաթունին.
առցեն անխափան» :

ԺԴ. «Ես Մխիթարիչս միաբանեցայ յԱստուածածնիս եւ ետու իս
(40) դահեկան. հայր Յովհաննէս եւ միաբանքս ի սուրբ Յակաբայ
տաւնին կարգեցին մեզ ժամ» :

ԺԵ. «Ի թուին ՉԻԷ. Յուսովն Աստուծոյ ես Յաւհաննէս եւ ամու-
սինն իմ Տիկին միաբանեցաք յԱստուածածնիս եւ տուաք զմեր հոգոյ
արդիւնս եկեղեցոյս. Յաւհաննէս եւ միաբանքս ետուն մեզ ժամ ի
տաւնի Գայիանեանց» :

ԺԶ. «Այս մեր գիր է Դաւթի եւ միաբանացս, որ տուաք Ասպին
որ եկն յուսով եւ միաբանեցաւ յԱստուածածնիս...» :

ԺԷ. «Ես Տէրունականս միաբանեցայ եւ ետու իմ հոգոյ արդիւնս.
Յաւհաննէս եւ միաբանքս ետուն մի ժամ ի տաւնի Քրիստափորին» :

ԺԸ. «Ես Մէհնազս ետու զիմ հոգոյ արդիւնս եկեղեցիս եւ սոքա
սահմանեցին մի ժամ ի տաւնի Նունեայ եւ Մանեայ» :

ԺԹ. «Ես Եարուհի միաբանեցայ եւ ետու զիմ հոգոյ արդիւնս եւ
սոքա սահմանեցին մէկ ժամ ի տաւնի Գայիանեանց» :

Ի. «Ի թուին ՈՂԳ. Կամաւն Աստուծոյ գրեցաւ պատարագ սուրբ
Յակաբայ տաւնին Սարգիս քահանային» :

ԻԱ. «Յուսով ամենակալին Աստուծոյ ես Դաւիթ որդի Տարիէլի
եւ Լիտան մեծ եւ հզաւր իշխանին Աթաբէզ Սադունին. ետու ընծայ
եկեղեցոյս վասն ննջեցելոց մերոց՝ որ ընդ հովանեաւ սորա, առաջ-
նորդ Յաւհաննէս եւ միաբանք սահմանեցաք զաւր սուրբ Մննդեան
Քրիստոսի երեք պատարագ մատուցանել, մինն Ռուսուգայ, մինն
Խաթունիէ եւ մինն Ասպային. թէ ոք խափանէ դատի ի Տեառնէ»

ԻԲ. «Ի թուին ՈՂ, ես Տարէլս մեծ յուսով միաբանեցայ յԱ-
ստուածածնիս, եւ ետու զարդիւնս» :

ԻԳ. «Ի թուին ՉԲ. Յուսովն Աստուծոյ ես Սերաւպ եւ Թօմայ քա-
հանայք եւ եղբայրք զմեր հոգոյ արդիւնս տուաք եկեղեցոյն, եւ
սոքա ետուն երկու պատարագ ի տաւնի Թովմայի. որ խափանէ մեր
մեղացն պարտական է եւ դատի յԱստուծոյ» :

ԻԴ. «Յուսովն Աստուծոյ ես Մխիթար եւ ամուսինն իմ Մամբան
ետու ընծայ ի շինութեան եկեղեցոյս, եւ մեք սպասաւորք սրբոցս
սահմանեցաք ի տաւնի Խաչին երկուշաբաթի աւրն երկու պատարագ,
արասցեն յանուն նոցա անխափան» :

ԻԵ. «Ես Հոգեղեղս ի (20) դահեկան ետու յեկեղեցիս. Յովհան-
նէս եւ միաբանքս ետուն ինձ մէկ ժամ Սուքիասանց տաւնին. կա-
տարիչքն աւրհնին յԱստուծոյ» :

ԻԶ. «Ես Գազանս մեծ յուսով միաբանեցայ Աստուածածնիս եւ
ետու ի (20) դահեկան. հայր Յաւհաննէս եւ միաբանքս ետուն ինձ ի
տաւնի սրբոյն Սարգսի. կատարիչքն աւրհնին» :

ԻԷ. «Յուսովն Աստուծոյ ես Յաւհաննէս քահանայ ետու զիմ
հոգոյ արդիւնս, եւ գնեցի յԱրտաւազայ իւր ամէն որդեանց զայ-
գին, ընծայեցի յԱստուածածնիս. Յաւհաննէս առաջնորդ եւ միա-
բանքս ետուն երկու ժամ ի տաւնի Աշխարհամատրան կիրակէն ինձ
առնեն եւ մի իմ մաւրն Չուզին. ով զայգին խլէ կամ ժամն խափանէ
ՅԺԸ հայրապետաց նոզոված է» :

23. Ի վերոյ Մակարայ վանաց աղբիւրն Կայեմի (թերեւս յանուն
գաւառին) իջեալ զայ ընդ ստորերկրեայ ագուգայ ի վանսն, այլ
խանգարեալ է այժմ: Կայ եւ այլ աղբիւր յԱջաջուր: Մերձ սմա թուին
գիւղքն Քրդեւան, 30 տամբք, թերեւս յանուն Քուրդ իշխանի, կամ
նոյն ընդ Քուրդ-գեղանն յիշելոյ յարձանս Հաղարծնի, եւ Սըրի
գիւղ, 40 տուն բնակչօք: Յելից հիւսիսոյ սորա առ ձողաչ կամ ձեղաչ
ջրով օժանդակաւ Աղստեւոյ՝ կայ համանուն գեօղ աւանն՝ որ եւ Բի-
քիս կոչի, ի վերայ արքունի ճանապարհին, իբր 30 տամբք կամ ա-
ւելի: Վասն երթեւեկի ճանապարհին՝ նշանաւոր է գեօղս այս, յորում
ի յիշատակ ուղեւորութեանն եւ օթելոյ Նիկողայոսի կայսեր, յամին
/1838, հիմն արկաւ դարոցի՝ ի կրթութիւն Հայոց եւ Թաթարաց, այլ
կիսաշէն մնաց: Անդ արկեալ է եւ կամուրջ ի վերայ գետակին: Բար-
ձըր են դիրք գեղջն՝ 2200՝ յերեսաց ծովու, եւ շուրջ պատեն լեռինք
բարձրագոյնք պորփիւրեայ եւ սեւագոյն ժայռիք, կրաքարիւ եւ ա-
ւազաքարիւ, զորովք քերի կարկաջալով գետակն ձողաչ ականակիտ՝
այլ ջերմաքեր եւ ախտածու: Ի Բիքիս նստի գունդ մի պահապան
զօրաց Ռուսաց: Յամի 1879 կամ 1880 ոմն յազգայնոց (Ղահրաման
Յովհաննիսեան) պեղելով աստ հին գերեզմանս, եզիտ ի նոսին ոս-
կիագօծ մետաղեայ հաւս, արծուիս, ապարանջանս եւ նմանիս:

Ժամաւ հեռի ի Բիքիսաւ ի հիւսիսոյ կայ Մազամլու գիւղ, առ
որով միւս եւս գետակ հզօրագոյն խառնի ընդ ձօղաչայ: Յանկեան
խառնրդոցն կայ Կուռէն գեօղ, եւ մերձ նմին աւերակ հիմ Կուռննայ,
որ թուի քաղաք կամ աւան մեծ լեալ ի հնումն, որում ի ճահ զայ եւ
անկիւն գետոցն յարեւելից եւ պար լեռանց յարեւմտից. թերեւս վասն
օղնցն վատութեան լեալ է՝ որպէս եւ նորն Կուռնէն: Հուպ աւերակաց

Է. Վերջին նախադասութիւնը Ալիշան աւելցուցած է յետագային, լուսանցքի վրայ,
աղբիւր նշանակելով «Մշակ, Թ. 129» :

չինին կայ եւ ամայի մենաստանն Առաքելոց, փոքր եկեղեցեաւ, իբր ...՝ ընդ երկայն եւ ընդ լայն եւ սրածայր կաթողիկէիւ. իսկ գաւիթն իբր ...՝ ընդ երկայնն եւ ընդ լայն: Ոչ է յայտ ժամանակ շինութեան ուխտիս եւ ոչ այլ ինչ, զի ոչ գտանեմք առ պատմագիրս: Իսկ յարձանագիրսն գոյ յիշատակ Գրիգորի Խաչենեաց, որ թուի թոռն Վախտանգայ, շինողի Գոշայ վանացն, ի թուի ՈՂԳ (1244): Առ եկեղեցեաւն կանգնեալ կայ խաչարձան չափական բանիւս.

«Բան Հաւր բարձեալ անսկզբնական,
 Կարապետին լեր աւգնական,
 Ով քառաթեւ միշտ պանծալի,
 Փրկագործող մարդկան ազգի,
 Տեսիլ փառաց անճառելի,
 Գերամաքուր եւ սրխարալի,
 Յորժամ փայլես ընդ ամպս երկնի,
 Լեր բարեխաւս Տեառն Յիսուսի,
 Կարապետի քոյ նորոգողի,
 Ամբլկանին իւր կենակցի,
 Եւ զաւակաց իւր գովելի
 Համայն ազգաց թողաւդ լիցի»:

Յորմէ երեւի Կարապետիս այսմ նորոգեալ զեկեղեցին, բայց թուական նորոգմանն ոչ է:

Մերձ է ի Կունէն եւ Կիրանց ուխտ կամ մենաստան լքեալ, որոյ եկեղեցին եւ գաւիթն ի վերայ երկուց երկուց սեանց հաստատեալք, վայելչագեղք եւ նրբաբանդակք են: Կաթողիկէ բարձր ունի տաճարն եւ պարանոց նորա գունաւոր ապակեօք. կանգուն կայ սեղանատուն եւ պարիսպք վանացն Կունենայ: Բայց եւ սորա երբն շինութեան եւ անցք՝ անյայտ առ ի մէնջ:

24. Յահեկէ գետոյն Կունենայ եւ յարեւմտից սորա կան Ագսուտէրէ գեոզք երկու. ի հիւսիսոյ նոցա ձօղանիս, Ղօշքոտան, 40 տամբք, որ ի թիկանց կայ Գազայ լերին եւ Կոթի գեղջ:

Յելից Ագսուտէրէի Քուշչա-Այրում (?). յելից սորա Յառաղլը. ի հիւսիսոյ սորա Տաշ-սէլախօղլու կամ Տաշէ սալաքի ըստ Ռուսաց, աւան, նշանաւոր տեղի ի Հնումն, հանդերձ գերեզմանօք իւրովք, ուր նստէր Խան մի Խազախաց՝ հաստատեալ ի նստըր Շահէ: Աւերակք նորա կան ի հիւսիսոյ գեղջն եւ յելից Գաւարգիւնայ, ի ստորոտս պորփիւրաբար հրաբխի լերանց, որք անհեղեղս պատառեալք են եւ քարինս ժայթքեալ:

Կայ եւ միւս եւ նոր եւ մեծ աւան զօրանիստ Սէլախ-օղլու, հեռագոյն ի բարձր դարափն Կուրայ՝ ընդ մէջ բերանոյ ինճէ եւ Աղստեւ

գետոց, զոր Ռուսք կոչեն Սալօօղլիմսֆայա: Անդր քան զխառնուրդ գետակին Կունենայ ընդ ձողաչայ՝ յահեկէ սորա կայ Ալրաուդ գեոզ, եւ յաջմէ ի հանդիպոյ Գարագոյունլու:

Դարձ արարեալ անդրէն ի հարաւ, առ գետեղբր Աղստեւու յահեկէն ընդ մէջ Սեւբարայ ցխառնուրդ ձողաչայ ի գետն մեծ՝ են գեոզք Սէֆալը, ձարրի, Խամախլար յանկեան խառնուրդոց գետոցն: Իսկ յաջմէն Ուզունքալա 60 տամբք, Պարխատէրէ հանդէպ Սէֆալըլի. Լալա յելից նորա: Յիշի սա Լալի անուն՝ ի վերջ կոյս ժէ դարու, եւ տանուտէր գեղջ ժամանակին Յարութիւն ոմն: Հուպ յՈւզուն-թալայ՝ մէնաստան մի է լքեալ Սրուեղ անուն, բարձրագմբէթ եկեղեցեաւ, յորում եւ գերեզման ճգնակիր առն, որոյ հող խնդրի ի բուժումն անասնոց: Յասպատակութեան Լեկաց՝ բազմաց ասի ապաւինեալ այսր եւ կոտորեալ ի նոցանէ:

25. Ի ստորեւ խառնուրդոյ ձողաչայ, եւ վտակ մի փոքրիկ յաջմէ կողմանէ խառնի յԱղստեւ Սամփսոնի ջուր անուն: Յանկեան սոցին կայ Ոսկիփառ գիւղ հին, յանտառախիտ վայրի, ի ստորոտս Գամալուլազ լերին, ուր եւ աւերակ հնոյ քաղաքի, պարսպօք եւ տամբք եւ կրպակօք, եւ ի վերոյ նորին մենաստան ամայի, որոց ոչ է յայտ գինչն, այլ յանուանէն եւ ի դրից տեղւոյն գուշակի վայր նշանաւոր լինել, զոր եւ Վախուշտ նշանակէ ի տախտակս իւր իշխանանիստ լինել:

Ի հիւսիսոյ սորա են՝ յաջմէ Աղստեւու Ագգոյունլու յելից Խանախլարի. Գարաբարախ, յորմէ թուին գաղթեալ Թաթարք կողմանց Խերքվիսայ. Տաշ-ֆէսէմէն, Քէսէլէր, Յւ հեռագոյն Գարալար, յորոյ յելից առ Կուռ գետով Քրադֆէսէմէն եւ Բօյլու՝ նոյնպէս յեզր Կրի:

Իսկ յահեկէ Աղստեւու՝ Հիւսէիմրէկլիու հանդէպ Գարաբարախի, Տիւզ-քըշդաչ, Քօլաղըր, Աֆադաֆա որ է Աղստեւ, բնավայր գաւառին յեզր գետոյն. ի նախնեաց ոչ յիշի գեոզ կամ շէն յայս անուն, այլ միայն գաւառն եւ գետն. այժմ Ռուսաց հաստատեալ է զօրանիստս եւ ի սմա: Բնակեն ի սահմանսն եւ Տոխոպորեցք եւ Մալեաքանք:

Ի հիւսիսոյ նորա Խալխանա, Խալֆալը, Գարալար, Բիրիլի եւ Գազաքլը՝ ի հարաւոյ ելից Սէլահ-օղլուի մերձ ի Կուր:

ՇԱՄՇԱՏԻԼ ԳԱԻԱՌ

26. Այժմեան գաւառն Շամշատիլ որ եւ Ամիր-Շամշատիմլի, սահմանի ի հիւսիսոյ կողմանէ նախազրեալ Խազախ գաւառաւ, յարեւմտից Արեգունով գեղաքունոյ, ի հարաւոյ Այրում եւ Գանձակ գաւառօք, կամ ձկեր գետով: Հանգոյն Խազախայ եւ սա լեռնային է մեծագոյն

ԶՈՐ ՀԱՍԱՆԱՅ - ԿՈՏՄԱՆ

28. Զոր Հասան գետոյ երկայնաձգի ընդ մէջ անջրպետաց Աղստեղու եւ Տաւուշայ, եւ է հովիտ բարեբեր, արօտաշատ եւ մայրեւոր, եւ ջերմիկ կլիմայիւ, որով եւ տածէ թղենիս եւ նունենիս, փստղենի, յասմիկ եւ վարդ վայրի: Զհասան գետ վախուշտ նշանակէ եւ այլով անուամբ Ահաւերդ, ո՛չ գիտեմ յէ՞ր սակս: Սա, որպէս ի վերդ ասացաք, թուի Կոտմանն գետ, յիշատակեալ ի վարդանայ պատմչէ, յոր անուն թերեւս եւ հովիտն իսկ եւ վիճակ կոչէր երբեմն, որպէս կոչի ի Մաղաքիայ դաշտն⁶⁰, որ առ բերանով գետոյն ի Կուր: Բանզի եւ այսմ վայրի ի ճահ կրթի բան նորա եւ այլոց պատմչաց՝ որք այլեւայլ մերձաւոր դիրս յիշեն ի պատմութեան մեծի պատերազմին Թաթարաց եւ վրաց յամին 1221. քանզի վրացն պատմիչ ի սպառուած սահմանաց Գագայ ասէ բնակեալ նախ զԹաթարս, յառաջնումն անդ մտի եւ յարձակման իւրեանց ի վրահայս, եւ ապա առ Սագամաւ ասէ զբանակ նոցա: Կիրակոս վերագոյն եւս ի հիւսիս ասէ. «Իջեալ ի դաշտավայր տեղիս զոր Ոռնանն անուանեն. քանզի անդ պատահէր թշնամեաց»⁶¹: Վարդան ասէ՝ մտեալ «յերկիրն Գուգարացոց առ դաշտավայրօքն ի կողմանց Աղուանից (եկեալք ի Ճորայ) . . . զորոց զհետ մտեալ ամենայն ուժով Լաշն (Թագաւոր վրաց) հասանէ առ գետովն Կոտմանայ»⁶²: Իսկ զհալածումն Թաթարաց ի վահրամայ՝ մինչեւ ի Գարդման ասէ սա, յորում միաբանի եւ Մաղաքիա, որ երկարագոյն քան զերկոսեան ընկերսն պատմէ, այլ վրիպի ի թուականն՝ գրելով յամին 1224. «լուեալ թագաւորն վրաց զհամբաւ զայոյ Տաթարին՝ ել ընդդէմ նոցա 60.000 հեծելով ի դաշտն մեծ որ կոչի Կոտման, որ կայ առաջի Տէրունական բերդին. եւ յորժամ խմբեցաւ պատերազմն՝ յայնժամ ազդեցութեամբն սատանայի, որ հանապազ հակառակէ նա ճշմարտութեանն, տէրն Մանասայ-գումուց Համիդօլա անուն, յաղագս քինու ինչ ջլատեաց զձին աթարակ Իւանէի, զի . . . (սա) եկն ի Գագ՝ առ մեծ եւ իմաստուն իշխանն վարհամ Պլուգաքարէին. եւ առեալ զնա զօրօք իւրօք՝ զնաց ընդդէմ Տաթարին: Եւ առեալ կորովի եւ մեծ իշխանն վարհամ զաջոյ թեւն, եւ Իւանէ զձախոյ, եւ յորժամ արձակեցան ի միմեանս, այս ոճիրս գործեցաւ, որ զրեցաւ, ի ձեռն անիծելոյն Համիդօլայ: Իսկ յորժամ ետես ազգն նետողաց զայնպիսի երկպառակութիւն ի նոսա, յայնժամ զօրացեալ արձակեցան ի վերայ վրաց հեծելոյն եւ յանխնայ կոտորեցին զնոսա: Իսկ մեծ իշխանն

60. Հմմտ. ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐԵՂԱՅ, Պատմութիւն վասն ազգին Անտոնաց, Պետերբուրգ, 1870, էջ 5:
 61. ԿԻՐ. ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ, էջ 203:
 62. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ., Պատմութիւն, էջ 142:

վարհամ, տէրն Գագայ, առեալ զաջոյ թեւն, եւ մինչ յերեկոյն գնաց կոտորելով զՏաթարն յանխնայ յարձակմամբ, մինչեւ առհասարակ լցաւ դաշտն Սագամայ կոտորեալ Տաթարով: Եւ ինքն վարհամ իշխանն Գագայ իբրեւ լուաւ զկոտորումն զօրաց Թագաւորութեանն, յայնժամ մեծապէս տրտմեալ եւ թողեալ զգործ պատերազմին՝ դարձաւ յամուրս բերդին իւրոյ որ կոչի Բարհերձ: Եւ այս եղեւ ի թուականութեան Հայոց ՈԿԳ»⁶³:

Անուն Կոտմանայ իբրու գաւառ յիշի եւ վաղ ուրեմն ի վրաց պատմութեան, յեւս է դարու, յորում ասի երանելոյն Արջիւայ Թագաւորի տուեալ վարազմանայ իշխանի իւրոյ խնամոյ՝ զերկիրն ի Կոտմանայ մինչեւ ի Բրդաձոր (Գուրդիս-խելի), թերեւս Գուրդ վահրիսիսով: Արդ եւ աստի յայտ լինի զի ի նախնումն գաւառ մի էր մեծ յանուն Կոտմանայ, զոր փոխանակեալ նորոց՝ մնաց անունն ի դաշտն եւ գետն՝ յժԳ դարու, իսկ այժմ ոչ բնաւ լսի:

29. Յիշատակեալդ ի պատմութեանս Տէրունական բերդ ի գլուխ Կոտմանայ, թուի լինել ի զահ սպառուածի երկայնաձիգ ոստոյ լեռանցն Սարը Մէշէի, որ ի թիկանց Միափորոյ ընդ մէջ Աղստեղու եւ Հասանջրոյ, յաջմէ սորա, եւ մի ի նշանաւոր բերդորայից կողմանցս է, որ նախ յիշի յամին 1122, առեալ ի Դաւթէ Նորոգողէ ի ձեռաց Պարսից, եւ երկրորդ անգամ ի Զաքարեանց՝ յեւս ժԲ դարու: Իսկ յառաջ քան զկէս ժԳ դարու՝ Թաթարք ի բուռն արկին եւ զայն ընդ այլս ի ժառանգութեանց վահրամայ, եւ ապա թողին նմա:

Իսկ Մանասա Գումուց վայր անծանօթ է, եւ չթուի նոյն ընդ Մանաս-բէկ աւանի, որ հեռի է ի վայրացս, առ Կուրան գետով: Յիշատակի եւ սա ընդ բերդեանն Հայոց՝ զոր Դաւիթ Նորոգող թափեաց ի Պարսից:

Ի հովտիս Հասանայ սակաւք արդ նշանակին գեօղք, եւ ամենայն յաջմէ գետոյն, որպիսիք են յարեւմտից խաղալով՝ Հախում կամ վարդապետի գիւղ յայգեւէտ սահմանի 20 տամբք. Դաշլը վերին եւ Դաշլը Աերքին: Ստորեւ քան զսոսա Հասան գետ բաժանի յառուս որպէս յուրվք ի գետոց Ուտիոյ: Ի գետամէջս անդ է Պայագիտլի գիւղ. հանդէպ նորին Կեօկնալը, եւ ի ստորեւ քան զսոսա սակաւ ժամուք հեռի ի Կուր գետոյ՝ Հասան գեօղաւան, որ ի Ռուսաց Հասանսփի կամ Հասանսփայա կոչի, եւ գլխաւոր շէն հովտին ճանաչի. այլ զինչ եւ որպիսի ի հնումն՝ ոչ է մեզ յայտ:

30. Մերձ ի հախում գիւղ, ի ստորոտս լեռանցն կայ մենաստան վարազայ Ս. Նշան, տակաւին կանգուն եւ անաղարտ, քարակերտ եւ բազմաբանդակ դրուագօք, յոյժ վայելուչ եւ ճարտար, որ յարձանա-

63. ՄԱՂԱՔԻԱ, էջ 5-6:

զրէն ճանաչի շինեալ յելս ժԲ դարու, ի զարմից Կորիկեանց, ի Դաւթէ՝ որդւոյ Վասակայ որդւոյ Կիւրիկէի Գ, որոյ կանգնեալ է զմեծ եւ զհոյակապ եկեղեցի Տիրամօրն եւ զգաւթին վայելուչ՝ ի թուին 1198, որք կիսաւեր են այժմ, եւ յեկեղեցւոջն է խաչարձանս՝

Սուրբ խաչ տէրունական
Լեր Դաւթի ազնական
Յաւուրն անեզրական:

Եւ հուպ յեկեղեցին այն մատուռն մի սաքաչէն եւ գերեզման տիկնոջ միոյ ճգնաւորի, որում ընծայեն եւ զչինութիւն վանացն, եւ թերեւս մի ի դատերաց Կիւրիկէի իցէ:

Առնթեր տաճարի Տիրամօրն կայ միւս եւս բարձրագմբէթ եկեղեցի ինն խորանօք, բարձր պատուհանօք, քանդակազարդ կամարօք դրանց եւ վայելչագեղ դաւթաւ: Յամին 1231 յասպատակել Պարսից Խորազմեայց ի Խլաթ, Ղուկաս հայրն Վարազայ վանից՝ առեալ ըզսուրբ նշան ուխտին՝ փախեալ եւ եկն այսր, որպէս եւ ինքնին պատմէ յարձան եւ ի գիր. «Ի թուին ՈԶ, ընդ այլ յուրով աշխարհս՝ հարաւ դաւազան Աստուծոյ ի դաւառն Խլաթայ, ի ձեռն Խորազմին եւ թագաւոր (?), ընդ որս եւ մեծահռչակ սուրբ ուխտն Վարազ յիշեցեալ՝ վասն մեղաց մերոց. յայսմ ամի, ես Ղուկաս հայր Վարազայ, առեալ զտիեզերահամբաւ սուրբ նշանն, զչնորհեալն յԱստուծոյ ի փրկութիւն մարդկան ի ձեռն Պատրոնիկէի եւ սրբոց Հոփսիմեանց եւ Թաւթկայ, զամենայնն չրջեցայ թափառեալ տեղէս ի տեղն. ապա ի կամս յառաջատես խնամոց Տեառն՝ հասի ի նոր բերդն, առ քրիստոսասէր իշխանն Վասակ. յաստուածաբնակ Անապատն կոչեցեալ վանքս. եւ ազդումն ինչ լեալ առ իս՝ հաճոյանալ սուրբ նշանիս ի տեղւոջն եւ նկատեցի գեղեցկաչէն եկեղեցիս արժանի հանգստեան սրբոյս, եւ մեծարեալ ի բնաւիցս՝ առի զվանքս, եւ ետու զԽաչս եկեղեցւոյս Աստուծոյ, առաջնորդութեամբ եւ վկայութեամբ տէր Յովհաննու շինողի եկեղեցւոյս, առաջի հրեշտակաց եւ մարդկան: Հաստատեցաւ ինձ ի տաւնի սրբոց Առաքելոց Պետրոսի եւ Պաւլոսի, Յովհաննու եւ Յակոբայ՝ զամենայն եկեղեցիքս պատարագ. արդ եթէ ոք հանել ջանայ աստի, կապանս եւ անէծս ժառանգեսցէ ի հոգի եւ մարմին անբժշկելի ի սուրբ նշանէս եւ ամենայն սրբոց Աստուծոյ, որչափ այս եկեղեցիս շէն է՝ մի՛ ոք իշխեսցէ զԽաչս հանել կամ զիմ յիշատակս խափանել»:

Յայսմանէ առաջին անուան վանացն խափանեալ՝ Վարազայ Ս. նշան կոչի ցարդ, յորոյ պատիւ յաւելեալ թուի անդ եւ այլ շինուածս ի թուին (ՈԶԶ) 1237, թէպէտ եւ նշանն փոխադրի դարձեալ ի Վարազ: Շինութեան վանացս վկայ է եւ Կիրակոս պատմիչ. «Դաւթ իշխան Նոր բերդին, հայրն Վասակայ իշխանին, որ շինեաց գեկեղեցին հրա-

չազան ի վանքն որ Անապատն կոչի, հուպ ի նոր բերդն, առաջնորդութեամբ եւ ձեռնտուութեամբ արքեպիսկոպոսին Յովհաննու Տուեցւոյ... եւ եղեւ աւարտումն եկեղեցւոյն, որ օծաւ եւ կնքեցաւ յանուն Ս. Աստուածածնին ի ՈԶԹ (1240) թուին Հայոց»⁶⁴:

Ի բանիցս եւ յարձանագրէն ստուգի եւ տեղի նորբերդ անուանի ամրոցին, որ նախ յիշի յԺԲ դարու՝ ի Դաւթայ շինողէ Վրաց արքայէ, առեալ ի ձեռաց Պարսից, եւ յետոյ երեւի սեփականեալ տոհմիս Կիւրիկեանց, ուր նստան յիշատակեալքդ Վասակ, որդին իւր Դաւթի՝ այն որ ըմբռնեաց զԱղսարթան զազգակից իւր զտէր Մածնաբերդոյ, եւ նորա որդի Վասակ, առ որով Թաթարք առին զՆորբերդ ընդ այլ բերդեան կողմանցս, յամին 1225, եւ թողին անդէն ի տեարս իւրեանց: Առ սա եկին Ղուկաս հայրն Վարազայ, եւ Յովհաննէս Տուեցի արքեպիսկոպոսն Շամքորայ եւ Գարդմանայ եւ Տաւրչոյ եւ կողմանցս, եւ աստ, ըստ Վարդանայ պատմիչի «Ի ՉԺԲ (1273) թուին... զառ ի վեր եւ նեղ ճանապարհաւ կացեալ մինչ ի խորին ծերութիւնն՝ հանգեալ ի Գրիստոս, ի հռչակաւոր վանս Նորբերդին՝ Անապատ կոչեցեալ, թաղեցաւ ի դուռն եկեղեցւոյն, զոր իւր իսկ էր շինեալ, եւ այլ բազում շինուած եւ արդիւնս վաստակեալ, հրամանաւ եւ ձեռնտուութեամբ Վասակայ թագաւորին Բագրատունոյ, որոյ յիշատակն օրհնութեամբ ի կաթողիկէ եկեղեցւոյ կայցէ առաջի Աստուծոյ, անշիջանելի ի հոտ անուշից յաւիտեան»⁶⁵:

ՏԱԻՈՒՇ

31. Զընդարձակ վիճակն Տաւուշ, որ ընդ մէջ լերանց անջրպետաց Հասանայ եւ Զակամայ, բնավայր ցուցաք միոյ ի հին գաւառաց Ուտիոյ, այն է Տուչխատակ, որոյ անուն ոչ յիշի ի պատմութեան, վասն որոյ եւ մարթ է սխալ համարել զընթերցուածդ առ աշխարհագիրս մեր: Իսկ անուն Տաւուշայ՝ ոչ յիշի յառաջ քան զԺ դար: Բայց զգետն, որ ցարդ կրէ զանունս՝ վախուշտ նշանակէ եւ յայլ անուն Եգլեց. նոյնպէս եւ պատմիչն Վրաց ի վէպս ժԲ դարու, որ ըստ այլ օրինակաց զրի Ելգեց (թերեւս Եղեգեաց): Եւ ինձ թուի թէ այսպէս կոչէր՝ յետ միութեան Տաւուշ եւ Մրղուչ գետոց, եւ անդ սպառել Զորոյն Տաւրչոյ, որ ի միջի ոստոց Սարբմէչէ եւ Մրղուչ լերանց: Իսկ զստորին մասն գետոյն ի դէպ եւս է յանուն Մրղուչայ կոչել, զի ուղղակի են ընթացք սորա՝ որպէս զՀասանայ եւ զԱղստեւու եւ Զակամայ. իսկ Տաւուշայն՝ խոտորնակ, նախ ընդ արեւելս ուղղեալ եւ ապա ի հարաւ

64. ԿԻՐ. ԳԱՆՁԱԿԵԾԻ, էջ 163:

65. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԻ., Պատմութիւն, էջ 155:

անկեալ ի Մրդուչ: Բայց այս զիարդ եւ է՝ ձորագաւառն Տաւուշոյ՝ ի միջի ասացեալ լեռանցդ պարունակի, յորում ցարդ յայտնի եւ կանգուն կայ անուանի բերդն Տաւուշոյ, ի միջավայրս ձորոյն՝ յահեկէ գետոյն, Թաուզ-գալէ կոչեցեալ այժմ, ամայի եւ անբնակ: Եւ յելից հիւսիսոյ նորա, իբր փարսախաւ հեռի, ի ստորոտս լեռանց՝ աւանն Տաւուշ՝ Թաուզ-Քէնտ կոչեցեալ, յորում 60 տուն բնակիչք են:

Աշոտ Երկաթ ի սկիզբն ժ դարու, սոէպ գայր ի կողմանքս, վասն բարիոք կլիմային եւ անկասկած դրիցն, ուր եւ մարտ տուեալ վատթարէր եւ ձերբակալ առնէր զառաջինն զՄովսէս, զոր իւր իշխան կացուցեալ էր Ուտիոյ. ապա ինքն դաւեալ յիւրոցն ի Շիրակ՝ խոյս տայր այսր: Եւ երրորդ անգամ յապստամբել Սեւադայն Սահակայ աներոյ իւրոյ՝ «չուէ գնայ ի հանդիպումն նոցա, վասնզի բանակեալ զետեղեալ կային ի ծործորս լեռնակի միոյ ըստ արեւմտեան կուսէ Ձորոյն Տաւուշոյ, վարանել յափշտակել եւ ի ձգել յորոգայթս իւրեանց զթագաւորն: Եւ անդ ապա զտեալ բլրակ մի, որ ունէր զինքեամբ քառաժեռս չըջապատ, ի նմա ելեալ բնակէր զօրն ողջոյն եւ զգիշերն ամենայն... (իսկ Սահակ) գումարտակ զբոլոր զօրս իւր առնէր աւելի քան զութ հազար արանց, եւ յառաջ կոյս մղեալ եւ հանդէպ բլրակին հորդան տուեալ յորոյ վերայ կայր թագաւոր... (իսկ սա երկերիւրովք եւեթ արամբք) յասպարիսին շահատակեալ եւ յական թօթափել իբրեւ հողմ ինչ նոսա փոթորկեալ, եւ ոչ մնաց ոք ի տեղիս ճակատուն... այլ ցան եւ ցիր սիռեալ ընդ գլուխս կոհակացն եւ ընդ հովիտս եւ ընդ խորածորս եւ ընդ անտառախիտ մայրիս. եւ Սահակ որդւովն իւրով Գրիգորիւ ձեռքակալ լինէր»⁶⁶:

Յետ այսորիկ միւսանգամ եկեալ Աշոտոյ՝ կարգէր վերակացու կողմանցս զԱմրամ Յլիկ կոչեցեալ վասն ուժեղութեանն, որ ապրստամբեալ յԱշոտոյ եւ ապստամբեցուցեալ զիշխանս գաւառին. «եւ ապա առձեռն պատրաստ զամրոցն Տաւուշոյ առեալ՝ ի նմա ամրապահեստ առնէր զընտանիս տան իւրոյ... (եւ ինքն զօրօքն) որջացեալ ամրացեալ կային ի մէջ անտառախիտ մայրեացն առ փին Կուր գետոյ: (իսկ Աշոտ հինգերորդ անգամ եկեալ յՈւտի օգնութեամբ Եգերացուց) հորդան իւր զօրուն տուեալ անխորհրդաբար անկանէր յանձուկ եւ ի նեղուց վայրս ամրոցի միոյ, զի ոչ ումեք լինէր հնար ելանել ի տեղւոյն անտի, սակս շուրջանակի մացառախիտ մօրացեալ թաւալոցացն, բայց միայն ի միոյն յայն ի նեղ եւ յանձուկ վայրացն որ մտինն»⁶⁷: Վասն որոյ խորհէին զօրքն ունել եւ մատնել զԱշոտ, եւ նորա ելեալ յերիվարս օղապարիկս գիշերայն ճողոպրէր զանձն:

66. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿԹՂՍ., էջ 390-391:
67. ՄԻԽԹԱՐ ԳՈՏ (ԿՂԿՏ.), էջ 353:

Ի սկիզբն ժԱ դարու, Գագիկ արքայ ի վախճանելն եւ ի բաժանել յերիս որդիս իւր զաշխարհ տէրութեանն, զՏաւուշ ետ անդրանկանն Յովհաննու թագաւորի. ապա ժառանգեցին Կիւրիկեանք: Եւ յամին 1139 անդ օծաւ Գագիկ-Գրիգորիս կաթողիկոս Աղուանից առաջի Աբասայ թագաւորի բերդին եւ Դաւթի արքայի եղբօր նորա որդուց Կիւրիկէի Բ, եւ բազմազումար ժողովոյ եպիսկոպոսաց եւ իշխանաց, ձեռամբ Սահակայ եպիսկոպոսի Կարնոյ, առաքելոյ ի Գրիգորիսէ կաթողիկոսէ Հայոց յարեւմտից:

Ի ժԲ եւ ժԳ դարս՝ Վիրք, Պարսք եւ Թաթարք բազում անգամ հանին յիրերաց զբերդս այս, որպէս եւ յամին 1144 Չաւլի ոմն զօրավար Պարսից նուաճեալ զԳանձակ «փութանակի երթայր ի բերդն Տաւուշ, յորում ամրացեալ էր թագաւորն Աբաս. եւ բազում ջանիւ ընդ երկար պաշարեալ զնա՝ ապա առնոյր զբերդն: Իսկ Աբաս՝ անցեալ զնաց առ թագաւորն Վրաց»⁶⁸:

Եւ յետ այնորիկ աթոռ անդրանիկ տոհմին Կորիկեանց փոխեցաւ ի Մածնաբերդ: Ի կէս ժԲ դարու՝ անո՛ւանի եղեւ Տաւուշ, ընծայելով զառաքինի վարդապետն Յովհաննէս, որում աշակերտեցաւ Մխիթար Գոչ: Իսկ յիւս կոյս դարուն՝ աստ ծնաւ եւ զարգացաւ աշակերտն Գոչայ՝ Վանական վարդապետ, առ որով ջանիւ պաշարեալ առին զայն Թաթարք, քանզի «ամուր դղեակ եւ աթոռ սուլտանի էր» ըստ Մաղաքեայ»⁶⁹:

32. Իբր երկժամաւ հեռի համրէն Տաւուշոյ՝ կայ բերդ գիւղ 80 տամբք: Թերեւս աստ կամ մերձակայ ուրեք սահմանս Տաւուշոյ էր եւ Կածարէք մի յանուանի բերդից, զոր թափեցին Չաքարեանք ի Պարսից եւ Թաթարք ի Հայոց: Իսկ գեղջն Տաւուշոյ մերձագոյն ի հարաւոյ արեւելից նորա եւ յաջմէն գետոյն կայ Գրգըլ-պուլազ (Կարմիր Աղբիւր) գետը, որ բազմամարդ էր ի սկիզբն դարուս. այլ Նաղի խան Պարսից գերի վարեաց զբնակիչս նորա, եւ Դաւիթ ոմն որսորդ անվրէպ, որ յայնժամ անապատակեաց կեանս վարէր, կալեալ զկիրճս անցից լեռանց վայրացն հրացանաւ տապաստ արկեալ շատ զոք ի Պարսից՝ գերծոյց զբազմութիւն գերւոյն. ապա ինքն դաւով ի գիշերի սպանաւ եւ կայ թաղեալ անդ առ եկեղեցեօքն որ Բոյր եւ Եղբայր կոչին:

Յարեւելից Գրգըլ-պուլազայ յահեկէ գետոյն առ հարաւագնաց հոսանօքն կան Թէգէքէնտ, Մելիլիլ եւ Եֆլիլ գիւղք. յետինս կայ ի գլուխ խառնրդոց Տաւուշայ եւ Մրդուշայ, եւ կոչի թերեւս ի հին անուն Եգլեց գետոյ եւ մերձ նմին Ամերլի կամ Իմերլիլ:

68. ԱՈՊ, էջ 401-402:
69. ՄԱՂԱՔԻԱ, էջ 7:

Ի գետամէջն Թառուայ եւ Մրղուչայ տարածանին երկայնաճիգ թեւք համանուն լերին, եւ ի նմա թուին լինել ամրոցք անուանիք ի հնումն յաւուրս Թաթարաց: Ի հարաւակողմն առ Մրղուչաւ, ի ստորեւ քան զխառնուրդ նորին ընդ Շէմաքայ, յաջմէն կայ Գուլէլի գիւղ 40 տամբք, յորոյ անդաստանս գերեզման Պուլանըգաց Լեկի հաւատացելոյ եւ մատուռն կուսանաց:

Մերձ են ի Խուլէլի (որ թարգմանի Աշտարակաւոր) Գըշաֆ եւ Գըշաֆ-գալէ՝ զորոց բնակիչս ասի ձէլալէտտին սուլտանի կոտորեալ ընդ կամնասայլիւք, եւ ցուցանի տեղի կոտորածոյն Եէգիտ-գըրման կոչեալ:

Յելից հիւսիսոյ Խուլալեայ եւ յահեկէ գետոյն՝ կայ Գարագայա գիւղ, ծանուցեալ ի յիշատակարանի գրելոյ ի թուին 1694 «ժողովուրդն Ղարաղայոյ» թերեւս յանուն միոյ ի լերանց Մրղուչայ այսպէս կոչի գեղոս (Սեաւ ժայռ):

Յելից Ղարաղայայ կայ Չորաթան գիւղ, իբր 100 տամբք. յարգաւանդ եւ հարթաձեւ վայրի, յորում նստէր մէլիք Հայ ի Բէղլու տոհմէ, որոյ սերունդք կան ցայսօր պահապանք ճանապարհաց կողմանցն յերեսաց աւազակաց, արք կորովիք, որք եւ զգէմ կալան Նաղի խանի՝ ի յարձակել նորա եւ ի վերայ գեղջս:

Ի սորա ելից եւ ի հարաւոյ Եքիլի՝ կայ փոքրն Գուլճու կոչեցեալ գեղ, զի կայ միւս եւ մեծ Գուլճու:

Յարեւմտից սոցա Նորաշէն գիւղ, 30 տամբք, առ որով ձորակ մի եւ ի նմա քարաժայռ բլուր, որ թուի տեղին ուր ամրացաւ Աշոտ Երկաթ:

33. Իսկ անձուկ գետամէջք Մրղուչայ եւ Շէմաքայ՝ որ ի Խամլըք լեռնէ բղխէ, համակ լեռնավայր է, եւ գեղք ոչ նշանակին անդ: Ի լեռնէ անտի ի հարաւոյ զուգից վտակացդ ձգի երկայնանիստ Շընըխ լեռն ցաւհմանս Մեծին Գուլճու գեղջ՝ ընդ մէջ Մրղուչայ եւ Ապիկայ: Մերձ յակունս վտակին եւ ի սկիզբն լերինն՝ կայ Շընըխ գիւղ փոքր, ուր գան յամարան բնակիչք Խուլէլի գեղջ:

Իսկ յարեւելակողմն ի սպառուած կոյս երկայնաճիգ լերինն ի հարաւոյ Չորաթանայ, կայ ձեռակերտ Վանական վարդապետի վանքն Խորանաշատ, շինեալ ի սկիզբն ժԳ դարու, որ «վասն յուրով եկեղեցեացն որ ի նմա՝ ընկալաւ զանունն, որ կայ հանդէպ Երգէվամից բերդին եւ ի թիկանց Գարդմանոյ: Առնէր նա շինուածս երեւելիս, գաւիթ շինելով ի կոփածոյ վիմաց ի դուռն մեծ եկեղեցւոյն, զոր իւր իսկ շինեալ էր եւ զքան վարդապետութեան ուսուցանէր այնոցիկ որ ժողովեալ էին առ նա յամենայն գաւառաց»⁷⁰, յորս էր եւ պատմիչ

70. ԿԻՐ. ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ, էջ 346-347:

բանիս Կիրակոս վարդապետ եւ համչիրակ իւր միւս պատմիչ վարդապետն Վարդան: Ձեկեղեցին մեծ այլ ոմն պատմիչ կոչէ՝ «փառաւոր, սրբատաշ վիմօք, գմբէթաւոր եւ բազմախորան»:

Յետ ոչ բազմաց (իբր յամին 1226-8) ասպատակք Ջալալադին սուլդանի Պարսից խորագմեայց աւերեցին զվանսն, եւ Վանական երթեալ «իւրովք աշխատութեամբք փորեալ էր իւր քարայրս ի կատարս բարձրագոյն քարի միոյ, որ կայ հանդէպ գեղջն՝ որ Լորուտն կոչի, ի հարաւոյ կողմանէ Տաւուշ բերդին. (ի Մրղուչ լերինս) եւ շինեալ յայրի անդ եկեղեցի մի փոքրիկ եւ անդ դադարէր զաղտնութեամբ... եւ անդ կայր գետեղեալ եւ ժողովեալ բազում գրեանս... եւ բազում գային առ նա եւ ուսանէին... եւ իբրեւ շատացան մարդիկն՝ հարկ եղեւ նմա իջանել յայրէ անտի, եւ առ ստորոտս քարին շինեաց եկեղեցի եւ սենեակս, եւ անդ դադարեալ էր, (ի գալ Թաթարաց յամին 1235) բնակիչք գեղիցն այնոցիկ անդր դիմեցին եւ լցաւ արամբք եւ կանամբք եւ մանկուտով յոյժ. եւ եկեալ Թաթարն պաշարեաց զնա: Եւ նոքա ոչ ամբարս ունէին եւ ոչ ջուր, եւ էր եղանակն ամառնային եւ տօթ յոյժ, եւ սկսան տապել յայրի անդ իբր ի բանտի»⁷¹: Վասակ էջ վանական առ Թաթարս եւ խոստումն առեալ ի նոցանէ՝ իջոյց զապաւինեալսն յայրն, յորս էր եւ Կիրակոս Պատմիչն՝ որ եւ ասէ. «Տարան զմեզ ի փոքրագոյն աղբիւր մի որ կայր ի մէջ վանիցն, եւ ետուն մեզ ջուր, զի յոյժ ծարաւի էաք զաւուրս երիս, եւ ապա տարան զմեզ ի տեղի ինչ արգելանի, եւ զաշխարհականս ի գաւիթս եկեղեցւոյն... եւ ի վաղիւն անդր հանին զմեզ ի գլուխ վանիցն ի բարձրաւանդակ տեղի ինչ, եւ խուզեալ առին որ ինչ կայր առ ումբք եւ զինչ յայրի անդ էր»⁷²: Եւ ի հրամայել իշխանին առ վարդապետ կալ ի վանսն խնայեալ նորա յեղբորորդի իւր Պօղոս քահանայ «զի մանուկ տիօվք էր, ինքն եկն զկնի նորա, յուսացեալ թէ հնար իցէ եւ զմեզ գերծուցանել»⁷³. մինչեւ գնաց ի Գազ բերդ եւ գինս հատեալ վասն անձին փրկեցաւ եւ Կիրակոս փախստեամբ գերծաւ ի Գետիկ: Իսկ ի հաշտել Թաթարաց՝ Վանական «եկն դարձեալ յառաջին վանսն իւր ի Խորանաշատ, եւ մխիթարէր եւ լուսաւորէր զբազումս»: Եւ անդ հանգեաւ յամին 1251 յ18 Մարտի, «եւ տարեալ թաղեցին զնա ի գլուխ վանիցն յարեւելից կուսէ, մօտ ի փոքրագոյն եկեղեցն՝ ուր էին գերեզմանք աղքատաց, զի ինքն այնպէս հրամայեաց: (Յետոյ թուի շինեալ զայժմեան մատուռն գեղեցիկ, ուր կայ գերեզման նորա): Անդ էր եւ եպիսկոպոս գաւառին Տէր Սարգիս՝ բազում վարդապետօք եւ երիցամբք. չոգաւ եւ կաթողիկոսն Աղուանից Տէր Ներսէս, եւ եպիսկոպոսն Տէր Յոհաննէս յետ միոյ աւուր

71. ԱՈՂ, էջ 243-244:
72. ԱՈՂ, էջ 247:
73. ԱՈՂ, էջ 248:

յիշատակի նորա, ողբացեալ եւ լացեալ յոյժ ի վերայ գերեզմանի նորա, եւ մխիթարեալ զեղբարս որ անդ՝ դարձան յիւրաքանչիւր տեղիս: Եւ կալաւ զառաջնորդութիւն վանիցն եղբորորդի նորա Պօղոս քահանայ, եւ զվարդապետական ուսումն՝ Գրիգորիս վարդապետ նորին աշակերտ եւ ազգական»⁷⁴: Առ յետին պատմիչս ոչ յիշի Սորանաշատ, որ ցարդ կանգուն կայ բարձր գմբէթաւ, 12 խորանօք, եւ բազմայար կամարօք իւրովք:

34. Իսկ Երգէվանից բերզն՝ որ առ նմին լինել վկայի, եւ յԺԲ եւ յԺԳ դարուն՝ մերթ ի Պարսից եւ Թաթարաց եւ մերթ ի Վրաց եւ Հայոց նուաճէր: Հուպ է ի Սուլէյի գիւղ, եւ թուի կոչեցեալն արդ Գըզլար գալէսի հանդէպ Սորանաշատու յարեւմտից հիւսիսոյ նորա ի բարձր եւ յանմատոյց քարակտուր լերին ձգելոյ ընդ մէջ Մրղուչ եւ Ասրիկ գետոց:

Է եւ այլ ամրոց ի լերին հուպ ի Մովսէս գիւղ, որոյ են տունք իբր 25, եւ թերեւս կոչիցի յանուն Մովսիսի իշխանի՝ որ յաւուրս Աշոտոյ Երկաթի:

Թերեւս բերզն այն որ առ Մովսէս գիւղիւ, եւ կամ այլ բերդ ի մերձաւոր սահմանս է Մածնաքերդն կամ Մծնաքերդ, ուր յետ զրկելոյ եւ ի Տաւրշոյ՝ նստէր տոհմն պայազատաց Կիւրիկեանց: Աստ մեռաւ Աբաս թագաւոր որդի Կիւրիկէի՝ յամին 1145, եւ թագաւորեաց որդի նորա Կիւրիկէ Գ, եւ թոռն Աբաս Բ, փեսայն Նանայի: Զորդի սորա յայլմէ կնոջէ զԱղսարթան դաւեաց Դաւիթ հօրեղբորորդին. այլ բերդացիքն մերժեցին զնա եւ զերծուցին զԱղսարթան, զորմէ ասէ Կիրակոս⁷⁵ հասեալ ցաւուրս իւր: Զնա պայազատեաց Կիւրիկէ Դ յառաջին կէս ժԳ դարու: Յիշին եւ որդի սորա եւ թոռն անդր քան զկէս դարուն:

Յիշին ի կողմանքս եւ Քէօսէլէր, 30 տամբք, եւ Խրիփ կամ Խրիսեցիք 40 տամբք: Ստորեւ խառնրդոյ Մրղուչայ եւ Թաուզայ՝ յահեկէ գետոյն կայ Քազղըլը (?) գիւղ, եւ յաջմէն Թաուս միւս Թաուզքի ըստ Ռուսաց, որ հաւանելի է լինել Տուսն յիշեալ ի Յովհաննէս կաթողիկոսէ⁷⁶, յորում յԹ դարու նստէր Ստեփաննոս Կոն իշխան Սեւորդեաց, զոր կալաւն Բուզա: Յաւանէ աստի էր վերոյիշեալ արքեպիսկոպոսն Յովհաննէս Տուսցի՝ ի կէս ժԳ դարու, զոր զրուատեն Վարդան⁷⁷ եւ Կիրակոս⁷⁸ ժամանակակից պատմիչք:

74. Ա.Ա.Պ., էջ 348:
 75. Ա.Ա.Պ., էջ 153-154:
 76. Հմմտ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿԹՂՍ., էջ 235:
 77. Հմմտ. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ., Պատմութիւն, էջ 154:
 78. Հմմտ. ԿԻՐ. ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ, էջ 348:

35. Յանձուկ ձորակին Ասրիկայ ոչ նշանակին գեօղք, բայց անդր քան զլեռնային սահմանն ի դաշտաբերանն Օչաֆլը գիւղ յահեկէն, յելից Սորանաշատու լեռնոտինն, եւ Գուշնու Մեծն յաջմէն ի վերայ արքունի ճանապարհին Գանձակայ, որ եւ աւան եւ զօրանիստ Ռուսաց թուի: Աստի եւ ի վայր եւ յարեւելս ցարդ յիշելոյ վայրացդ՝ դաշտավայր է գաւառիս, մասն Կոտմանայ նախայիշելոց. աստանօր ըստ պատմիչն Վրաց՝ թուի գտեղի առեալ յամին 1163 Պարսից ասպատակելոց ի Գուգարս, թողլով զԳագ յաւեր, եւ յապականութիւն մատնելով զերկիրն. յորոց վերայ կամէր յարձակիլ Գիորգի արքայ Վրաց, այլ արգելաւ յիւրոցն: Իսկ Պարսք չուեցին զնացին ի Գեղաքունի:

Յանկեանն խառնրդոյ Ասրիկայ ընդ Մրղուչայ կամ Տաւրշոյ՝ կայ Պուզալկանա գիւղ, յելից նորա՝ Սանատիքի, եւ ի սորա ելից մերձ ի Կուր միւս Պուլալկանա, առ որով են ացք ընդ գետն մեծ եւ ճանապարհ որ տանի յԱղուանս:

Ի հարաւոյ նորա, առ գետովն կայ Ճիլովտէրէ (?) գիւղ: Գետն Տաւրշոյ կամ Մրղուչ՝ առու հատեալ ի Կուր յահեկէն գործէ տելդա կամ կղզիաձեւ վայր, յորոյ ի հարաւոյ կողմանէ յանկեան ուրեմն գետոյն մեծի կայ Կընչէն գիւղ, 70 տամբ, որոյ բնիկք՝ Ուտիք անուանին, մինչեւ ցայսօր զԱղուանից լեզուն վարելով, որ թերեւս եւ յայլ գեօղեանն լսիցի ի նմին կղզեվայրի, ի հիւսիսոյ Կընչէնայ, ի Մամսարրի, Խաղդիճնի եւ Քաղբրրի:

(Շար. 4)

Հ. ԹԷՆՈՂՈՐՈՍ ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ ԹՐԱՆՍԻԼՎԱՆԻՈՑ ՄԷՋ

1737-1742

ՄԽԻԹԱՐ ԱՐԲԱՀԱՅՐ

ԵՒ ԹՐԱՆՍԻԼՎԱՆԻՈՑ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԵԱՆ

ԵՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆԸ

(1737-1749)

(Շար. տե՛ս «Բագմավէպ», 1986, ք. 1-4, էջ 59-90)

Հ. Մանուէլ Վրդ. Խուպիարեանի Թրանսիլվանիայէն Վենետիկ վերջնական վերադարձը առիթ տուած է Մխիթար Աբբահօր, որ անգամ մը եւս վերաքննէ այդ առաքելավայրին պարագաները, նոր ուղղութիւն տալու հոն սկսուած գործին նկարագրին, կրթական, դաստիարակչական եւ քարոզչական ասպարէզներուն մէջ:

Արդարեւ, Մխիթար Աբբայ չի՛ նշանակեր ոչ մէկ նոր անձ Հ. Մանուէլի տեղ. նմանապէս Թրանսիլվանիոյ հայերը չեն հարկադրեր Մխիթար Աբբահայրը՝ որ այս կամ այն անձը զրկէ իրենց իբր առաքել:

Տարի մը չանցած Մխիթարի աշակերտներէն Հ. Թէոդորոս Յովնանեան Վենետիկէն կը զրկուի Թրանսիլվանիա, ո՛չ իբր առաքել, այլ լոկ այցելելու համար իր ծնողքին: Մխիթար զգացած էր եւ փորձով տեսած թէ իր աշակերտները շատ ընդդիմութիւններու կը հանդիպէին տեղւոյն կղերէն: Արդ, շարունակե՞լ հոն գործել թէ Միաբանութեան համար բանալ գործունէութեան նոր ասպարէզներ...:

Այսպիսի վարանում կը նշմարենք թէ՛ Մխիթարի եւ թէ՛ յաջորդաբար Թրանսիլվանիա զրկուած առաքելներուն մտքին մէջ, ինչպէս յաջորդաբար պիտի տեսնենք:

Հ. Թէոդորոս Յովնանեան Վենետիկ հասած է Գերպ. Յովնան Եղիայեանի հետ, երբ սա Պաշֆալովէն Վենետիկ կը դառնար 1720ին: Մետիաչ քաղաքը ծնած ըլլալով՝ Մետիաչցի ալ կոչուած է: Ընդունակ ըլլալով ուսումի, երկու տարիէն կը վերջացնէ նախապատրաստական ուսումի ընթացքը եւ աստուածաբանական դասերն ալ աւարտելով՝ 1723ին կը ձեռնադրուի քահանայ: 1737ին Վարդապետական գաւազան ստանալով՝ կը դառնար յարմար անձ քարոզչական ասպարէզ մտնելու: Նոյն տարին Մխիթար զինքը կը զրկէ Պաշֆալով, եւ նամակի մը մէջ կու տայ շարժառիթը. «վասնզի մայրն եւ ազգականք սորա ի բազմաց ժամանակաց հետէ բազում անգամ խնդրեցին զի առաքիցեմ, որպէսզի տեսեալ զսա՝ կարօտութիւն իւրեանց լցուսցեն. վասն որոյ եւ ես այժմ առաքեցի զալ այդը»¹: Արդ, Հ. Թէոդորոս առաքելական պաշտօն վարելու համար չէր որ կը զրկուէր Թրանսիլվանիա:

Վիեննայի մէջ (1737 Յունիս - Յուլիս)

Հ. Թէոդորոս Ս. Ղազարի վանքը կը թողու 1737ի Մայիսի 11ին եւ 8 Յունիսին կը հասնի Վիեննա: Ծամբու ընթացքին գրած նամակներուն մէջ չի՛ նկարագրեր ճամբորդական մանրամասնութիւններ, սակայն Վիեննա հասնելուն՝ կու տայ բազմաթիւ լուրեր նոյն գաղութին եւ կղերին միջեւ եղած անհամաձայնութիւններուն: Դեռ աւելի խոր անմիաբանութիւն մը պիտի գտնէ յաջորդաբար Թրանսիլվանիոյ հայ հասարակութեան մէջ:

Յունիս-Յուլիս ամիսները կ'անցընէ Վիեննա, որովհետեւ յարմար առիթ չի գտներ իր հայրենակիցներուն հետ ուղղուելու դէպի ծննդավայրը՝ Պաշֆալով. բայց պատեհութիւնը ներկայանալուն՝ կ'ուղղուի Կերլա, Տէր Ղուկաս Վրժարեանի ընկերակցութեամբ:

Կերլայի մէջ (1737 Յուլիս - Օգոստոս)

Հ. Թէոդորոս Կերլա գտնուած է երեք անգամ. նախ 1737ի 8 Օգոստոսէն մինչեւ Սեպտեմբերի վերջաւորութիւնը, ապա 1739ի 25 Հոկտեմբերէն մինչեւ 1740 Յունուարի վերջը, Գլուժ երթալու համար, եւ հուսիս 25 Հոկտեմբերէն (1740) մինչեւ 1741ի Մայիս 23ը:

Կերլա ժամանումի լուրը Հ. Թէոդորոս կը հաղորդէ Մխիթարի՝ 24 Օգոստոս 1737 թուակիր նամակով. «յՕգոստոս 8 հասի ի Կերլա մեծաւ

1. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, առ Տէր Մինաս Թորոսեան՝ Կերլա, 1737ի Յունուարին:

խաղաղութեամբ: Արդ, պատճառ այսքան յամելոյս ի Վիեննա՝ էր այս, զի յայս ամի բազմութիւն զօրաց յամենայն ուրեք սփռեցելոց՝ սակաւք եկին ի Մարիացել, այսինքն Տէր Մինաս Պաշտօնակցին ընդ Խնկանոսին եւ ընդ կնոջ նորա, նաեւ այլք երկու կառք, յորս էին բազմութիւն կանանց, ընդ որոց ոչ վայել էր ինձ գնալ»:

Կերլայի քահանաները «մեծաւ սիրով» կ'ընդունին զինքը, «եւ զկնի չորից աւուրց աղաչեաց զիս Տէր Ղուկասն (քանզի նա էր փոխանակ բլէպանի), զի յաւուր կիրակէի քարոզ տայցեմ. եւ ես հրաժարեցայ, պատճառելով թէ ոչ ունիմ զիրաւասութիւն»²:

Ստանալու համար եպիսկոպոսէն հարկաւոր իրաւասութիւնները, ինչպէս նաեւ մասնակցելու համար Վերափոխման տօնին թափօրին, Հ. Թէոդորոս կ'ողողուի Գլուժ, որ 30 հազարամեղը հեռու կը գտնուէր Կերլայէն. «Յետոյ դէպ եղեւ գնալ նոցա թաքօրիւ բազմութեան արանց եւ կանանց, վասն շահելոյ զներողութիւն, սակս որոյ ասաց ինձ Տէր Ղուկասն գնալ ընդ նոսա անդ (Գլուժ) զի առից զհրաման յեպիսկոպոսէն (քանզի կարծէր զեպիսկոպոսն եւս անդ լինել), եւ ես վասն ժողովեան նորին գնացի: Բայց փոխանակ եպիսկոպոսին եկեալ էր անդ մեծ վիզար նորին, որ ընդ տեսանել զիս՝ մեծաւ սիրով ընկալաւ եւ զկնի երկար խօսակցութեանց՝ հրաժարեցայ ի նմանէ, առանց առնելոյ զհրաման: Բայց յառաւօտուն, այսինքն յաւուր Վերափոխման Կուսին, բազում արք եւ կանայք ինդրեցին լսել զխոստովանութիւն. եւ ես պատասխանեցի թէ ոչ ունիմ զհրաման: Եւ վերջապէս ստիպեալ գոլով յաղաչանաց նոցա՝ գնացի առ վիզարն, եւ ասացի թէ բազմութիւն արանց եւ կանանց աղաչեն զիս, լսել զխոստովանութիւն, զի երկու քահանայք հայոց, որք էին Տէր Ղուկասն եւ Տէր Խաչիկն, ոչ կարէին լսել զխոստովանութիւն ամենեցուն, վասն որոյ բազումք մնացեալ էին առանց ներողութեան: Յայնժամ եհարցցիս եթէ լուեալ իցեմ յայլում նուազի զխոստովանութիւն եւ կամ ունիցի՞մ զաղոթստացիօն: Եւ ես պատասխանեցի թէ այոյ, եւ ունիմ զտիմիսօռ: Եւ նա իսկոյն շնորհեաց (...) եւ պատճառն այսքան շուտով եւ առանց քննութեան տալոյն զհրաման էր այս, զի Տէր Ղուկասն տուեալ էր զբարուք վկայութիւն զինէն»³:

Հ. Թէոդորով սրտի ցաւով կ'իմանայ թէ որքան անհամաձայնութիւն կայ թէ՛ Կերլայի եւ թէ՛ Պաշտօնակցի հայութեան միջեւ՝ իրենց հոգեւոր առաջնորդներուն նկատմամբ: Վերոյիշեալ նամակով կը գրէ Մխիթարի. «Յորժամ էի ի Գլուժ՝ տեսի զԱղաչայ Պետրոսն (Քէլեան), քանզի անդ եկեալ էր վասն վաճառականութեան, եւ յոյժ ուրախացաւ ի տեսանել զիս. բայց միայն ասէր թէ՛՝ Եթէ Տէր Մինասն (Թորոսեան)

2. Հ. Թէոդորոս՝ Կերլայէն, առ Մխիթար՝ Վենետիկ, 1737 Օգոս. 24:
3. Հ. Թէոդորոս՝ Կերլայէն, առ Մխիթար՝ Վենետիկ, 24 Օգոս. 1737ին:

եպիսկոպոս լինիցի՝ ոչ կամի լինել ժողովուրդ նորա, այլ մաճառ եպիսկոպոսին»:

Հ. Թէոդորոս գոհունակութեամբ կը գրէ Մխիթարի 24 Օգոստոս (1737) թուակիր նամակով թէ «Աղաչայ Պիրովն եւ այլ աղաչայք, հանդերձ քահանայիւք զբազում ողջոյնս մատուցանեն գերյարգելութեանդ, եւ միշտ ի սեղանս ըմպեն վասն առողջութեան գերյարգելութեանդ եւ վասն շինութեան մենաստանին»:

Թէպէտ շուտով կ'ուզէ Կերլայէն մեկնիլ դէպի Պաշտօնակց, սակայն կը ստիպուի սպասել պայուսակներուն ժամանումին⁴:

Պաշտօնակցի մէջ (1737 Սեպտեմբեր – 1738 Յունիս)

1737ի Սեպտեմբեր ամսուն Հ. Թէոդորոս կը ժամանէ Պաշտօնակց, ուր Տէր Մինաս սկզբնական շրջանին «քաղցր աղամբ» չի նայիր իրեն, բայց երբ ապահով կ'ըլլայ թէ Հ. Թէոդորոս ոչ իբր քարոզիչ՝ այլ պարզապէս իր ընտանիքին այցելութեան համար. եկած է՝ կը փոխէ իր դիրքը:

Կ'ընդունի հրաւէր ժողովրդապետէն՝ քարոզելու ժողովուրդին. կը մերժէ Հ. Թէոդորոս, քանի չունէր իրաւասութիւն վարելու հովուական պաշտօն: Այս բոլորը Հ. Թէոդորոս կը նկարագրէ 1 Նոյեմբեր (1737) թուակիր նամակով, ուղղուած Մխիթար Աբբահօր. «Ձկնի ոմանց եօթնեկաց՝ վերստին հրաւիրեաց. բայց յայնժամ գոլով ի Միսիս քաղաքին մեծ ճուղիչ, այսինքն ընդհանրական ժողով եկեղեցականաց եւ աշխարհականաց, կամեցայ միանգամ երեւիլ առաջի եպիսկոպոսին, որ էր անդ, այսինքն ի Միսիս (...): Եւ ընդ մտանելս, յետ ողջունելոյն գնա եւ յետ հարցանելոյն թէ ուստի իցեմ եւ թէ առ ի՞նչ վախճան եկեալ եմ, պատասխանեցի նմա թէ վասն տեսանելոյ զհայրենի երկիրն: Եւ զայս ասացեալ՝ մատուցի նմա զտիմիսօրն գերյարգելութեանդ: Եւ նորա ընթերցեալ՝ եհարց թէ զորքան ժամանակս մնալոց իցեմ ի Դրանսիլ-ընթերցեալ՝ եհարց թէ զորքան ժամանակս մնալոց իցեմ ի Դրանսիլ-վանիս: Եւ ես ասացի՝ իբր ամ մի (...): Եւ նա ասաց. (...) պատրաստեա՛ զքեզ այսօր, զի ի վաղիւն եկեսցես առ էկզամէն, որպէսզի կարիցես պաշտել զխորհուրդս: Յայնժամ հրաժարեցայ ես եւ ասացի՝ թէ ոչ եկի առ այս վախճան զի պաշտիցեմ զխորհուրդս»: Հ. Թէոդորոս կը բացատրէ թէ ինք արդէն իսկ Գլուժի եպիսկոպոսէն ստացած է ամէն

4. «Եւ ես սպասեցի աւելի քան զերկուս շաբաթս ի Կեռլա, մինչեւ բերին զպաւուս. քանզի յոյժ բռնաւորեալ գոլով կառն վերոսասցեալ Պետրոսին, ոչ կարաց իւրով կառով բերել զայն, այլ ի Վաց քաղաքէն յայլում կառի եղ զայն ընդ ապրանաց իւրոց, եւ տակաւ տակաւ եկեալ հասուցին զայն առ իս ի Կեռլա (...): Արդ ես այսօր, որ է 24 Օգոստոսի, կամէի չուել ի Պաշտօնակց, քանզի ի 23ին եհաս պաւուս: Բայց Պիրովն (Գրիգոր Շիմայեան) եւ այլք՝ աղաչեցին զիս մնալ մինչեւ ի 25 Վերափոխման ըստ Հայոց, եւ ես յանձն առի մնալ. բայց 26ին, առանց պատճառանաց, եթէ Տէր կամիցի, չուել գիտեմ» (Հ. Թէոդորոս՝ Կերլայէն, առ Մխիթար՝ Վենետիկ, 24 Օգոս. 1737):

իրաւասութիւն, եւ թէ հոս մէկ օրուան մէջ չի կրնար պատրաստուիլ քննութեան: Ի վերջոյ «Իբրեւ երեկոյ եղեւ, գնացի ես առանձնաբար առ վերասացեալ էքսամինադօրն եւ աղաչեցի զնա զի տայցէ ինձ գլխաբուլդաս, զի մի՛ վատահամբաւեսցի անուն իմ (...): Եւ նա ըստ աղաչանաց իմոց խոստացաւ տալ, բայց յետոյ վազ կելով՝ ոչ ետ, այլ ասաց թէ մինչեւ առաքեսցեն զՓնագուլդայն առ իս ի Գլուժէն՝ կարեմ համարձակ քարոզել եւ զքրիստոնէական վարդապետութիւն ուսուցանել. եւ ես զբարեաւ մնայ ասացի»:

Հ. Թէոդորոս կը զգուշանայ հովուական որեւէ պաշտօն կատարելէ Պաշֆալովի մէջ, սակայն ժողովրդապետ Տէր Մինասի հրաւերին վրայ, քանի մը անգամ կը քարոզէ ժողովուրդին, գրելով տպաւորութիւնները Մխիթար Աբբահօր⁵:

Հետաքրքրական են Հ. Թէոդորոսի տուած քաղաքական լուրերը, յատկապէս հոն գտնուող մեր հայ գաղութին համար: Մխիթար իրեն յանձնած ըլլալու է կատարելիք թարգմանութիւն մը, որու մասին կը տեղեկացնէ թէ «գրեթէ ամենեւին առնել ոչ կարեմ, սակա ահի եւ երկիւղի զոր կրեմք ի ձայնից պատերազմաց, քանզի ասեն թէ աստի մտանէ տաճիկն եւ անտի թաթարն, մերթ թէ աստի Պօնավալ ուրացողն, ընդ Ռազդիին որդւոյն, եւ անտի ամենայն ազգք տեղացիք, այսինքն մաճառք, թէ օլխք եւ թէ սասք արդէն իսկ կրճտեն զատամուսնս իւրեանց ի վերայ հայոց, եւ սպասեն զի միայն դիցէ զտոն իւր տաճիկն ի Դրանսիլվանիա՝ զի իսկոյն յարձակիցին ի վերայ մեր եւ կենդանւոյն խողխողիցեն զմեզ: Թէպէտ լուաք թէ Փրանսուզն ասացեալ իցէ տաճիկն զի առնիցէ զխաղաղութիւն ընդ Գառուսի կայսերն, ապա թէ ոչ ինքն անյապաղ ելցէ ի վերայ նորա: Եւ յայն սակա լուաք թէ տաճիկն յղեալ իցէ ի Վիեննա փաշայս, բազում ջորիաբեռն ոսկւով եւ արծաթով»⁶:

Հաւանաբար երկրին խառնակ վիճակին հետեւանքով, Հ. Թէոդորոսի նամակները չէին հասնիր Մխիթարի: Հ. Թէոդորոս չընդունելով պատասխան գրած նամակներուն՝ կը յայտնէ իր տարակոյսը թէ

5. «Իբրեւ անցին ատուրք ոմանք՝ հրաւիրեաց զիս Տէր Մինասն առ ի քարոզել. եւ ես աշխատեցայ զչաբթ մի, ետու գառաջին քարոզն իբրեւ աչքիլուս: Թէպէտ ահիւ եւ թողութեամբ, մինչ զի զբազում իրս տրամադրեցեալս մոռացայ ասել սակա երկիւղին: Եւ իբրեւ անցին ատուրք ոմանք՝ վերստին ասաց զի քարոզիցեմ (...), վասն որոյ իբրեւ անցին ատուրք տասն՝ եհաս տօն Վարազայ Նաչին, սակա որոյ ետու զքարոզ ի գովութիւն սրբոյ Նաչին, ընդ որ զարմացեալ էին ամենեքեան» (1 Նոյմ. 1737):

6. Հ. Թէոդորոս՝ Կերլայէն, առ Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկ, 10 Դեկտ. 1737, Հունգարացի Պետրոս Ապր պատմագրի օրագրութեան մէջ ալ կը նկարագրուին Քրանսիլվանիա պատահած երկրաշարժները՝ 11 Մայիս, 11 եւ 30 Յունիսին. Եաշի մէջ 11 վանքեր կը կործանին. ընդհանուր զօրակոչ կը կատարուի Յունիս ամսուն: Նոյն հեղինակը կու տայ 1737 եւ 1738 տարիներու քաղաքական լուրերը, քրիստոնեաներու կրած սարսափը՝ թուրքերու եւ թաթարներու յարձակումներուն հետեւանքով:

մի՛ գուցէ ճամբու ընթացքին կը բացուին եւ որով չեն հասնիր իրենց վախճանին: Մխիթար ալ իր կարգին կը մտահոգուի եւ կը ստիպուի 14 Մարտ 1739ին գրել Պաշֆալով, Պետրոս Գէլեանի. «Գրեսցես մեզ ի նմին թղթի զՀայր Թէոդորոսէն մերմէ, թէ զիա՞րդ եկաց եւ կենցաղավարեցաւ ի Պաշֆալով. քանզի լուաք թէ նա յետ այսքան ժամանակ կալոյ իւրոյ ի Պաշֆալով՝ այժմ գնացեալ է ի Կեռլէ. եւ ոչ զիտեմ թէ զիարդ կեայ. ծանո՞ մեզ ըստ տեղեկութեան քում թէ ո՞րպէս շրջի, ո՞րպէս կենցաղավարի եւ զի՞նչ գործ գործէ»:

15 Յուլիս 1738 թուակիր նամակով մը Հ. Թէոդորոս կ'իմացնէ Մխիթար Աբբահօր թէ միտք ունի դառնալու Վենետիկ, հետը տանելով Ովաննէս անունով մանուկ մը՝ իբր վանքի աշակերտ: Այս նամակը չէ հասած Մխիթար Աբբահօր եւ կորսուած ըլլալու է:

Հ. Թէոդորոս կը ստիպուի թողուլ Պաշֆալովը եւ հեռանալ, որովհետեւ Տէր Մինաս Պաշֆալովցի կ'ամբաստանէ զինքը թէ առանց իրաւասութեան կը մատակարարէ սուրբ խորհուրդները, յատկապէս ապաշխարութեան խորհուրդը. «Եւ սակայն սուտ էր ամբաստանութիւն խարութեան խորհուրդը. «Եւ սակայն սուտ էր ամբաստանութիւն նորա, - կը գրէ Հ. Թէոդորոս Մխիթարի, 3 Յունուար 1739ին, - քանզի մինչ էի անդ (ի Պաշֆալով), ունէի ես զգիր յեպիսկոպոսէն եւ զհրաման լսելոյ զխոստովանութիւն. սակայն եղեալ կայր ի գրի եպիսկոպոսին այս թէութիւն՝ զի տայցեմ զդաւանութիւն առաջի Տէր Մինասին Պաշֆալովցոյն. եւ ես կամեցայ առնել առանձնաբար ի ծածուկ, ի խղի նորին, եւ ներկայութեամբ Տէր Մանուէլին. բայց ինքն կամէր հրապարակօրէն (...) չոգիցիմ առաջի նորա յեկեղեցուջ, առաջի ժողովրդեան, եւ այնպէս առնիցեմ զդաւանութիւն. իսկ ես ոչ կամեցայ: Յայն սակա կամեցայ գալ ի Վենետիկ եւ գնացի ի Կեռլա»:

Կերլայի եւ Գլուժի մէջ (1738 Յուլիս - 1740 Յունիս)

Վերոյիշեալ պատճառին համար Հ. Թէոդորոս կ'անցնի Կերլա եւ կը գտնէ յարգանք եւ ընդունելութիւն: Վեց ամիս մնալէ ետք՝ իր տպաւորութիւնները եւ կատարած գործին մասին տեղեկութիւն կու տայ Մխիթար Աբբահօր, 3 Յունուար 1739 թուակիր երկար նամակով, ուր կը գրէ թէ Տէր Մինաս Կերլացի կը խնդրէ իրմէ լսել ժողովուրդին խոստովանութիւնը, եւ ինք ցոյց կու տայ եպիսկոպոսէն ունեցած թէական հրամանագիրը, մինչ Տէր Մինաս կը պնդէ հաւասարապէս գործածել իրեն տրուած հրամանը: Հ. Թէոդորոս նկատմունք ընելով կ'երթայ Գլուժ, «առ ինքուրիզիդօր Բադր Գաշտալին», որ նոյնպէս կ'ապահովէ զինքը թէ այդ տրուած հրամանագիրը բաւարար է՝ մատակարարելու համար խորհուրդները: Այնուհետեւ ինքնավստահ կերպով կը լսէ ժողովուրդին խոստովանութիւնը:

Երբ քաղաքական կացութիւնը կը վատանայ եւ ժողովուրդը կը սկսի գաղթել, տարակոյսի կը մատնուի նաեւ Հ. Թէոդորոս, որ նոյն նամակով կը գրէ Մխիթարի. «Ես տակաւին ոչ էի տուեալ զկամք մնալոյ, բայց իբրեւ լուայ թէ փակեալք են վասն երկիրդի ժանտամահու, եւ ոչ կարեն անցանել մարդիկ առանց երկուց քուարանդայից դէպի Վիննայ, ձեռն ետու մնալ առ նոսա, եւ մնայի խոստմանց նոցա, զի գրիցեն զիր առ գերարգելութիւնդ, որպէսզի եւս ես գրիցեմ ընդ նոսա: Բայց յանկարծակի եհաս լուր թէ տաճիկք ելեալ յՕրշոփայէն սպառնան մտանել ի Իրանսիւ վանիս եւ առաթուր առնել զամենայն բնակիչս: Յայնժամ յերկիրդէն եւ ի կարծեաց եկելոց՝ սկսան զինչս իւրեանց կեռլացիք՝ մինն ի Գլուստ եւ միւսն ի Պիստրիցա եւ այլք յայլ ուրեք, իբրեւ փախստականք, եւ այսու պատճառաւ մոռացան գրել առ գերարգելութիւնդ: Վասն այսորիկ իսկ Տէր Մինասն հրաւիրեաց զիս առ ինքն եւ ասէ. Տէր եղբայր, խնդրեմ օր թողութիւն անիս, օր մահանայ եղայ հրամանուցդ մնալուն աս տեղ. ահա կի տեսնուս թէ ինչ ահ դողի մէջ ինք. խնդրեմ օր հրամանուցդ ճար անիս ու էրթաս ուրախ օր կամիս, օր չիլա թէ վաղը մէկալ վաղը, թէ օր Աստուած մի՛ արասցէ, իր մը ըլլայ ըմբռնուցդ, նա ասիս թէ ես մահանայ եղիլ եմ: Յայնժամ պատասխանի ետու եւ ասացի. թէ ո՞ր կարեմ գնալ, որովհետեւ ճանապարհքն փակեալք են եւ ես ոչ ունիմ գանձ եւ մալ, այլ ունիմ սակաւ գրեանս, եւ ուր՝ իցեմ ես՝ անդ եղիցին եւ նոքա, եւ զինչ եղիցի բոլոր ժողովրդեան՝ այն եղիցի եւ ինձ: Եւ մնաց իրն այսպէս, մինչեւ վերջապէս լուաք թէ յետս ընկրկեալ են կայսերական զօրքն զմահմետականս»:

Կերլայի նորընտիր քաղաքապետ դատաւորը, Ա. Բլեջինդար Աստուածատուր, օգտուելով Հ. Թէոդորոսի ներկայութենէն, կը մտածէ հայոց վարժարան մը բանալ, եւ այս ծրագիրը իրագործելու համար կ'ուզէ դիմել Մխիթար Աբբաճօր, որպէսզի տայ իր հաւանութիւնը՝ նկատմամբ Հ. Թէոդորոսի, որ կը մտածէր շուտով թողուլ քաղաքը ու դառնալ Վենետիկ: Հ. Թէոդորոս վերոյիշեալ նամակով այս մանրամասնութիւնը կը հաղորդէ Մխիթարի. «Թերեւս մինչեւ զարնան սկսայց ուսուցանել, զի բազում մանկունս բարևոյ որակութեան տեսանեմ, վասն որոյ զայսմանէ հաճեսցիս գրել ինձ»:

Մինչ այսպէս կը մշակէ նոր ծրագիրներ, Հ. Թէոդորոս կը ստանայ Մխիթար Աբբաճօր 14 Մարտ 1739 թուակիր նամակը, որուն երկարաշունչ (256 տող) բացատրութիւններով եւ «արտաբաստական» խօսքերով կը ջանայ լուսաբանութիւն տալ՝ մինչեւ այն ատեն զլուսն հանած գործունէութեան եւ անոնց շուրջ լսուած ամբաստանութիւններուն մասին:

Յիշեալ նամակին վերջաւորութեան, - գրուած 17 Մայիս 1739ին, - Հ. Թէոդորոս կու տայ նկարագրութիւնը Կերլայի մէջ սկսած նոր

գործունէութեան, որու ձեռնարկած էր քաղաքին ծերակուտականներուն եւ Աւագերէցին հաւանութեամբ: Մոխրոց օրը 140 աշակերտի կը սկսի աւանդել քերականութեան դաս եւ կիրակի օրերն ալ՝ քրիստոնէական վարդապետութիւն: Ուսուցչական կազմի հանդիպումի օրը կը թելադրէ դպրոցական կանոններ՝ ի նպաստ աշակերտներու կրթութեան:

Բայց ահա իր դէմ կ'ելլեն երկու քահանաներ, երկուքին ալ անունը Տէր Նիկողոս, որոնք հարց կու տան թէ ի՞նչ իրաւունքով Հ. Թէոդորոս կ'անուանուի «բրէժէգը», երբ եպիսկոպոսէն իրենք սահմանուած են այդ պաշտօնին, եւ թէ ի՞նչպէս Աւագերէց Տէր Մինաս կը համարձակի «չգոլայի» աշխատակից մը անուանել՝ երբ նա ոչ իսկ ոտք դրած է դպրոցէն ներս: Ու սա պատճառ կ'ըլլայ որ զոյգ քահանաները գժտուին Տէր Մինասի հետ, ու ծերակուտականները կը սպառնան դիմել եպիսկոպոսին՝ հակառակ քահանաներուն:

Բնականաբար Հ. Թէոդորոս կը հրաժարի իրեն առաջարկուած պաշտօնէն՝ պարզապէս հաստատելու համար խաղաղութիւնը: Միաժամանակ կը դիմէ Մխիթարի՝ գիտնալու համար թէ ինչ դիրք պէտք է բռնէ եւ այնուհետեւ ինչ կերպով պէտք է գործէ. «Այժմ ես խնդրեմ զխրատ թէ զի՞նչ առնիցեմ (...), թէ զո՞ր ճանապարհ կալնուցում, եւ թէ ո՞ր պէս վարիցեմ շուրջ զայսու իրակութեամբ: Քանզի Տէր Աւագերէցն տեղւոյս (Տէր Մինաս) միայն ընդ իս է, իսկ այլ քահանայք ամենեքեան ընդդէմ են ինձ եւ նմա, եւ նախանձին թէ ընդէ՞ր ընդունի զիս եւ սիրէ եւ ջատագովէ»⁷:

Հ. Թէոդորոսի խաղաղասէր զգացումներուն կը ձայնակցի եկեղեցական Ա. Ալեքսա Տէր Գրիգորեան, գրելով Մխիթար Աբբաճօր 6 Յունիս 1739ին. «Եթէ հարցանիցէ Գեր. ի կողմանէ Հ. Թէոդորոսին, գոհութիւն Աստուծոյ՝ ողջ եւ առողջ է եւ տրվաք նմա զխուց մի յորում բնակի եւ բարուք կենցաղավարի յամենայն կողմանէ: Միայն թէ ոմանք քահանայք ի նախանձու շարժեալ՝ ոչ հայէին ի վերայ նորա քաղցր աչօք. բայց մեք ջանասցուք խաղաղեցուցանել զիրն որքան կարելի է առ բարուք վախճան»:

Երբ Հ. Թէոդորոս չի գտներ իր ներքին խաղաղութիւնը եւ 1 Նոյեմբեր 1739 թուակիր նամակով կրկին անգամ կը դիմէ Մխիթար Աբբաճօր, անկէ սպասելով իր տարակոյսներու լուծումը, Մխիթար կը պատասխանէ իրեն 1 Դեկտեմբերին. «Որդեակ իմ, պարտիս ջանալ այսմ հետէ օր ըստ օրէ առաւելու ի խոնարհութիւն եւ ի հնազանդութիւն եւ ի ներումն թշնամեաց, որպէսզի այսու ճշմարիտ աշակերտ Տեառն լինիցիս (...): Յայսմիկ վերջնում թղթով քում երեւի ցաւ եւ զղջումն՝ որ պարտի շարունակիլ, վասն որոյ եւ ես ասեմ քեզ, թէ

7. Հ. Թէոդորոս՝ Կերլայէն, առ Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկ, 17 Մայիս 1739:

կարես պատրաստել զքեզ առ ի գալ այսր՝ յորժամ ունիս զմիջոց եւ զընդարձակութիւն ճանապարհի»:

Մխիթար Աբբա՛օր նամակը հասնելէ առաջ, Հ. Թէոդորոս 22 Յունիս 1740ին կը հեռանայ Կերլայէն եւ կ'ուղղուի Գլուժ, քանի կը ղըժուարէր գտնել յարմար բնակարան Կերլայի մէջ: 4 Փետրուար 1740ին կը գրէ Գլուժէն Մխիթարի. «Տեսի զի ժանտամահն եւս սկսեալ է կոտորել ի մէջ քաղաքին, զի գերիս տունս փակեալ էին եւ բովանդակ քաղաքն անկաւ ի մեծ երկիւղի. վասն որոյ ելի ի Կեռլայէ եւ եկի ի Գլուժն 22 Յունուարին: (...) Յայսմիկ միջոցի գնացի ի Գլուժ եւ աղաչեցի զՅզուկիթան ընկալնուլ զիս ի սեմինարն, եւ սակ արկի ընդ նոսա 10 զլոթ յամիսն»:

Գլուժի մէջ Հ. Թէոդորոս կը հանգչի բաւականաչափ, մանաւանդ որ Պետրոս Բէլեան, որ աննպաստ կերպով գրած էր իր մասին Մխիթարի, զգալով թէ ամբաստանութիւններու եւ թիւրիմացութիւններու զո՛հ գացած է, գրաւոր կերպով ետ կ'առնէ այդ բոլորը եւ ներողութիւն կը խնդրէ Հ. Թէոդորոսէ:

Միշտ Գլուժի մէջ, Հ. Թէոդորոս կը շրջապատուի անկեղծ բարեկամներով, որոնցմէ Պարոն Ալեքսա «կամի զբարաշէն տունն իւր կտակաւ թողուլ մենաստանին մերոյ եւ զՖոնտացիան դնել ի նմին միոյ պատարազի, որպէսզի եթէ ի մէնջ եկեսցէ ոք ի Դրանսիլվանիայ՝ ունիցի զհաստատուն բնակարան (...) . Լուեալ եմ թէ Տէր Նիկօլն եւս քայլէ եւ ջանայ առնել զայն տունն եկամուտ եկեղեցւոյ»⁸:

Գլուժէն Կերլա դարձին, կ'առաջարկուի իրեն երթալ Լեհաստան, պարզապէս ստանալու համար Ստեփանոս Ռօշքա Լեհացիի անտիպ գործերը, որպէսզի ղրկէ Ս. Ղազար տպագրելու համար. ու առ այս՝ Հ. Թէոդորոս վերոյիշեալ 4 Օգոստոս 1740 թուակիր նամակով Մխիթար Աբբա՛օրմէ կը խնդրէ հրաման անցնելու Լեհաստան: Բայց, որովհետեւ Հ. Թէոդորոս ինքնագլուխ կերպով կը գործէր եւ անկախ Մխիթարէ կ'ընէր կարգադրութիւններ նկատմամբ իր անձին եւ գործերուն, կը ստանայ Մխիթարի խիստ պատասխանը, որու անթուակիր սեւագիր օրինակը կ'ըսէ. «Գրեալ ես այսպէս մեզ եթէ յանձն առնուք տալ ի տպագրութիւն զբառգիրքն Ստեփանոս Վարդապետի լեհացւոյ՝ առաքեսցուք զայն առ ձեզ, ծախիւքն նոցա որք կամին առաքել, իբր թէ զծախն ճանապարհին նոքա տան եւ ոչ ի մէնջ լինի: Չայս գիտասլիք, զի մեք եւս զբազում գրեանս ունիմք տպագրելիս, բայց ոչ ունիմք այժմ զմիջոցս տպագրութեան, որպէսզի ի լոյս ածցուք զնոսա, եւ զիա՛րդ մարթ է մեզ առ տպագրութիւն դորին ձեռնամուխ լինիլ, այդպիսի գործոյ ձեռն արկնել, յորում գնան բազում ծախք եւ գնօղք նորա յոյժ սակաւք: Սակայն եթէ կամին յղել մերոյ մենաստանի յիշատակ՝

8. Հ. Թէոդորոս՝ Գլուժէն, առ Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկ, 4 Օգոս. 1740:

բարևք է. ո՛ր գիտէ, թերեւս եկեսցէ ժամանակ զի նաեւ առ այլս տարածեսցի տպագրութեամբ, եթէ լաթին լեզու գիտողք բազմանայցեն յազգի մերում, որ գնելով զայն՝ ծախն տպագրութեան ելանէ: Դարձեալ խնդրեալ էիր ի մէնջ զհրաման՝ երթալոյ ի Լեհաստան, վասն գրեանց անդ գտանելոյ: Գիտել պարտիս զի ոչինչ հարկաւոր գիրք գտանի անդ՝ որ ոչ գտցի աստ: Ուստի մեզ չէ՛ փոյթ զի երթիցես, եւ եթէ դու ի քէն երթալ կամիցիս՝ դու գիտես: Ես առ այս ինչ ոչ ասեմ քեզ, քանզի զոր օրինակ յառաջագոյն էիր ի ձէզուկիթաց եւ յետոյ ելեալ անտի գնացիր յիպաշվալով, եւ ես քեզ ինչ ոչ ասացի, նոյնպէս եւ այժմ եթէ ինքնին երթաս՝ քեզ ոչ ասեմ երթ, եւ ոչ մի՛ երթար»:

Հ. Թէոդորոս կը պատրաստուի մեկնելու Պաշֆալով, ու երկար սպասելէ ետք կը մեկնի Կերլայէն⁹, հետը տանելով Պարոն Ալեքսա Գրիգորեանի Ս. Ղազարի վանքին համար եղած նուէլը¹⁰: Նոյն այս անձը 6 Յունիս 1741 թուակիր նամակով, գրուած Մխիթար Աբբա՛օր, կը վկայէ Հ. Թէոդորոսի համար թէ «որքան ժամանակս որ մնաց աստ, մեծով սրբակրօնութեամբ եւ բարի վարուք կենցաղավարեցաւ եւ ամենայն ժողովրդեանն յոյժ տրտմութիւն թուելով՝ զի մեկնեցաւ ի մէնջ. միայն մի կամ երկու քահանայի նախանձու պատճառաւ ոչ կարաց մնալ աստ»:

Դարձեալ Պաշֆալովի մէջ եւ վերադարձ Վենետիկ (1740՝ Յունիս – 1742 Մայիս)

Հ. Թէոդորոս Կերլայի մէջ կ'որոշէ դառնալ Վենետիկ, եւ որով կ'անցնի Պաշֆալով՝ տալու համար հրաժեշտի ողջոյնը իր սիրելիներուն, սակայն քաղաքին մեծերը կը մտածեն իրենց մօտ պահել զինքը,

9. «Մինչեւ ցայս վայր ոչ կարացի չուել աստի, ո՛չ վասն այլոյ պատճառի քան վասն դժուարահոծ եւ անհնարին եւ անպատում ցեխալից ճանապարհաց, որք զարհուրեցուցանեն զմարդ յելանել տունէն, եւ այս ոչ միայն ի քաղաքս եւ ի գիւղս, ի դաշտս եւ յանդաստանս, այլ նաեւ յանապատս եւ ի լեռինս եւ յամենայն ուրեք լիք են ճանապարհքն ցեխիւք եւ շաղախով: Եւ պատճառ սորին է զի երեք ամիսք են՝ յորմէ հետէ գրեթէ յամենայնում աւուր անձրեւեաց՝ յառաւօտէ մինչեւ ցերեկոյ եւ յերեկոյէ մինչեւ ցառաւօտ, եւ այսպէս հաշուեալ՝ թէ փոսեցաւ գետինն եւ պատառեցաւ երկիր. եւ վասն այսորիկ ամենայն ինչ տասնապատիկ թանկ է քան յառաջն, զի ցորեանն ի դէզն ծլեալ է եւ փոսեցեալ» (Հ. Թէոդորոս՝ Կերլայէն, առ Մխ. Աբբայ, Վենետիկ, 4 Դեկտ. 1740):

10. «Յայտ լիցի սրբութեանդ ի կողմանէ սգեսդին, զի որպէս ընկալեալ եմ զպատասխանին ի Տէրունւոյդ, զի առաքիցեմ ընդ Հայր Թէոթորոսին՝ յորժամ գայցէ նա առ Տէրութիւնդ, վասն որոյ ի պատճառէ բազում զօնդրամաճիանու, ոչ կարաց նա մինչեւ ցայժմ գալ. իսկ այժմ գտեալ զագատութիւն՝ որում կամեցաւ գալ միջնորդութեամբ Տիրամօր Կուսին, ըստ որում եւ ես ուրախացայ, զի արձակեցան ճանապարհք նորա, եւ ահա ուղարկեցի ընդ նմին կատարեալ սգեստս ամենայն պիտոյիւք իւրովք, վասն ողորմած ընկերոջ Մարինէին, եւ զսգին եւս մաղզմանովն ընդ նմին եւ իւր պիտոյիւքն» (Ալեքսա Գիրգորեան՝ Կերլայէն, առ Մխ. Աբբայ, 6 Յունիս 1741):

որպէսզի ունենան հոգեւորական մը աւելի, ու կը խոստանան հոգալ անոր ծախսերը: Այս որոշումը պէտք էին հաղորդել թէ՛ եպիսկոպոսին եւ թէ՛ Մխիթար Աբբասօր, բայց կը մտածուի Մխիթարի գրելէ առաջ՝ առնել նախ եպիսկոպոսին հաւանութիւնը: Այս կացութեան մէջ Հ. Թէոդորոս ալ կը մնայ ձեռնպահ, եւ ոչինչ կը հաղորդէ Մխիթար Աբբասօր. սակայն տեսնելով որ հարցերը կ'երկարին, կու տայ մանրամասն տեղեկութիւն Մխիթարի՝ 5 Դեկտեմբեր 1741 թուակիրով, որմէ ընդարձակ հատուած մը կու տանք հոս, ի գիտութիւն ուսումնասէրներուն:

«Ասացի թէ ես ոչ եկի աստ հաւաքել զգանձս, այլ միայն եթէ զչափաւոր ապրուստն ունիցիմ՝ շատ է ինձ: Իբրեւ տեսին նոքա թէ ոչ ընդդիմանամ սակաւութեան եկամտին՝ ուրախացան, եւ գրեցին առ վրդարն, աղաչել զնա՝ տալ ինձ հրաման մտանել ի մէջ կելուրի եւ հաստատել զընտրութիւն իւրեանց, զի եթէ ինքն ակնարկիցէ ինչորոշ ծաց նոցա՝ գրեսցեն առ գերյարգելութիւնդ եւս, ոչ անտես առնել զաղաչանս նոցա: Ահա այս է պատճառն ի վեց ամսոց ի վեր ոչ գրելոյս առ գերյարգելութիւնդ, զի աղաներն ասէին ինձ՝ մի՛ գրել, մինչեւ զիրն հաստատիցեմք ընդ վրդարին: Բայց ես տեսանելով զվարարկութիւն իրին՝ ոչ կամեցայ այժմ եւս վաղարկել եւ յօրէ օր ձգել, այլ կամեցայ զորպիսութիւն իմ ծանուցանել: Այժմ զխրատ հարցանեմ՝ զի ի վարնան զինչ առնիցեմ»:

Հ. Թէոդորոս ստացած ըլլալով Մխիթարի պատասխանը, որմէ հատուած մը վերեւ յիշեցինք, կը զգայ անշուշտ թէ Մխիթար իրեն հանդէպ ցոյց տուած անտարբերութիւնը, թողլով զինքը իր սեփական ազատ կամքին, յանդիմանութեան մը ոյժը ունի. ուստի ամէն բան թողած՝ կ'որոշէ վերջնական կերպով զառնալ Վենետիկ:

Նախ կ'երթայ Սիպին, ուր կը հանդիպի Տէր Մինաս Թորոսեանի, որ ճամբայ ելլելու վրայ էր դէպի Լեհաստան, իր մօրեղբօր, Ստեփանոս Լեհացիի անտիպ գործերուն տէր դառնալու համար: Հ. Թէոդորոս 17 Ապրիլ 1742ին, Սիպին քաղաքէն կը գրէ Մխիթարի. «Կամեցայ ես եւս գալ ի մենաստանն ընդ պատուելի Աղաչայ Պետրոսին (Քէլեան), բայց ոչ գոյր հնար ընդ նմա գալոյ ի միասին, զի կառն իւր էր փոքրիկ եւ հազիւ կարէր զնա եւ զամուսին նորա պարունակել: Իսկ ընդ կառաց մոմոց նորա թէպէտ կարէի գալ, սակայն բազում մեծամեծ անձինք տարհամոզէին զիս ո՛չ գնալ ընդ նոսա, վասնզի զկնի երկուց ամսոց հազիւ կարասցեն մոմով կառքն ժամանել ի Վէնէտիկ. եւ յայսմիկ միջոցի հողմով պատերազմաց ամբոխելոյ՝ երկիւղ գոյ ոչ միայն ի զօրաց թշնամեաց, այլ նաեւ ի մերայնոց, զի մի՛ ասպատակիցեն եւ խոսոցեն (°): Մանաւանդ անցանելով այն աւազակածուփ երկիրս, ընդ որս անցանելոցք են մոմքն Աղաչայ Պետրոսին, մեծ ահ եւ երկիւղ գոյ կորուսանելոյ զգլուխն: Իսկ եղբայրն իմ Լուբուլն լսելով զայսոսիկ՝

ոչ կամեցաւ թողուլ զիս, այլ ասաց թէ եթէ յամուան խաղաղութիւն իցէ՝ ինքն ի Պէջն անցանէ եւ անտի աներկիւղ Աստուծով եկից ի մենաստանն»:

Ապա կ'անցնի Թեմեշվար, ու քանի մը օրուան համար կ'ըլլայ հիւր Տէր Մինաս Պարոնեանի. իսկ 14 Յուլիս 1742ին արդէն իսկ հասած է Վիեննա, եւ հուսկ նոյն ամսուն 30ին կը մտնէ Վենետիկ:

Հինգ տարուան ժամանակաշրջան մը (1737-1742), որու ընթացքին Հ. Թէոդորոս կը շրջի զանազան քաղաքներ, առանց յատուկ պատասխանատուութեան մը: Հազիւ ոտքը դրած Թրանսիլվանիա, իբր հոգեւորական կ'ունենայ դժուարութիւններ՝ յատկապէս կղերէն: Իր բնաւորութեամբ՝ կը սիրուի թէ՛ Սիպինի եւ թէ՛ Պաշֆալովի ժողովուրդէն, որոնք զինքը կ'ուզեն ունենալ իբր հոգեւոր հովիւ:

(Շար. 4)

Résumé

TROISIÈME PÉRIODE (1737-1749)
DE LA MISSION MEKHITARISTE EN TRANSYLVANIE

P. GHOUKAS FOGOLIAN

En 1737, le P. Théodoros Hovnanian est envoyé à Bachfalov non comme missionnaire, mais simplement en visite à sa propre famille. Arrivé à Gerla, on le demande comme confesseur, mais n'ayant pas la juridiction, il la demande à l'Évêque du lieu qui d'abord exige un examen et puis finalement lui concède la juridiction sans même lui faire passer d'examen.

En sa propre ville d'origine, c'est à dire à Bachfalov, pour venir en aide au curé de sa paroisse, il a le consentement de l'Évêque de Siben d'aider le curé, mais le P. Théodoros évite d'administrer les sacrements, car il n'était pas envoyé par Mekhitar comme missionnaire.

Pour un certain temps, le P. Théodoros se trouve à Gerla où les princes de la ville essayèrent d'ouvrir un collège pour les arméniens et confièrent les 140 élèves aux soins du P. Théodoros qui se mit à l'œuvre avec grand enthousiasme. Mais les deux prêtres de la ville qui s'appelaient tous les deux Ter Nikolos, s'opposèrent à son activité et pour la tranquillité de la paix, le P. Théodoros dû quitter la ville.

Avant de rentrer à Venise, il retourne encore une fois à Bachfalov on lui propose d'y rester comme pasteur des âmes. Les princes de la ville ont d'abord recours à l'évêque dont ils reçoivent le consentement et par la suite ils pensent aussi de demander la permission de l'Abbé Mekhitar; mais l'attente devenant trop longue, le P. Théodoros sent très bien que sa permanence à Bachfalov n'est pas trop agréée par le Fondateur et au mois de Juillet de 1742 il retourne à Venise.

«ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՊԱԳԱՅԱՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆ»

ԵՒ ՀՐԱՆՏ ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ

Հրանտ Նազարեանցի բանաստեղծական արտադրութիւնը կ'ընդլայնուի աւելի քան կէս դարու վրայ եւ պէտք է խոստովանիլ որ գրեթէ ոչինչ գիտենք անոր մասին: Մեզի ծանօթ չէ ո'չ մէկ հայերէն ուսումնասիրութիւն, որ համապարփակ քննութեան մը ենթարկէր զայն: Կը պակսին ոչ միայն կենսագրական, այլեւ մատենագիտական տուեալներ, անհրաժեշտ՝ այս արտադրութեան ընթացիկը որոշադրելու համար: Որով մինչեւ հիմա Նազարեանցի արտադրութիւնը աւելի մատչելի է իր իտալերէն տարբերակով քան հայերէն բնագրով:

Հետազոտութիւնը կը դժուարանայ անով որ Պարի հաստատուելէն ետք (1913ին) Նազարեանց, մեզի անծանօթ պատճառներով, հայերէն ո'չ մէկ հատոր կը հրատարակէ: Բանաստեղծական բոլոր երկերը կը յայտնուին իտալերէնով, այնքան, որ պահ մը մեր մշտնջին խնդրական դարձած է գոյութիւնը հայերէն բնագիրներուն: Սակայն, մեր այս առաջին կասկածը փարատեցաւ յետ հետազոտութեան: Արդարեւ՝ Պարի հաստատուելէն ետք Նազարեանց կ'աշխատակցի ոչ միայն Պոլսոյ նախապատերազմեան շրջանի մամուլին, այլեւ կը գրէ Պոստոնի «Փիւնիկ»ին, «Հայաստանի Կոչնակ»ին ու «Հայրենիք»ին, յետպատերազմեայ Պոլսոյ «Հայ Կին»ին, Հալէպի «Տաթեւ»ին, Աթէնքի «Յունահայ Տարեցոյց»ին եւ «Արեւազալ»ին մէջ, եւ այլն: Այս ցրուած արտադրութիւնը կը յղուի փաստօրէն ծաւալուն արտադրութեան մը, որ կը մնայ առ այժմ անյայտ կամ ծանօթ միայն իտալերէն տարբերակով: Անիկա փաստն է, որ Նազարեանց շարունակած է գրել հայերէն առ նուազն մինչեւ երկրորդ պատերազմի նախօրեակը, որմէ ետք կը կորսուին հետքերը հայ մամուլին մէջ:

Շահեկան պիտի ըլլար կրկնակ ընթերցումը Նազարեանցի հայերէն ու իտալացուած կտորներուն, միջ-գրութեանական ու միջ-մշակութային փոխարարբերութեան քննութեան ղիտանկիւնէն: Աշխա-

տանքը մասամբ միայն եղած է Mara Filippozziի թէզին մէջ¹ պարզ
այն պատճառով որ թէզին հեղինակը ծանօթ չէ եղած Նազարեանցի
հայերէն արտադրութեան բնագիրներուն: Հարցը արժանի է անդրա-
գոյն քննութեան մը տուեալներու՝ համակարգային վերլուծումով:

Հ. Նազարեանցի անունը, մեր գրականութեան մէջ, կը մնայ
կապուած ապագայապաշտութեան: Գրականութեան պատմութեան
հատորները, երբ հարկը կը տեսնեն ըլլալու բաւական մը մանրա-
մասն, կը յիշատակեն այս անունը իբրեւ ապագայապաշտութեան
հայկական ճիւղին ներկայացուցիչը: «Յարած էր Մառինէթթիի ապա-
գայապաշտութեան» կը գրէ Հ. Մ. Ճանաչեան²: Յակոբ Օշական բազ-
միցս ակնարկութիւններ կ'ընէ Նազարեանցին, յարանոյն արհամար-
հանքով³, իսկ «Հայ Նոր Գրականութեան Պատմութիւն»ին հեղինակ-
ները «Փոստուրիստական եւ մոտեւնիստական» ձգտումներ կը գըտ-
նեն Նազարեանցի մօտ⁴:

Ասիկա այսպէս է անշուշտ, որովհետեւ Նազարեանց հրատարա-
կած է Ֆ. Թ. Մառինէթթիի եւ Ապագայապաշտութիւնը խորագրով 40
էջնոց գրքոյկ մը⁵ ապագայապաշտութեան հրապարակ արձակման
առաջին իսկ ամիսներուն. Մառինէթթիի առաջին manifeste du futu-
rismeը լոյս տեսած է «Ճիւղարոյ»ին մէջ, 1909ի Փետրուարին: Գրքի
հրատարակման յաջորդող ամիսներուն՝ Նազարեանց Պոլսոյ մամուլին
մէջ լոյս կ'ընծայէ թարգմանութիւններ իտալացի ապագայապաշտ
կամ ապագայապաշտութեան մօտիկ բանաստեղծներէ. Մառինէթթիէ
(նշանաւոր «Թռչելով հրաբխային սիրտին վրայ»⁶), Փ. Պուցցիէ
(1874-1956), Բորրատո Կովոնիէ (1884-1965), Ճ. Փ. Լուչինիէ
(1867-1914), Լիպերո Ալթոմարէէ (1883-1966), Էնրիքո Բարտիլէէ
(1884-1951), եւայլն: Թարգմանուած քերթուածներուն մեծ մասը
կամ հրատարակուած էր շարժումին «Poesia» հանդէսին մէջ միայն
եւ կամ բոլորովին անտիպ էր: Անշուշտ Նազարեանց իր թարգմա-
նութիւններուն կից կամ անոնցմէ անկախ կը հրատարակէ նաեւ այս

1. MARA FILIPPOZZI, Cultura italo-armena in Italia tra ottocento e novecento: *La poesia di Hrand Nazariantz*, anno 1985-1986. Աւարտական այս ճառէն մաս մը տպուած է HRAND NAZARIANTZ, *Poeta armeno esule in Puglia*, Congedo Editore, Conversano, 1987.
2. Հ. ՄԵՍՐՈՊ ՃԱՆԱՇԵԱՆ, Մաղկաբաղ Արդի Հայ Գրականութեան, Բ. Հատոր, Վենետիկ, 1976, էջ 427:
3. Սփիւռք եւ Իրաւ Բանաստեղծութիւնը, *Երուսաղէմ*, 1945, էջ 35: Համապատկեր Արեւմտահայ Գրականութեան, Ա. Հատոր, *Երուսաղէմ*, 1945, էջ 23: Համապատկեր, Հատոր Բ, *Անթիլիաս*, էջ 195:
4. *Երեւան*, 1979, էջ 98 եւ 621: Տե՛ս նաեւ Հ. ԷՆՈՑԵԱՆ, Եղիշէ Զարեմցի Պոետիկամ, *Երեւան*, 1986, էջ 257 եւ 261:
5. Պոլիս, 1910:
6. «Շանթ», Պոլիս, Ա. տարի, Թիւ 23, Մայիս 1912:

գորողներուն մասին տեղեկատուական կամ վերլուծական յօդուած-
ներ: Կը թարգմանէ նոյնիսկ յօդուած մը ապագայապաշտ նկարչու-
թեան մասին⁷:

«Ազատամարտ»ի, «Բագին»ի, Իզմիրի «Հայ Գրականութիւն»
հանդէսին մէջ լոյս տեսնող այս արտադրութիւնը Նազարեանցի կ'ա-
պահովէ «ապագայապաշտ» համբաւ մը, այնքան որ Յ. Ալփիար Նա-
զարեանցի կը ձօնէ «Ապագայապաշտ խոհանոցը» խորագրով ժպտա-
լից յօդուած մը⁸:

Երեւոյթը երբեք խնդրոյ առարկայ չէ դարձած: Ոչ ոք կը թուի
կարգացած ըլլալ Նազարեանցի քերթուածները ապագայապաշտներու
արտադրութեանց առընթեր, ոչ ալ քննութեան ենթարկած Նազար-
եանցի հատորիկը Մառինէթթիի մասին: Կարծէք շարժումի մասին
հատոր մը հրատարակել կը նշանակէ բաժնել այդ շարժումին տեսա-
կան դրոյթները: Այլ հարց թէ ի՞նչպէս կ'առընչուի Նազարեանցի
հատորիկը հեղինակի միւս երկերուն հետ. «Հերանուշ Արշակեան /
Կեանքն ու բանաստեղծութիւնները» (1910) եւ «Եղիա Տէմիրճիպաշ-
եանի սիրային նամակները» (1910), որոնք երկուքն ալ, հակառակ
իրենց «գրականագիտական» նկարագրին, կը մատնեն որոշ վիպա-
պաշտ, յետ-վիպապաշտ ձգտումներ:

Նազարեանցի Պոլսական բանաստեղծական արտադրութիւնը,
գլխաւորաբար Խաչուած Երագները, խորհրդապաշտ արտադրութիւն
մըն է, որ իտալիոյ մէջ կը զարգանայ ղէպի «գաղտնագիտութիւն»:
Նազարեանց ապագայապաշտութեան մօտեցած է խորհրդապաշտու-
թեան անկիւնէն, նոր շարժումը նկատելով որպէս նախորդին առգա-
գաթումը: Ասիկա տարօրինակ չէ, քանի որ Մառինէթթիի առաջին
երկերը կը բխին խորհրդապաշտ գեղագիտութենէն եւ իսկական հա-
տումը տեղի կ'ունենայ 1911-1912 թուականներուն՝ երբ Մառինէթթի
կը հրատարակէ Manifeste technique de la littérature futuriste հանգա-
նակը, Միլանօ եւ միայն 1913ին, երբ կը գրէ Immaginazione senza fili
- Parole in libertà (անթել երեւակայութիւն, ազատազնաց բառեր),
որոնք ընդհանուր ու վերացական տեսութեան կ'առընչեն գործնական
ու կիրառական սկզբունքներ: Ապագայապաշտութիւնը կը մտնէ այս
նոր փուլին մէջ Նազարեանցի հատորիկէն երկու-երեք տարի ետք:
Արդ՝ 1913ին, Պարի հաստատուելէ ետք, Նազարեանց, հետեւելով
հաւանաբար իր բարեկամ Լուչինիին, հեռացած կը թուի ըլլալ ապա-
գայապաշտներէն, եւ յատկանշականօրէն նոր թարգմանութիւններու
չի ձեռնարկեր:

7. «Բագին», Պոլիս, 1911/12, Թիւ 3, էջ 13-15:

8. «Շանթ», Բ. տարի, 1913, Թիւ 46-47, էջ 334-335:

Այս եւ այլ հարցերու քննութիւնը կ'ըլլայ մեր պատրաստութեան մէջ եղող «Հայկական ապագայապաշտութիւն» հատորով⁹: Խնդրին շուրջ մեր հետազոտութիւնները մեզ մղեցին հետաքրքրուելու ո՛չ միայն պարբերական մամուլին մէջ ցրուած նիւթերով, այլեւ արխիւային անտիպներով: Այսպէս է որ Ս. Ղազարու դիւանին մէջ կարելի եղաւ յայտնաբերել 11 նամակներ, որոնցմէ 10 նամակներ ուղղուած են Նազարեանցի վաղեմի բարեկամ Հ. Ս. Երեմեանին՝ Ատրուշանին (1871-1938) եւ նամակ մըն ալ Հ. Ա. Ղազիկեանին (1870-1932):

Վստահ չենք, որ Նազարեանց / Երեմեան նամականին ամբողջական է: Անդրազոյն քննութիւն մը անհրաժեշտ է անկասկած: Ինչ կը վերաբերի Հ. Երեմեանի նամակներուն, անոնք գտնուելու են «Միլանո պահուող արխիւին» մէջ, որ մեզ մատչելի չէ եղած: Փոխադարձ նամակագրութիւն մը չէ ուրեմն՝ որ կը հրատարակուի այստեղ:

Այս նամակները փորձած ենք ծանօթագրել: Պէտք է խոստովանիլ, որ աշխատանքը կրնար ըլլալ աւելի մանրամասն, եթէ մեր ձեռքին տակ ունենայինք հանդէսները որոնց մէջ աշխատակցած է Նազարեանց Իտալիոյ մէջ: Այլ հարց՝ որ Իտալացի որոշ բանաստեղծներ, որոնց հետ Նազարեանց կապի մէջ եղած է, բաւականին հետազոտուած չեն: Ծանօթագրումին համար օգտուած ենք Նազարեանցի Իտալերէն հրատարակութիւններէն, Թարգմանիչներու նոթերէն, որոնց աղբիւրը անշուշտ Նազարեանց ինքն է, ապագայապաշտութեան մասին Ֆրանսերէն եւ Իտալերէն լեզուով գոյութիւն ունեցող գրականութենէն, ինչպէս նաեւ Վ. Մալէզեանին ուղղուած, տպուած եւ անտիպ նամակներէն, որոնք յանգած են Երեւանի Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանը:

Հայր Ս. Երեմեանին ուղղուած նամակներէն երկուքը գրուած են Ֆրանսերէն: Նազարեանց որ լայնօրէն կը թուի տիրապետել այդ լեզուին, ուղղագրական ու քերականական սխալներ կ'ընէ իգական/արականի, համաձայնութեան եւ խոնարհման: Ակնյայտ սխալները սրբագրած ենք, սակայն շարահիւսական խախտումները պահպանուած են, բնագրին մէջ չմիջամտելու նպատակով:

Նազարեանցի նամակներու այս հրատարակութեան մէջ պահպանուած են բնագիրներուն բոլոր իւրայատկութիւնները: Ստորագծումները հեղինակային են: Զանց առած ենք Թարգմանութիւնը Ֆրանսե-

9. Աշխատութենէն ամփոփ հատուած մը լոյս տեսաւ «A carrière poétique de H. Nazariantz» խորագրով. «Յառաջ Միտք եւ Արուեստ», Փարիզ, Փետրուար 1988: Հատուածի հրատարակութենէն ասդին Նազարեանցի մասին յօդուած մը տպուեցաւ նոյն թերթին մէջ: «Հրատարակուած Նազարեանցի եւ կցորդ խնդիրներ», Վ. Մատթէոսեան, Մայիս 1990:

րէն եւ Իտալերէն մէջբերումներուն եւ դարձուածքներուն, խուսափելով յաւելեալ ծանրաբեռնումէ:

Այս նամականիին կցած ենք, որպէս յաւելուած, Նազարեանցի եւ Կ. Զարեանի մէկ բողոքի նամակը, ուղղուած ապագայապաշտներուն: Իբրեւ գրական փաստ այս չափազանց կարեւոր էջը առ այժմ անտիպ է եւ երկու գրողներու գեղարուեստական մօտիկութեան քննութեան համար կարեւոր: Այս գիրի Ֆրանսերէնն ալ կը տառապի այլազան սխալներէ, որոնցմէ միայն մի քանին սրբագրուած են, վերոյիշեալ պատճառներով:

Ա

Պարի, 13 Մայիս 913

Անուշ եղբայրս,

Լուսինս մոռացում մի՛ թարգմաներ: Պոլսէն մեկնելէս ի վեր¹ ճամբորդի հեւ ի հեւ կեանքը կ'ապրիմ: Յարդ նոր աշխարհներ, նոր դէմքեր զբաւած էին զիս. եւ սակայն հո'ն ուր նետեցին զիս գեղեցկապաշտի հրդեհումներս յիշեցի եւ զքեզ, իմ անմոռանալի Ատրուշանս, եւ սիրոյ ողջոյն մը, ճիշ մը, համբոյր մը զրկեցի քեզի Պարիէն, Պոլսնիայէն, Միլանոյէն: Հիմա որ վերադարձած եմ ամփոփ տպաւորութիւններով կրկին Պարի ահա կը պոռթկամ քեզի կուտակուած կարօտս: Ու միթէ կարելի² է մոռնալ քեզի, Վարդապետ. միթէ կարելի³ է մոռնալ այն գեղեցկազիտական զմայլելի ժամերը զորս միասին ապրեցանք, կը յիշե՞ս, Սաքըզ-Աղաճի մենարանիդ մէջ: Ու հիմա որ այնքան մօտիկ եմ քեզի, հիմա որ տասնեակ մը ժամերու խնդիր է Պարիէն Վենետիկ կրնաս երեւակայել թէ ինչպէ՛ս կը տենչամ վայրկեան մը առաջ նետուիլ Վենետիկ ու ողջագուրել զքեզ: Վստահ եղիր, առաջին առիթը չպիտի փախցունեմ ու օր մը յանկարծ պիտի տեսնես զիս Վանքիդ սեմին վրայ: Եթէ ոչ աւելի կանուխ, թերեւս այս ամառ Վենետիկէն անցնիմ, որովհետեւ Մէնաճճիօ պիտի երթամ Լուչինին² գտնելու ու միասին աշխատելու համար: «Հայ

1. Չենք կրցած ստուգել Նազարեանցի Պոլսէն մեկնումին ճիշտ թուականը: Ամուսնացած է 10 Փետրուար 1913ին, Պոլիս, Maddalena de Cosmis անունով իտալուհիի մը հետ, տե՛ս «Շանթ», 15/28 Մարտ 1913, էջ 212: Ուստի մեկնումը կրնայ տեղի ունեցած ըլլալ Փետրուարի վերջին օրերուն:
2. G. P. Lucini (1867-1914) աւելի խորհրդապաշտ բանաստեղծ է քան իսկապէս ապագայապաշտ, թէեւ եղած է մօտիկ՝ շարժումին: Անոր հետ Նազարեանցի ծանօթութիւնը կը սկսի վերջինիս Պարի հաստատուելէն առաջ: Այս նամակագրութիւնը լոյս տեսած է, բայց մենք չենք տեսած, «Graal» գրական թերթին մէջ (Պարի, 1987), Նազարեանցի մահէն երեք տարի վերջ. տե՛ս MARIO VERDONE, «Les Futuristes Arméniens», Présence de Marinetti, L'Age d'Homme, Genève, 1982. Լուչինիի մասին էջ մը ունի Նազարեանց Քէնդիկի «Ամէնուն Տարեցոյցը» 1912ի համարին մէջ, որ կ'ընկերանայ Լուչինիի երկու քերթուածներու թարգմանութեան (էջ 40-42), իսկ աւելի ընդարձակ յօդուած մը «Բազին»-ի մէջ (Պոլիս, 28 Յունուար 1912, թիւ 6, էջ 5-7): Երկու գործներու բարեկամութիւնը կարելի է գետնել 1910ին, երբ Նազարեանց կը հրատարակէր իր Ֆ. Ք. Մառիմէթթի եւ Ապագայապաշտութիւնը հատորը (Պոլիս, 1910): Պէտք է ըսել, որ 1910ին արդէն Լուչինի շատ ծանօթ բանաստեղծ մըն էր ապագայապաշտութեան ծիրին մէջ, հեղինակ «Il Verso libero / Proposta» («Poesia», 1908) տեսաբանական հատորին, վերահրատարակուած 1971ին. G. P. LUCINI, *Il verso libero-proposta*, antologia e saggio introduttivo a cura di M. Bruscia, Urbino.

Գրականութեան Պատմութիւնը» պիտի ամբողջացունենք յարակից մէկ anthologienով³, որուն առաջին baseերը արդէն դրինք ՚ի Միլան, ուր դեռ նոր հանդիպեցանք իրարու եւ ուր պատուական Լուչինին ցոյց տուաւ ինձ ասպնջականութեանց է՛ն սիրալիրը՝ իր palazzoն եւ ինքզինքը տրամադրութեանս տակ դնելով շաբաթներով: Չեմ կրնար նկարագրել այն խանդավառ ընդունելութիւնը զոր ըրաւ ինձ Միլանոյի մտաւորականութիւնը, ՚ի մասնաւորի Լուչինի: Մարինէթթին բացակայ էր Միլանէն, Հոռմի մէջ ապագայապաշտ նկարիչներու Expositionին պատճառաւ⁴: Շնորհիւ Լուչինիին սերտ յարաբերութիւն հաստատեցի կոմս Ալեսանտրո Բագաթթիին, երեսփոխան ու յայտնի վիպասան Իննօչենցօ Բարբայիւն⁵, Սէքօլօյի⁶ խմբագրին Մակրինիին,

Սակայն Լուչինի չի մտնի ուղղակիօրէն ապագայապաշտութեան շարժումին մէջ, որուն հետ կապերը կը խզէ 1912ին (տե՛ս Մառիմէթթիի նամակը *Lettere ruggenti a F. Ballila Pratella*, Milano, 1969, p. 43, ուր, Մառիմէթթի կը խօսի «գրամասէր այս հոգիին մասին»:

3. «Հայ Գրականութեան Պատմութիւնը»-ին եւ ասոր յարակից ծաղկաբաղին մասին Նազարեանց կը խօսի բազմիցս իր նամակներուն մէջ: Նոյն այս ծրագրին կը յղէ Քէնդիկի «Ամէնուն Տարեցոյցը» Լուչինիի կատարած Դուրեանի «Տրտունջը»-ի թարգմանութեան ծանօթագրութեան մէջ: Անկասկած ուղղակիօրէն Նազարեանցէն ստանալով Քէնդիկ կը հրատարակէ պարբերութիւն մը Լուչինիի մէկ նամակէն Նազարեանցի ուղղուած (տե՛ս Ա. Տ. 1914, էջ 66): Լուչինիի թարգմանութիւնը մաս Նազարեանցի ուղղուած (տե՛ս Ա. Տ. 1914, էջ 66): Լուչինիի թարգմանութիւնը մաս Նազարեանցի ուղղուած (տե՛ս Ա. Տ. 1914, էջ 66): Լուչինիի թարգմանութիւնը մաս Նազարեանցի ուղղուած (տե՛ս Ա. Տ. 1914, էջ 66):
4. Առ այժմ մեզի անյայտ կը մնայ Նազարեանցի Միլանոյի մէջ կեցութեան ժամանակը, երբ հանդիպած է Լուչինիին: Նամակի շնորհիւ կարելի է ենթադրել, որ առինակ կա տեղի ունեցած է քանի մը ամիս առաջ: Առաջին ապագայապաշտ ցուցահանդէսը Հոռմի մէջ բացուած է Փետրուար Մարտ ամիսներուն եւ ապագայապաշտ շարժումը մայրաքաղաքին մէջ տարածելու համար Teatro Costanziի մէջ երկու երեկոներ կազմակերպուած են, 21 Փետրուար եւ 9 Մարտ 1913ին, ինչ որ կը բացատրէ Մառիմէթթիի բացակայութիւնը Միլանոյէն (տե՛ս ընդարձակ ցուցակը ապագայապաշտ մեծ ցուցահանդէսին առթիւ հրատարակուած *Futurismo & Futurismi*, Palazzo Grassi, Bompiani, Venezia, 1986, p. 562, առաջին սիւնակ):
5. Innocenzo Cappa (1875- ?), գրագէտ, քաղաքական գործիչ. Մառիմէթթիի գայն կը կոչէ «Իտալացի մեծագոյն հեռուորներէն մին» իր *Le Futurisme* հատորին մէջ: Լուչինիի հետ գրած է տոճ մը *Il tempio della gloria* որ Նազարեանց կը վերագրէ միայն բանաստեղծին. տե՛ս 1 Յունիս 1913 թուակիր նամակը:
6. «Secolo» իտալական թերթի իտալացի այս քաղաքական մարդոց ու մտաւորականներու մասին անհրաժեշտ յաւելեալ տեղեկութիւններ կը պահպին մեզի եւ մասամբ դուրս կը մնան մեր աշխատութեան ծիրէն:.

ծերակուտական Մարգիզ Մանչեյլիին, այս օրերս խորհրդարանը իր J'accuseով տակն ու վրայ ընող երեսփոխան էօժ. Քիչգալին, Տոլոմոի Administrator եւ ծերունազարդ նշանաւոր նկարիչ Լուիճի Քոնքօնիին, նոյնպէս նկարիչ Քարլօ Լուկացցիին հետ որոնք գեղեցկագիտական վայելքներով խենթեցուցին զիս: «Ի պատիւ հայ զմայլելի բանաստեղծ-ազգայնականին» (Լուչինիին խօսքերով) հացկերոյթ մը տուին: Երբ Վենետիկ զամ շա՛տ ըսելիքներ ունիմ քեզի. քու մասիդ երկարօրէն խօսեցայ Լուչինիին ու կրնաս երեւակայել թէ ինչե՛ր ըսի: Այս աշունին Լուչինիին հետ վանք պիտի գանք կարգ մը ուսումնասիրութիւններ ընելու. անշուշտ պիտի ներկայացունեմ զքեզ իրեն: Դեռ ուրիշ հազար ծրագիր ունիմ, Վարդապետ. երբ ցանկալի tête-à-têteնիս ունենանք պիտի պատմեմ քեզի: Գեղեցի՛կ է Իտալիան, որքա՛ն աւելի գեղեցիկ ըլլալու է Վենետիկը որուն սիրահարն ես: Այո՛, անուշիկ Ատրուշանս, իրաւունք ունիս եղեր երբ կ'ըսէիր ինծի թէ Իտալիան բանաստեղծի մը համար ապրելիք միակ երկիրն է: Եւ ճիշտ ատոր համար է որ որոշած եմ հաստատուիլ Իտալիա եւ արդէն հետամուտ եմ ձեռք ձգելու լուրջ պաշտօն մը որպէսզի կարենամ հանդարտ միտքով գրական աշխատութիւններու ձեռնարկել:

Պոլիս գտնուած միջոցիս ժամանակ չունեցայ գրատուն երթալու եւ «Գրագէտ Հայեր»-ու Ա հատորը առնելու: Պիտի խնդրեմ ուրեմն որ հաճիս հրատարակուած երկու հատորներդ ալ ղրկելու ինծի շուտով որպէս զի տրամադիր մէկ վայրկեանիս լուրջ ու գեղեցիկ գրախօսական մը գրեմ: «Ազատամարտ»ը ի՞նչ գրեց: Մերուժանէն⁷ այսօր նամակ առի. ետեւէս ինկեր է որ գրական թղթակցութիւններ ղրկեմ: «Շանթ» ալ կը ստանամ կոր կանոնաւորապէս: Հապա ի՞նչ կ'ըսես սա «Գրական ասուլիսներ»-ուն⁸: Մեր ցանածն է զոր կը քաղեն

7. «Մերուժան»ը Պարսմեանն է (1883-1944), խմբագիր «Շանթ»ին, որուն կ'աշխատակցի Նազարեանց թերթի առաջին իսկ թիւէն քերթուածով մը. տե՛ս «Շանթ», թիւ 1, 15/28 Յունիս 1911, էջ 15:
 8. «Գրական ասուլիսներ»ը Պոլսոյ էսայեանի նշանաւոր գրական երեկոներն են, որոնց մասնակցութիւնը կը բերեն Կոմիտաս Վարդապետ, Սիրունի, Վարուժան, Զոհրապ, Գեղամ Բարսեղեան, Ա. Յարութիւնեան, եւայլն: Քարտիլէ I Sogni Crocefissih յառաջարանին մէջ, անշուշտ Նազարեանցի թելադրութեամբ կը գրէ հետեւեալը. «Da Constantinopoli, dove Egli (Nazariantz) aveva tentato di formare con C. Zarian e K. Parseghian un vero cenacolo di arte rinnovatrice e internazionale, con Les Volontés folles, sin dal 1910, dopo alcune tristi vicende che gli impedirono la permanenza nella ruinosa Bisanzio curdaintedeschita, e cioè due volte barbara, trasse i suoi passi dolorosi sulla dolce terra italiana...», p. 15. Այս շահեկան տեղեկութիւնը կը հաստատէ գոյութիւնը Զարեան-Նազարեանց-Բարսեղեան կապի մը, որ մեկնակէտը եղած կրնար ըլլալ Պոլսոյ գրական շարժումին: Իր 21 Յունուար 1914ի նամակին մէջ, Նազարեանց կը խօսի Բարսեղեանէն ստացած անձնական նամակի մը մասին, որուն ճակատագիրը անյայտ կը մնայ առ այժմ: Պոլսոյ գրական շարժման հողովոյթի ընթացքին ակնարկութիւններ եղած են օրինակ «Աստեղատուն» կոչուած խմբակի մը, որուն խոստացուած ծրագիրը չէ հրատարակուած, մեր տեղեկութեամբ:

կոր: Կը յիշե՞ս քանի անգամ մենք քարոզեցինք այդ բանը, ու մեր ծրագիրները որքան աւելի լայն ու գեղեցիկ էին: Եւ սակայն, չէ՛, չեմ ցաւիր Պոլսէն հեռանալուս համար. հոս նո՛ր մարդ եղայ, հո՛ս լայն հորիզոններ կան. ինչպէ՛ս պիտի ուզէի որ այս պահուս մօտիկս ըլլայիր ու, ինչպէս երբեմն, խօսէինք ու պոռթկայինք քեզի հետ մեր արդէն այնքան մօտիկ հարցերու մասին: Բայց ce qui est différé n'est pas perdu. չէ՞: – Իմացա՞ր Քոնստանին⁹ ինծի ըրածը, մէկէն ի մէկ ճիտս սրդողեցաւ. որքա՛ն իրաւունք ունիս եղեր...: Ô tempora, ô mores! Դուն գիտես թէ ի՛նչ բարիքներ ըրած եմ իրեն 9 երկար ամիսներ ի Պոլիս ու յետո՞յ...: Ապերախտը: Ըսելիքներ շա՛տ կան: Գրէ ինծի երկարօրէն, ու ընդունէ սիրոյ ջերմագին համբոյրներս:

Եղբայրդ

Հրանտ Նազարեանց

Հասցէս է՝

Hrand Nazariantz
 Fermo Posta
 BARI

9. Երիտասարդ եւ դեռ Ֆրանսագիր Կոստան Զարեանն է, որուն անունը կը յայտնուի յաջորդ նամակին ալ աւարտին, նոյն ընդհանուր շրջարկին մէջ. տե՛ս Բ նամակ, նոթ 8:

Բ

Պարի, 1 Յուլիս 913

Սիրելի Վարդապետս,

Ուրախութեամբ ստացայ եղբայրական ազնիւ զգացումներով յորդ նամակդ, որուն պատասխանը ներէ որ քիչ մը ուշացուցի այս անգամ: Լոռութիւնս վշտացուց քեզի թերեւս, բայց պիտի ուրախանաս անշուշտ երբ ըսեմ թէ զիս մոռացկոտ կամ ծոյլ կարծած վայրկեանիդ էր որ ամէնէն աւելի քեզմով էի գրաւուած: Մայրէ ի ծայր կարդացի զրկած «Գրագէտ Հայեր»-ը: Իսկ հարկ կա՞յ ըսել թէ ի՞նչ հաճելի ա- նակնկալ մը եղաւ ինծի համար «Պատկերներ»-ուդ ամբողջական հա- տորը¹: Գեղեցկագիտական մեծ վայելքով թղթատեցի անոր էջերը ուր կը թրթռան այնքան պայծառ զգացումներ, այնքան խորին հայեցողութիւններ, ու խորհրդապաշտ այնքան միսթիք ու գմայլելի տեսիլք- ներ: Հակառակ ցնորելու աստիճան զբաղած ըլլալուս անմիջապէս ու- սումնասիրական ակնարկ մը գրեցի ու զրկեցի «Շանթ»-ին. շաբաթ մը եղաւ արդէն յօդուածիս առաջումը, հետեւապէս կը յուսամ որ «Շանթ»-ի յառաջիկայ թիւին մէջ կարդաս զայն²:

Անուշ եղբայրս, երբ «Պատկերներ»-ուդ գեղեցկագիտական վա- յելքին մէջ ընկղմած էի, հարցուցի ինքզինքիս – արդեօք քանի՞ հոգի պիտի կարենան ճաշակել ու հասկնալ այս էջերէն ծորող գմայլելի ցայտումները: Մխիթարուեցայ սակայն յիշելով Օլտրատոյի խօսքե- րը. «Due, nella folla, soli si approvano: sta certo che sei nel vero, nel giusto, nel bello. Dieci ti applaudono: incomincia a dubitare della tua logica. E sono cento: ahimè! Tu sei come la turba e melenso e crudele» (Oldrado: Le Cose Nove):

«Գրագէտ Հայեր»-ովդ, ինչպէս ըսած եմ յօդուածիս մէջ, ճշմա- րիտ քննադատութեան առաջին հիմերն է որ կը դնես մեր տժգոյն ու աղքատ գրականութեան մէջ, ուր արուեստի ու գեղեցկագիտութեան անունով գրչի բախտախնդիրներ ու իմաստակներ (եւ դուն, Վար- դապետ, ինչ աւելի կը ճանչնաս այդ ոչնչափա՛ռ կոռքերը) շահա- գործեր են sens esthétique չունեցող ազգի մը զգացումները: Քանի՞ հոգի հասկցած է արդեօք այսօր մեր մէջ թէ ճշմարիտ արուեստագէտ

1. «Գրագէտ Հայեր»-ու առաջին շարքը եւ «Պատկերներ» (արձակ քնարերգական բա- նաստեղծութիւն) հատորները լոյս տեսած են 1913ին, Վենետիկ:
 2. «Հ. Սիմէոն Երեմեան» յօդուածը լոյս տեսած է «Շանթ»-ի մէջ, 22 Յուլիս / 4 Օգոս- տոս 1913, թիւ 44, էջ 302-303: Այս նամակին մէջ արտայայտուած կարծիքներուն մէկ մասը կը գտնուի նաեւ յօդուածին մէջ:

մը պէտք է ըլլայ կա՛մ յեղափոխական եւ կա՛մ plagiaire: Քանի՞ հոգի արդեօք հասած է գրական այն զարգացումին ըմբռնելու համար թէ արուեստը ապրելու եղանակ մըն է, կորով մըն է, մարդէն արտա- դրուած զգայնականութիւն մը որ չի բացատրուիր, չի մասնաւորուիր այլ կը զգացուի: Sens esthétique-ը ոչ միայն կը գտնէ կեանքի մտերիմ ու միսթիք իմաստը ու որոշ արտայայտութեան կը վերածէ զայն, այլ կը հնարէ նոյնիսկ իրական կեանքը, կը ներմուծէ հասարակ կեանքին մէջ այն նոր ձեւերը որոնք իր փափաքները ու իր կամքերը կը կեր- պարանեն: Կ'ամբոխէ աշխարհը ի՛ր աշխարհով: Քանի՞ հոգի կրնան հասկնալ թէ արուեստ բառը վախճան չը ճանչնար: Ժան Սօրէաս իր նշանաւոր մանիֆէսթին մէջ կ'ըսէ. «Comme tous les arts, la littérature évolue: évolution cyclique avec des retours strictement déterminés et qui se compliquent des diverses modifications apportées par la marche des temps et les bouleversements des milieux»³: Ահա թէ ինչո՞ւ ճշմարիտ քննադատի մը առաքելութիւնը լուսաւորողի, illuminateurի առաքե- լութիւնն է. ո՛չ թէ այս կամ այն անունին ու դէպքին շուրջ ընթեր- ցողին հետաքրքրութիւնը գրգռել, այլ այդ անունն ու դէպքը լուսա- ւորել իր ներքին լոյսով՝ հոգեբանական ֆազերուն մէջէն: Ու դուն, այս տեսակէտներով, քու «Գրագէտ Հայեր»-ուդ մէջ կը ներկայանաս եզակի ու իմաստուն լուսաւորող մը: Արուեստը լոյս եւ ներդաշնա- կութիւն, ու գեղեցկութիւն է: Գերազանցօրէն արիսթօքրատ-անիշ- խանական մըն ես, նորակարգիչ մը: Գործդ անկեղծ է ու լուսաւոր ինչպէս քու կեանքդ. ան ո՛չ թէ միայն ճշմարտութիւնն է այլ ընտրելով ճշմարտութիւնը, ոչ թէ միայն կեանքը այլ գեղեցկագիտո- րէն արտայայտուած կեանքը:

«Գեղեցկագիտութիւն»-դ ե՞րբ լոյս պիտի տեսնէ. է՛ն խանդավառ ողջունողը ապահովաբար ես պիտի ըլլամ: Զեռագիրը աւարտած է թէ դեռ կը շարունակես գրել⁴: Գրէ ինծի, թանկագին եղբայրս, քու գրական աշխատութիւններուդ ու կեանքիդ մասին. գրէ՛ երկար, գրէ յաճախ: Առաջին պատեհ առիթին կը սպասեմ Վենետիկ վազելու եւ ողջագուրելու զքեզ. ե՞րբ, ես ալ չեմ գիտեր. որքա՛ն ըսելիքներ պի- տի ունենանք արդեօք իրարու:

Կը ստանա՞ս La Rivista Popolare-ն. վերջին թիւին մէջ Լուչինի զգայացուց յօդուած մը ունէր. «Ciò che non hanno mai fatto i

3. Օլտրադոն իտալացի գրող է, իսկ Jean Moréas (1856-1910) հեղինակն է տասնեակ մը բանաստեղծական հատորներու, որոնցմէ նշանաւոր է Les Stances (1899): Մոռէաս խորհրդապաշտութեանէն անցած է «ռոմանական դպրոցի» գեղագիտութեան: Խոր- հրդապաշտ դպրոցի Manifeste-ը լոյս տեսած է 1886ին:
 4. Ակնարկութիւն «Գեղեցկիւն» (գեղեցկագիտական ուսումնասիրութիւն) հատորին, Վենետիկ, 1916:

Turchi» խորագրով⁵: Նոր լոյս տեսաւ նաեւ իր մէկ գեղեցիկ տոամը՝ «Il Tempio della Gloria» ու մօտ օրէն լոյս կը տեսնեն երկու հատորներ որոնց անունն է «Anti-d'Annunziana»⁶: Երբ լոյս տեսնեն պիտի գրեմ իրեն որպէսզի խրկէ քեզի: Չէի՞ր ուզեր կանխել զինքը նուիրելով իրեն «Պատկերներ»է՞ր օրինակ մը, յարմար ձօնով մը, զոր ինծի կ'ուղարկես. ես իրեն շուտով կը հասցնեմ:

Ի՞նչ լուր Զարեանէն. Տիկին Եւգինէն ու Ռաշէլէն⁷ ի՞նչ լուր ունիս. կը գրե՞ն քեզի: Տիկին Եւգինէին գրեցի ու նամակս անպատասխան մնաց... անշուշտ Զարեանի ազդեցութիւնը կը կրէ. ու երեւակայել, սիրելի Վարդապետս, որ Տիկին Եւգինէ դեռ քանի մը ամիս առաջ անկեղծութեան անունով հազար խաչ կը հանէր... O tempora, o mores! Որքա՛ն իրաւունք ունիս եղբր, ու որքան կը զղջամ այսօր քու խորհուրդիդ չի հետեւած ըլլալուս համար: Զարեանին ինծի դէմ այսպէս ապերախտօրէն վարուելուն գաղտնիքը չկրցի լուծել բնաւ⁸. դուն գիտնալու ես, Վարդապետ, ըսէ ինծի. գիտես որքա՛ն գաղտնա-

- 5. Լուչինիի հայանպատ այս յօդուածը չենք տեսած:
- 6. Լուչինիի այս երկու հատորները մեզի ծանօթ չեն:
- 7. Ռաշէլը Կ. Զարեանի առաջին կինն է, Եւգինէն կը մնայ անծանօթ:
- 8. Ակնարկութիւնը յստակ չէ, բայց կը նշէ երկու գրողներու յարաբերութեանց վատթարացումը:

Զարեանի եւ Նազարեանցի միջեւ եղած կապը կը մնայ տարօրէն առեղծուածային, գլխաւորաբար այն պատճառով որ Զարեանի արխիւը տակաւին անմատչելի է: Մեզի յայտնի չէ նախ՝ Զարեանի Պոլիս հաստատման ստոյգ թուականը: Նազարեանցի եւ Զարեանի բարեկամութիւնը կը սկսի 1910ի ընթացքին, երբ Նազարեանց արդէն Պոլսոյ մէջ ծանօթ գրիչ մըն էր եւ կ'աշխատակցէր Պոլսոյ եւ արտասահմանի մամուլին, նախ «Սուրհանդակ»ին, ապա «Ազատամարտ»ի Գրական յանձնարարին, եւ կարեւոր դեր ունէր «Բագին»ի մէջ: Երկու գրողները կը գրեն միասին բողոքի նամակ մը Պոլսէն 13 Փետրուար 1911ին ուղղուած բոլոր ապագայապաշտ նկարիչներուն, երաժիշտներուն եւ բանաստեղծներուն, Մառինեթթիի դատապարտութեան առթիւ (տե՛ս այդ անտիպ նամակը այստեղ): Այդ ամիսներուն է որ Բարսեղեանի հետ հաւանաբար կը ծրագրեն գրական խմբակ մը հիմնել «Խենթ Կամքեր» (տե՛ս Ա նմկ., թիւ 8 ծանօթագրութիւնը), որ Նազարեանցի մեկնումէն հոգ պիտի յանգէր «Մեհեան»ին:

Զարեանի առաջին արձակ քերթուածները թարգմանաբար լոյս կը տեսնեն «Ազատամարտ»ի Գրական յանձնարարին եւ «Բագին»ին մէջ, շնորհիւ Նազարեանցի թարգմանութեան կամ միջամտութեան (օրինակ "Մեր արցունքներուն բոցերը" «Ազատամարտ» Գր. Ցաւելուած, Նոյեմբեր 1911, թիւ 15): Նազարեանցի ակնարկութիւններէն կարելի է ենթադրել, որ նիւթական օգնութիւն ալ ցոյց տուած է Զարեանին. «Ու ըսել թէ այս զգուելի aventurierն ինը ամիս իր գոյութիւն կը պարտի ինծի»: Մեր գիտութեամբ Զարեան երբեք չէ արտայայտուած այս ուղղութեամբ, եթէ նկատի չունենանք այն ժխտական դատումը, որ կ'ընէ Նազարեանցի գրական տիպարին իր մէկ նամակներէն մէկուն մէջ՝ ուղղուած Ա. Զոպանեանին, 11 Մարտ 1920ին (անտիպ նամակ, Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարան, Ա. Զոպանեանի ֆոնտ): Երկու գրողներու յարաբերութիւնները կը թուին արդէն խզուած, երբ 1914ին Զարեան կը խմբագրէ «Մեհեան»ը Պոլսոյ մէջ:

պահ եմ: Վերջին նամակը լակոնական ու խորհրդաւոր սա խօսքով կը վերջացնես. «Աստուած պահէ զքեզ Զարեաններէն»: Կը սպասեմ որ լուսաբանես զիս. մարդիկը կ'ուզեմ ճանչնալ:

«Բագմավէպ»ը բնաւ տեսած չունիմ. ու ըսել որ դուն հոգ ըլլաս ու ես «Բագմավէպ» չտեսնեմ...: Բոլոր թերթերը կը ստանամ բացի «Բագմավէպ»էն: Ո՞վ է «Բագմավէպ»ի հիմակուան խմբագիրը, կը գրե՞ս մէջը:

Նոր ի՞նչ կը կարդաս կոր: Գրէ՛ ինծի երկարօրէն:
Սրտով ու հոգիով միշտ քուկդ՝

Հրանտ Նազարեանց

H. Nazariantz
Fermo Posta
Bari (Italia)

հոյաւմքը կ'ապրեցուցէ, կը քաջալերէ, թեւ ու թիկունք կ'ըլլայ: Ու ասիկա մեր ճանչցած Ռաշէլն է, Վարդապետ...: Ի՞նչ կ'ըսես դուն: **Ô Tempora! ô mores!**

Ի՞նչ գահավէժ անկում: Վախ...:

Այս այսպէս ըլլալուն բնա՛ւ չի տարակուսիս: Գեղամ Բարսեղեան Մեհեանի երրորդ խմբագիրը կը գրէ ինձ այս մասին, միեւնոյն ատեն յայտնելով թէ ինք համամիտ չէ Բիւֆէճեանի գրուածքին ու կը հրաւիրէ զիս աշխատակցիլ Մեհեանի՛ն՝ «արհամարհելով ասպետօրէն Բիւֆէճեանի գրուածքը»:

Այս հարուածը ուրեմն médité եղած հարուած մըն է, ու կու գայ Կոստան-Ռաշէլ զոյգէն: Ճանչնա՛նք, Վարդապետ, մեր թշնամիները: Բայց մենք ի՞նչ ըրինք այս զոյգին...:

Անհամբեր կը սպասեմ Վենետիկ գալուս: Ինչե՛ր ունիմ պատմելիք: Բայց դեռ, կը կարծեմ, պիտի ուշանայ այցս: Մինչ այն սակայն, կրնանք գրել իրարու ստէպ: Կը սպասեմ ուրեմն նամակիս մէկ երկար պատասխանին:

A propos, ստացա՞ր Լուչինիի նոր հրատարակած հոյակապ հատորը՝ *Filosofi ultimis* որ լոյս տեսաւ: Եթէ չես ստացած, գրէ ինձի որպէսզի Լուչինիին ղրկել տամ: - Մարինէթթի *tournée*ի մէջ է՞. երբ Միլան վերադառնայ իր նոր գործերը ղրկել կու տամ քեզի: - Ներփակ կը ղրկեմ քեզի մէկ՝ քերթուածիս իտալերէն թարգմանութիւնը զոր կատարած է Ճիան Բիէթրօ Լուչինի այնքան գեղեցկօրէն, եւ զոր եղանակէ պիտի իտալացի յայտնի compositeur մը: Եթէ կ'ուզես հրատարակէ՛ գայն «Բազմավէպ»ին մէջ... Ի հեճուելս «Մեհեան»ականներուն!: Մի՛ մոռնար նաեւ ղրկելու ինձ Յունուարի թիւը զոր դուն պատրաստելը կ'իմացունես ինձի: Անհուն շնորհակալութիւն, համեստ դէմքիս քիչէին համար: Բայց ո՞ւր պիտի հրատարակես գայն: - Ժամանակի բացառիկ թիւին մէջ կարողացի գրուածքդ՝ թրթռուն ազնուական գեղեցկութեամբ: - Ուրախ եղայ իմանալով որ *La Patrie*ի խմբագիրը սուլթանական վէպը առանձին հատորով հրատարակել կը ջանայ⁹: *Très bien*: Միայն չուշացնէր:

«Գրական ազգ. դէմքեր»ուդ Ա. Բ. Գ.ը միայն ղրկած ես. չորրորդ ու հինգերորդ (եթէ Ծրղը լոյս տեսած է) ղրկէ ինձի շուտով. նոյնպէս «Կ. Պոլիս» գիրքդ¹¹: Անհամբեր կը սպասեմ:

9. Մարինէթթի շրջագայութեան կ'ելլէ Ռուսաստան՝ 1913ի Յունուար Փետրուար ամիսներուն:

10. *La Patrie*ն Պոլիս լոյս տեսնող թերթ է, խմբագիր՝ Jean Minassian: Ակնարկութիւն հաւանաբար Հ. Երեմեանի վէպին. *Du Sultan Méjid à Sultan Mourad*, roman historique. Préface de J. Minassian, Paris, 1919, 218 p.

11. Հ. Երեմեանի «Կ. Պոլիս» հատորը լոյս տեսած է 1913ին, Վենետիկ:

«Հայ գրականութեան պատմութիւնը» զոր Լուչինիին հետ կը պատրաստենք միշտ կը յառաջանայ, դանդաղ քիչ մը իրաւ է, բայց խնամքով: Այս հատորին մէջ ընդարձակօրէն պիտի խօսինք եւ քո՛ւ մասիդ, անոյ՛ Հ. Միմոնս, ու պատկերդ ալ պիտի հրատարակենք:

Լուչինիի համար ալ գեղեցիկ ձօնով մը՝ օրինակ մը «Կ. Պոլիս» գործէդ ղրկէ ինձ որպէսզի իրեն յանձնեմ: Զի մոռնաս:

Լուչինիի հետ վերոյիշեալ գործէն զատ կը պատրաստենք ուրիշ փոքրիկ հատոր մը, ամբողջապէս նուիրուած Պետրոս Դուրեանի¹², որու մասին երկարօրէն պիտի գրեմ քեզի յաջորդ նամակովս: Շիտակը քիչ մը վշտացած եմ քեզի դէմ ուզած գրքերս չի ղրկելուդ համար. գիտեմ դժուար է ուզածներս, բայց Հ. Ղազիկեան նամաօրինակ պարագաներու մէջ միշտ ճար մը գտած է խնդրանքս կատարելու: Դուն գիս Հ. Ղազիկեանին չա՞փ ալ չես սիրեր: Զարդարեանէն¹³ *entre temps* ճարեցի ուզածներս՝ բացի Զօպանեանի «Պ. Դուրեան» կենտեմք հատորէն, զոր անկարելին ի գործ դնելով պէտք է ղրկես ինձի, սագր. հատորէն, զոր անկարելին ի գործ դնելով պէտք է ղրկես ինձի, որովհետեւ անհրաժեշտ պէտք ունիմ: Ամէ՛նը երկու օր քովս մնայ կը բաւէ. անմիջապէս կը վերադարձունեմ, վստահ եղիր. արդեօք կը վստահութիւն չունի՞ս, Վարդապետ: Կը յուսամ այս անգամ յուսախար չես ձգեր զիս. գիտցած ըլլաս, չափազանց կը վշտանամ:

Կը վերջացունեմ նամակս, ու քու անոյ՛ խօսքերուն անհամբեր սպասումի մէջ, կը համբուրեմ քեզ կարօտալի սիրով ու կը մնամ միշտ

քո՛ւ անձնուէր, սրտի եղբայր

Հրանտ Նազարեանց

Fermo Posta
Bari

12. Լուչինի Դուրեանի «Տրտունջ»էն զատ թարգմանած է «Մանուկն առ խաչն»ը / *Il Fanciullo alla Croce* («Շանթ», 2/15 Սեպտեմբեր 1913, էջ 325) եւ «Իմ ցաւը» / *Il mio dolore* («Շանթ», 1/14 Դեկտեմբեր 1913, էջ 35): Այս երեք քերթուածները ամփոփուած են *Bedros Turian* (1915) հատորին մէջ, որ յետ մահու ձօնուած է Լուչինիին:

13.՝ Ակնարկութիւն Պոլսոյ ծանօթ գրավաճառին:

Դ

Mon très cher Frère¹,

J'ai reçu ta dernière lettre avec grand plaisir et te remercie pour les belles paroles affectueuses que tu m'envois. J'ai reçu aussi les 20 copies de ta nouvelle et magnifique brochure «Les Vêpres»² que j'ai lu avec la plus grande joie esthétique. Tu y a écrit des pages vraiment admirables, profondément senties, d'une sincère inspiration et d'une merveilleuse beauté. Bravo, sois ainsi toujours inspiré, mon bon frère. Je vais distribuer tous ces 20 copies à mes amis. J'ai aussi reçu la copie de tes «Tableaux»³ pour Nenchà⁴, qui te remercie de grand cœur. Il t'écrira aussi ces jours ci.

Je suis content d'apprendre que ma dernière ouvrage «L'Armenia»⁵ t'a plu. Je t'envoierai dans quelques jours ma nouvelle ouvrage sur les «Trouvères d'Arménie»⁶ qui est déjà sous presse, dont la préface a écrit le grand poète napolitain Ferdinando Russo⁷.

Tu me demandes quel est le programme que nous allons lancer avec mes «Sogni Crocefissi». C'est très difficile à dire en deux paroles. Tu sera certes avec nous, car notre programme est aussi le tien. Aie patience encore une mois et tu liras le volume et je suis sûr que tu sera très content en voyant l'honneur que Cardile a fait à toi dans sa «Premessa» qui précède mes poèmes⁸. Tu aura ainsi la preuve de ma sincère amour fra-

1. Այս եւ յաջորդ նամակին ֆրանսերէն լեզուով գրուելը կը բացատրուի անկասկած պատերազմական գրաքննութեամբ: Այստեղ պահպանած ենք բնագիրը ինչպէս որ է, ուղղելով միայն ակնյայտ ուղղագրական սխալները:
2. Vêpres arméniennes, Վենետիկ, Ս. Ղազար. Հատորը անթուակիր է, բայց նամակէն կարելի է հետեւցնել որ գիրքը տպուած է 1915ին կամ 1916ի սկիզբը:
3. Tableaux, Poèmes en prose, préface de J. Minassian, Venise, 1914.
4. Nenchàն մեզի կը մնայ անծանօթ: Արդեօ՞ք մէկ անունն է Adriano Gimorri որ Հ. Երեմեանի սոյն հատորին մասին յօդուած մը ստորագրած է. տե՛ս «Armenia», Torino, anno II, 15 Giugno 1916, p. 17.
5. L'Armenia / Il suo martirio e sue rivendicazioni, con introduzione di Giorgio d'Acan- dia (Umberto Zanotti-Bianco), Catania, 1916, 80 p.
6. I troveri dell'Armenia, con prefazione di F. Russo, Bari, Humanitas, 1916, 74 p.
7. Ferdinando Russo իտալացի բանաստեղծ, որուն ներածութեամբ տպուած է վերոյի- շեալ հատորը:
8. Իտալերէն ֆարգամանութեամբ լոյս տեսնող Խաչուած Երազմիրը I Sogni Crocefissi տարբեր բովանդակութիւն ունի հայերէն հրատարակութենէն: Քարտիլէ ստորագրած է ընդարձակ յառաջաբան մը «premesse del traduttore», որուն երրորդ բաժնին մէջ ընդարձակ մէջբերում մը կը կատարէ Հ. Երեմեանի աշխատութենէն. տե՛ս նշուած հատոր, էջ 19-20:

ternel pour toi. D'ailleurs, attends! Je ferai tant de choses pour toi. Mais tout à son temps.

As-tu lu le dernier numero de «L'Armenia» de Torino? As-tu lu la lettre de Constant Zarian adressée à Fabiano Ranzi?⁹ Zarian... patriote!!!?... Il ne manquait que ça! Quel aventurier!!!... Zarian, qui n'est pas arménien, qui ne sait pas même sa langue maternelle, ose de se déclarer patriote!!!... Tes disciples qui publient «L'Armenia» de Torino, est-ce qu'ils ne connaissent pas quel type est Zarian?... J'ai tant des amis à Rome, je pourrai démasquer Zarian, mais j'ai pitié de lui. Que dis-tu? Conseilles-moi. Ecris moi longuement à cet effet.

Mon très cher Père Simon, j'ai besoin d'une bonne «Histoire de la littérature arménienne de ses origines jusqu'à nos jours». Dans les éditions de votre couvent vous avez plusieurs ouvrages sur ce sujet. Je te prie de m'envoyer le meilleur volume qui parle amplement surtout sur les origines de notre poésies.

Je te prie de m'envoyer aussi le catalogue complet des livres publiés par votre Congrégation, ainsi que le catalogue des livres en langues étrangères édités par vous, là-bas.

Ces deux volumes je te prie de m'envoyer le plus tôt possible.

Mais surtout je te recommande de m'envoyer quelque chose de bon sur la Littérature arménienne.

Ah! Si tu pourrais me prêter pour quelques jours seulement les deux volumes de Vert. Papazian sur «l'histoire de la littérature arménienne», tu ne sais pas combien je t'aimerai de plus. Ça sera la plus grande preuve de ton amitié. Sois sûr que je te renverrai aussitôt que je prend mes notes. Oui? Me feras-tu ce grand service. Sâches bien que j'apprécierai grandement ta bonté. J'attends. Ne dis pas qu'il est impossible de faire sortir des livres de votre bibliothèque. Père Ghazikian m'a souvent envoyé. Est-ce que tu ne m'aime pas autant que Ghazikian? Nous verrons.

J'attends la joie de te lire et les livres et le catalogue.

Et je t'embrasse avec grande affection et je reste toujours ton fidèle frère,

Hrand Nazariantz

Bari, 10 Avril 1916

9. Զարեանի նամակը, գրուած Հոտմէն, 27 Յունուար 1916ին, տպուած է «Armenia»ի մէջ, anno II, 15 Marzo 1916.

Ե

Mon très cher Frère¹,

J'ai dûment reçu ta carte, et je te remercie encore une fois de tout mon cœur pour ta promesse de m'envoyer dans quelques jours les livres que je t'avais prié dans ma dernière lettre. Crois-moi, mon bien aimé P. Siméon, je te suis bien reconnaissant pour l'affection vraiment fraternelle que tu montres à moi.

Hier le Comité «Pro Armenia» t'envoya la lettre-invitation, et à cette heure tu l'as certes reçu. Envoie tout de suite ton adhésion en écrivant une belle lettre au Comité, ainsi conçue:

«Au Comité Provisoire de "Pro Armenia", Bari

Chers Messieurs,

J'ai dûment reçu votre lettre-invitation que vous aviez voulu m'envoyer, et c'est avec la plus profonde joie que j'ai appris la constitution d'un Comité pour notre malheureuse Patrie. Je vous envoie ma plus enthousiaste adhésion et ma plus complète solidarité.

Agréez, Messieurs, l'assurance de ma haute considération.

P. S. Eremian
de la Congrégation Mechitariste de Venezia»

Et ta lettre envoie directement au Comité dont l'adresse est: «Pro Armenia» presso Circolo Filologico Barese, Bari.

Tu peux écrire la lettre aussi en italien, comme tu la veux. Nous avons reçu déjà l'adhésion des plus éminents députés, sénateurs italiens. Nous te tiendrons au courant de tout ce que nous ferons. Envoie vite ton adhésion, car les noms seront vite publiés dans les journaux.

Au plaisir de te lire le plus tôt, je t'embrasse, mon cher frère, affectueusement, Ton

Hrand Nazariantz

P.S. - Je te prie de me donner l'adresse de Portukalian² à Marseille.

1. Այս նամակը նախորդին նման գրուած է պատերազմի շրջանին: Բնագիրը Թուական չունի, սակայն բովանդակութենէն կարելի է ենթադրել, որ գրուած է 1916ին:
2. Փորթուգալեան Մկրտիչ (1848-1921) Մարտէլի «Արմենիա» թերթի խմբագիր:

Զ

Պարի, 14. 7. 1924

Անմոռանալի սիրելի եղբայրս Հ. Արսէն,

Անպատմելի հրճուանքով ստացայ նամակդ ու այսօր իսկ, փափաքիդ համաձայն, երկու յանձնարարեալ ծրարներով շրջանցի քեզի հրատարակութիւններու մէկ մասը: Պիտի կարենաս այսպէս գաղափար մը կազմել գրական ու քաղաքական գործունէութեանս մասին: Երախտապարտ պիտի ըլլայի քեզի՝ եթէ ուզէիր այս մասին գրել աշխատակցած թերթերուդ կամ հանդէսներուդ մէջ, ծանօթացնելով այսպէս տարազրուութեան մէջ ծնած գրական գործս, զոր կը ներկայացնեմ այսօր քու եղբայրական դատաստանիդ: Ղրկեցի քեզի նաեւ երկու օրինակ «Դասսօ»էն¹. Ես ալ ուրիշ օրինակ չունիմ, բայց պիտի ջանամ ուրիշ օրինակներ ալ ճարել դիմելով Պոլիս բարեկամներու:

Պիտի գրեմ քեզի յաջորդական նամակներովս աւելի մանրամասնօրէն կեանքիս ու աշխատութիւններուս մասին: Ու Հոկտեմբերին կը յուսամ վենետիկ գալ ու քեզ վերատեսնելու երջանկութիւնը ունենալ: Անհո՛ւն ըսելիքներ ունիմ քեզի: Ապագայ մեծ երազներ ու ծրագիրներ ցնիմ:

Կը ճանչնա՞ս Քօմ. Բէշն, վենետիկի Բրեֆէթթօն. ամենամտերիմ բարեկամս է. կ'ուզե՞ս որ ներկայացնեմ քեզի իրեն: Ան կեանքս շատ մօտէն կը ճանչնայ ու երկարօրէն կրնայ խօսիլ անոր մասին:

Ղրկեցի քեզի նաեւ խօսած conférencesներէս երկուքը, մին զուտ քաղաքական միւսը գրական. այս վերջինը խօսեցայ անցեալ Յուն-ուարին Միլանօ, Թօրինօ, Ճէնովա եւ Հռովմ²: Այս չորս քաղաքներուն մէջ ալ շատ վենետիկցի Միթիթարեան Հայրեր ու սաներ գտնուեցան ատենախօսութեանս. Միլանօ հանդիպեցայ Հ. Ս. Երեմեանին:

Եթէ գիտնաս, Անոյ Հ. Արսէնս, որքա՛ն կարօտցած եմ քեզի: Գրէ՛ ինծի երկար նամակ մը. պատմէ ինծի լուսութեան այս տարիներուն մէջ կեանքիդ ու գործունէութեանդ մանրամասնութիւնները: Նոր գիրքեր հրատարակեցի՞ր. ի՞նչ աշխատութիւններ ունիս:

1. Դասսօ եւ իր հայ քարգամիւնները / Հ. Արսէն Ղազիկեանի նամակը առ Հրանտ Նազարեանց, նախամուտ Հ. Նազարեանցէ, Պոլիս, 1912:
2. Այս բանախօսութիւններէն մին է հաւանաբար այն յօդուածը որ տպուած է L'Arte di Armenia խորագրին տակ, «La parola», Luglio 1924, Torino. Հայերէն տարբերակը յոյս տեսած է «Յոռաջ»ի մէջ, 1, 2, 4 Յունուար 1927:

Իտալական բազմաթիւ հանդէսներու կ'աշխատակցիմ: Ու կը խումբազրեմ (co-direttore) Նափօլի հրատարակուող «Fantasma» հանդէսը³: Ուրախ պիտի ըլլայի եթէ աշխատակցէիր հանդէսին: Կենսագրական (biographiques et bibliographiques) նօթեր ղրկէ ինծի որպէսզի քու վրադ ուսումնասիրութիւն մը հրատարակեմ: Ղրկեցի նաեւ սպաներէն թարգմանուած քերթուածներու հատորը եթէ սպաներէն կը հասկընաս, կրնամ ղրկել քեզի այդ լեզուով հրատարակուած ուրիշ աշխատասիրութիւններս⁴:

Mercure de Franceի հրատարակութեամբ այս տարի լոյս պիտի տեսնէ քերթուածներու Ֆրանսերէն թարգմանութիւնը⁵:

3. Նազարեանցի աշխատակցութիւնը այս հանդէսին մեզի անծանօթ կը մնայ, հաւաքածոներու բացակայութեան պատճառով:
4. Մեզի ծանօթ է միայն Նազարեանցի քերթուածներուն սպաներէն մէկ հատորը, որ լոյս տեսած ըլլայ այդ թուականներուն: Las mejores poesias (liricas) de los mejores poetas, Nazariantz, N° XXIII, trad. Alfonso Maseras, Barcelona, Espania, 66 p. Նազարեանցի Il Grande Canto della Cosmica Tragedia (Gioconda, Bari, 1946) հատորի աւարտին զետեղուած է հեղինակին հրատարակութեանց ցանկը (էջ 233-234), ուր կայ միայն վերոյիշեալ գրքին յղումը:
5. Այս թարգմանութիւնը լոյս չէ տեսած, Չոպանեանի միջամտութեան պատճառով: Նշուած երկերու ցանկին մէջ՝ կը խօսուի Պրիւքսէլ լոյս տեսած հատորի մը մասին՝ «Les rêves crucifiés», Versione di François Léonard, Bruxelles: Այս հատորը մենք չենք կրցած տեսնել, բայց տեսած ենք նոյն թարգմանիչէն այս երկին մեքենագիր օրինակը, մեզի տրամադրուած Հ. Լ. Ջէքեանի կողմէ: Նազարեանց իր «Պելճիքացի բանաստեղծներ» շարքին մէջ խօսած է Ֆ. Լէոնարի մասին («Շանթ», 15/28 Օգոստոս 1911, էջ 69-70) եւ թարգմանած անոր մէկ քերթուածը («Բագին», թիւ 6, 26 Յունուար 1912):

Ինչ կը վերաբերի Նազարեանցի եւ Չոպանեանի յարաբերութեանց հարկ է ըսել, որ Նազարեանց ունի փոքրիկ աշխատութիւն մը Չոպանեանի մասին Arschiak Ciobanian, con prefazione di M. Pilo, Bari, 55 p. Մեզի ծանօթ չէ Չոպանեանի հակազդեցութիւնը այս հատորին: Սակայն այնպէս կը թուի, որ Չոպանեան վերապահ էր Նազարեանցի բանաստեղծութեան նկատմամբ եւ թարգմանութեան հրապարակումը խափանած է: Ահաւասիկ ինչ կը գրէ Նազարեանց Վ. Մալէզեանին ուղղուած անտիպ նամակի մը մէջ, գրուած 18 Մայիս 1955ին. «Բայց, սիրելի Մալէզեան, ապերախտութիւնը դժբախտաբար հայկական ախտ մըն է: Ես ալ հանդիպեցայ այդպիսի ապերախտներու որոնց առաջինը եղաւ Ռ. Մեւակը: Ձուիցքերիոյ մէջ բժշկութիւն ուսանելու կարելիութիւնը տուած եմ իրեն, հոգալով բոլոր ծախքերը: Բայց երբ աւարտեց իր համալսարանական չրջանը, մոռցաւ իմ բոլոր զոհողութիւններս: Ոչ նուազ ապերախտ եղաւ Ե. Արմէնը, որուն կեանքը փրկելէս վերջ տարիներով ապրեցողցած եմ Պարիի մէջ ու երբ Մարտիլիա մեկնեցաւ պիտի ինծի դէմ ստորին պայքար մը Պոլսոյ «ժամանակ» թերթին մէջ: Ոչ նուազ չար գտնուեցաւ Արշակ Չոպանեանը, որուն ամբողջ հատոր մը նուիրած եմ իտալերէն լեզուով հրատարակելով իր քերթուածները, արգելք հանդիսացաւ որ Mercure de France հրատարակէ Ֆրանսերէն քերթուածներու մէկ հաւաքածուս, իմ գրական արժէքիս մասին անպատաստեղեկութիւն տալով Mercure de Franceի տնօրէնին» (Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարան, Հ. Նազարեանցի արխիւ): Նազարեանց սպաներէն, Ֆրանսերէն եւ գերմաներէն թարգմանութեանց մասին կը գրէ Վահան Մա-

Մասնաւոր ուշադրութիւնը կը հրաւիրեմ «Il Gran Canto della Tragedia Cosmica» բօժմիս վրայ⁶ որուն մէկ քանի մօթիվները պիտի կարդաս ղրկած Fantasmaներու մէջ եւ որուն մասին շատ կարեւոր ուսումնասիրութիւն մըն ալ պիտի գտնես նոյն հանդէսին մէջ Նիքօլօ Սիչիլլինօ ստորագրութեամբ:

Շուտով՝ Սեպտեմբերին՝ լոյս կը տեսնէ բանաստեղծութեան մէկ նոր իտալերէն հատորը «I Tre Poemi», ինչպէս կը տեսնես ներփակ cedola di prenotazioneէն⁷:

Անհամբեր կը սպասեմ սիրելի լուրերուդ ու կարօտով կը համբուրեմ քեզի:

Եղբայրդ

Հրանտ Նազարեանց

Ջերմապէս կը յանձնարարեմ քեզի Գէորգը որ ինծի մօտիկ ազգական է ու շատ սիրելի⁸:

6. Այս հատորը արդէն պատրաստ, ըստ երեւոյթին, քսանական թուականներուն, լոյս տեսաւ միայն 1946ին. թարգմանութիւնը գործն է Enrico Cardileին եւ հատորը կը բացուի ներածութեամբ մը. una allocuzione estetico-ermetica del Rabbi Eli Drac. վերջինս անդրատառն է նոյնինքն Քարտիլէի:
7. Tre poemi, trad. dell'armeno C. Giardini, Milano, Alpes, 1924, 259 p.
8. Նազարեանցի 18 Յունուար 1928ի նամակէն կը հասկցուի, որ ակնարկութիւնը կ'երթայ Գէորգ Գեղարքունիին (1800- ?), բանաստեղծ եւ վիպագիր, Փարիզի «Մենք» հանդէսի մասնակից, 1931ին:

Թեան թուականը ա. թիւին համար գեղեցիկ յօդուած մը կամ քերթուած մը պիտի ուզեմ քենէ, որը լուսանկարիդ հետ պիտի հրատարակեմ: Հիմակուրնէ պատրաստէ գայն: Ու գրէ՛ ինծի աւելի ստէպ: Եթէ ունիս նոր երկասիրութիւններ ղրկէ ինծի: Կը կարդամ ամերիկեան թերթերուն մէջ գրած գեղեցիկ ու կուռ յօդուածներդ՝ մեծ հրճուանքով: Ի՛նչ անապատ սակայն՝ հայ գրականութիւնը ու ի՛նչ խեղճութիւն՝ նորերու մօտ: Մօրաքրոջս տղան Գէորգ Պալքեճեանը (Գեղարքունին) որ մեծ ապագայ կը խոստանայ, գրական հանդէս մը հրատարակելու ծրագրի մը մասին կը գրէր ինծի վերջերս, լուր ունի՞ս: Գեզ ալ գրա՞ծ է:

Կը սպասեմ երկար մէկ նամակիդ ու կարօտով ու շատ սիրով կ'ողջագուրեմ քեզ

Հրանտ Նազարեանց

Թ

Սոր Արաֆս, Պարի, 8. 6. 1929

Սրտի, մտքի ու հոգիի սիրելի եղբայրս
Հ. Ս. Երեմեան,

Ներէ՛ երկար լռութեանս: Գիտես ի՛նչ ծանր ու պատասխանատու աշխատութեանց լծուած եմ ու ի՛նչ հեւհեւ վազք մըն է կեանքս: Բայց քեզ չեմ մոռնար. ու եթէ գիտնաս ի՛նչ կարօտագին զգացումներով կը յիշեմ քեզ ու կը տենչամ վերատեսնել քեզ: Շնորհակալ եմ «Որբաշխարհ»¹ մէջ հրատարակելի յօդուածիդ մէջ զիս ալ յիշած ըլլալուդ համար: «Որբաշխարհ» չեմ ստանար. հրատարակուելուն պէս յօդուածդ, ղրկէ կամ ուղղակի ղրկել տո՛ւր ինծի թերթէն օրինակ մը: Հայ անթլօճիային վրայ տակաւին կ'աշխատիմ. կ'ուզեմ որ քեզի նուիրուելիք էջերը ճոխ ըլլան. ղրկէ՛ ինծի գեղեցիկ էջեր (անտիպ կամ տպագրուած) ու կենսագրական նօթեր առատ: Եթէ ունիս նոր լուսանկար, ղրկէ: Շուտով պիտի ղրկեմ քեզի երկու իտալական Antologiaներ որոնց աշխատակցած եմ: Մին՝ Novissima Antologia ու միւսը՝ Adunata di Poesia: Թէնդիկին Տարեցոյցը չունիմ: Այս տարի «Յունահայ Տարեցոյց»ին լայնօրէն կ'աշխատակցիմ². Իսկ դո՞ւն: Գրէ՛ ինծի երկարօրէն. կը տեսնեմ որ Փատովա փոխադրուած ես. ինչո՞ւ լքեցիր Ազօլօդ: Նորէն կը գրեմ:

Կարօտալի համբոյրներով միշտ քուկդ՝

Հրանտ Նազարեանց

1. Հ. Ս. Երեմեանի հրատարակած այս թերթը մեզի ծանօթ չէ եւ անյայտ կը մնայ հայ մատենագիտութեան ընդհանրապէս:
2. Նազարեանց աշխատակցած է Աթէնքի «Յունահայ Տարեգիրք»ի 1929ի թիւին, իր «Բանաստեղծի մը համար» գրութեամբ, տե՛ս անի, էջ 52:

Ժ

Պարի, 18 Մայիս 1934

Անմոռանալի ու թանկագին Եղբայրս,

Երկար ատեն էի վեր կարօտն ունիմ ձայնիդ: Ուրախ պիտի ըլլամ եթէ գրես երկարօրէն: Ես ալ գրելիքներ ունիմ քեզի: Նափօլիի Roma թերթին մէջ կարդացի Կալլօի քու մասին գրած գեղեցիկ յօդուածը, ուրկէ իմացայ որ Վենետիկ վերադարձած ես, ու անմիջապէս կը գրեմ քեզի ղրկելու համար նախ կարօտի համբոյրներս ու յետոյ ներկայացնելու համար խնդրանք մը:

Պիտի խնդրէի քեանէ որ ճարտիւր Ֆրանսերէն ու իտալերէն լեզուով հրատարակուած բոլոր գիրքերդ ու պրօշիւրներդ (Nos Morts, Tableaux, Oiseau exilé, եւայլն) ղրկել Օրիորդ Ռէչէինա Բէչէի որ ջերմ հայասէր իտալուհի մըն է ու հրատարակած է մեր գրականութեան ու արուեստին մասին լուրջ ուսումնասիրութիւններ¹: Ինքն էր որ վերջերս հայկական ժողովրդական երգերու համերգ մը կազմակերպեց ու Պարիի Ռատիօ-ի կայարանին trasmissioneի տրուեցան երկիցս մեծ յաջողութեամբ:

Օր. Բէչէ գիտէ որ դուն մեծ բանաստեղծ մը ու մեծ բարոյասէր մըն ես, ու կը փափաքի ուսումնասիրել քու գործդ: Պիտի խնդրէի քեանէ որ հաճէիր շուտով ղրկել գիրքերդ, իր հայրենասիրական գզացումները գնահատող գեղեցիկ ձօներով: Վստահ եմ որ քու բարձր գնահատանքդ զինքը շատ երջանիկ պիտի ընէ:

Ահա իր հասցէն՝

Signorina Regina Pesce
presso Consorzio Provinciale Antituberculare
Via Dante Alighieri
Bari

Կը սպասեմ խապրիկներուդ, ու կարօտալի անհուն սիրով քոյդ

Հրանտ Նազարեանց

1. Ռ. Բէչէ, որ կը թուի Նազարեանցի շատ մօտիկ կին մը, հրատարակած է հայ երաժշտութեան մասին հատոր մը La Musica Armena, Edizione «Amici dell'Armenia», 1937: Տեղեկութիւնը կը քաղենք Նազարեանցի մէկ տեղեկատուական յօդուածէն՝ «Հայ երաժշտութիւնը», «Արեւազալ», Աթէնք, Փետրուար 1938, էջ 62-63:

ԺԱ

Պարի, 21 Յունիս 1934

Շատ սիրեցեալ սրտակից Եղբայրս,

Հոգեկան խորին հրճուանքով ու յուզումով ստացայ նամակդ ու երկար լուսթենէ վերջ լսեցի եղբայրական կարօտալի անոյշ ձայնդ որ արձագանգեց սրտիս մէջ հին, անմոռանալի օրերու յիշատակներով: Շնորհակալ եմ, ազնիւ ու թանկագին եղբայրս, շնորհակալ եմ ջերմօրէն մխիթարական խօսքերուդ համար:

Շնորհակալ եմ նաեւ սիրելի ու ազնուական հոգիին՝ Ռէչէինա Բէչէին ղրկած գիրքերուդ համար: Քու հրաշալի քերթուածներդ խանդավառած են զինքը ու ըսաւ ինծի որ անոնցմէ մէկ քանին պիտի թարգմանէ իտալերէնի: Այսօր ինքն ալ գրեց քեզի: Ներփակ կը ղըրկեմ քեզի հայ երաժշտութեան վրայ իր մէկ ուսումնասիրութիւնը¹: Ինչպէս գրած եմ քեզի, ջերմ ու անկեղծ հայասէր մըն է ու խորապէս կը ճանչնայ հայ գրականութիւնը ու մեր եղբրական պատմութիւնը: Զարչարուած կեանքիս միակ մխիթարանքը ու իմ անձնուէր աշխատակիցս է: Բազմաթիւ աշխատասիրութիւններ ունինք միասին գրած: Անշուշտ այս մասին մեր պատուական Գասթանտիլիան Յովսէփը խօսած է քեզի: Ինչպէս ըսի վերը, այնքան գրաւեց զինքը քու զմայլելի բանաստեղծութիւնդ որ հիացիկ, խանդավառ ուսումնասիրութիւն մը պիտի գրէ քու վրայ: Ներա հետ պիտի ամբողջացնեմ Հայ-իտալ. Անթուօսիան ու շուտով տպագրութեան տամ պիտի:

Պիտի խնդրէի քեանէ, սիրելի եղբայրս, որ գրէիր ներա քաջալերական ու գնահատական նամակ մը, ըսելով որ «Հայ մտքին ու դատին նուիրուած իր թանկագին ծառայութիւնները Հայ ազգը ջերմապէս կը գնահատէ, երախտապարտ է, որ շարունակէ սիրել եղբրաբարախտ Հայաստանը», ըսէ՛ իրեն որ կարդացիր Հայ երաժշտութեան վրայ իր գրած ուսումնասիրութիւնը, ուր այնքան յուզիչ գզացումներ կ'արտայայտէ եւայլն. վերջապէս քու գեղեցիկ լուսաւոր ոճովդ գրէ ներա, այնպէս ինչպէս դուն միայն կրնաս գրել:

Յաջորդ նամակովս պիտի գրեմ քեզի մանրամասնօրէն աշխատանքներուս մասին ու քեզ ուրախացնող լուրեր պիտի տամ:

Խնդրանք մըն ալ: Երախտապարտ պիտի ըլլայի քեզի եթէ հաճէիր ղրկել Օր. Բէչէին վանքիդ հրատարակած իտալացիներուն յա-

1. Տե՛ս Ժ նամակ, նոթ 1:

տուկ հայերէն սորվելու հատորը, որովհետեւ Օր. Բէշէ կը փափաքի հայ լեզուն սորվիլ ու Հայ գրականութիւնը իր բնագրին մէջ կարողալ:

Ղրկէ ներա նաեւ քու մէկ մեծադիր լուսանկարդ գեղեցիկ ձօնով մը: Լիովին արժանի է:

Կը սպասեմ սիրելի ձայնիդ ու կարօտով կը համբուրեմ քեզ

Հրանտ Նազարեանց

ՅԱԻՆԼՈՒԱԾ՝

Constantinople, 13 février 1911

Aux poètes, peintres et musiciens
Futuristes!

Chers confrères,

Permettez-nous au nom des Poètes Arméniens de crier hautement notre indignation contre un jugement stupide et arbitraire dont la victime a été une des figures les plus sympathiques, les plus vaillants de notre temps, le poète F. T. Marinetti.

Nous qui aimons la belle Italie, le berceau de tous les Arts, nous déplorons profondément que des actes pareils viennent affaiblir notre estime pour un pays qui a pour habitude pourtant de glorifier les artistes et surtout ceux qui sont ses fils.

L'Italie consciente et artistique permettra-elle qu'on frappe d'une façon aussi aveugle et aussi outrageuse à la figure de la poésie, permettra-elle que les murs d'une prison étouffe la voix du Poète? Il est temps de choisir entre les chaînes des Codes humaines et les éclats de l'imagination incendiante du Poète.

Nous demandons pour l'honneur de l'Italie, et au nom de l'Art qui n'a point de Patrie, de libérer le poète Marinetti à qui nous envoyons l'assurance de nos sympathies les plus confraternelles.

Constant Zarian
Hrand Nazariantz

1. Նազարեանցի եւ Ջարեանի միատեղ գրուած բողոքի այս նամակին առիթն է Մաֆարկէթի Mafarka le Futuriste վէպին դատապարտութիւնը իտալական արդարութեան կողմէ, Միլանոյի մէջ: Մաֆարկէթի կը դատապարտուէր երկու ամսուան զեր բնագիրը, որ ցուցադրուած էր Վենետիկի ցուցահանդէսին (տե՛ս ընդարձակ գիր բնագիրը, որ ցուցադրուած էր Վենետիկի ցուցահանդէսին (տե՛ս ընդարձակ ցուցակը Futurismo e Futurismi, p. 629), մեր տրամադրութեան տակ դրաւ Մաֆարկէթի թող, Dr. Leonardo Clerici, Editions Anastike Klaraevigia, Roma, որուն կ'ուզենք այստեղ յայտնել մեր շնորհակալութիւնը:

Résumé

«LE FUTURISME ARMÉNIEN» ET HRANT NAZAREANC'

KRIKOR BELEDIAN

La production poétique de Hrant Nazareanc' (1884-1965) s'étend sur plus d'un demi-siècle et reste peu connue dans sa version originale en arménien. Car après son installation à Bari, en Italie, en 1913, Nazareanc' continue à collaborer avec la presse arménienne de Constantinople et ensuite avec celle de la Diaspora; mais il s'abstient de publier des recueils poétiques en arménien, alors qu'en même temps paraissent les versions italiennes de ses poèmes: *I Sogni Crocefissi* (1916), *Vahakn* (1920), *Lo Specchio* (1920), *Tre Poemi* (1924), *Il Gran Canto della Cosmica Tragedia* (1946).

Dans la littérature arménienne le nom de Nazareanc' demeure attaché au futurisme. La plupart des ouvrages de l'histoire de la littérature arménienne présente Nazareanc' comme un représentant du futurisme, tout simplement parce que ce dernier a publié une plaquette intitulée: «Marinetti et le futurisme» à Constantinople, en 1910. Fallait-il en déduire que la production poétique de son auteur faisait partie de l'esthétique futuriste? La question est étudiée dans notre ouvrage en préparation sur le «futurisme arménien».

C'est dans le cadre de cette recherche que nous avons trouvé dans les archives du Monastère Mekhitariste de Saint Lazare douze lettres inédites de Nazareanc' dont onze sont adressées au P. Arsen Lazarean (1870-1932). Nous ne pensons pas que cette correspondance est complète. Il nous manque notamment les réponses des correspondants de Nazareanc'.

Nous avons essayé d'annoter ces lettres à partir de la documentation disponible sur le futurisme et des lettres de Nazareanc' à Vahan Malézean conservées au Musée d'Art et de Littérature Elise C'arenc' d'Erévan. Deux de ces lettres sont écrites directement en français pendant la Première guerre mondiale et contiennent des incorrections et des fautes de syntaxe que nous nous sommes abstenues de corriger afin de ne pas intervenir dans l'original.

Cette publication contient en annexe une lettre inédite de protestation écrite par Nazareanc' et Kostan Zarean (1885-1969) à l'occasion de la condamnation de Marinetti. Cette Lettre avait été exposé à la grande exposition *Futurismo e Futurismi* de Venise. Nous remercions Dr. Leonardo Clerici de nous avoir accordé l'autorisation de la reproduire dans ces pages.

LA QUESTIONE DELLA «COMMUNICATIO IN SACRIS» NEL SECOLO XVIII E LA FORMAZIONE DEL PATRIARCATO ARMENO CATTOLICO

(Cont. da «Bazmavep», 148 [1990], pp. 146-162)

LA POSIZIONE DEI VESCOVI ARMENI UNITI

Il problema della creazione di una gerarchia, per la comunità degli Armeni uniti, totalmente slegata dall'autorità del capo supremo della Chiesa Armena e guidata da un unico capo per tutti i cattolici, doveva interessare, più che i missionari delle diverse tendenze, i vescovi uniti con la S. Sede, il cui numero, secondo quanto si ricava dalla corrispondenza di Mechitar, equivaleva, nei primi decenni del secolo XVIII, a quello dei vescovi non uniti³⁷¹. Le difficoltà in cui si trovavano i vescovi uniti erano di un duplice ordine. Da una parte, si poneva il problema dell'esatta osservanza delle decisioni della S. Sede riguardo la religione degli uniti con i non uniti, dal momento che essi si trovavano in immediato contatto con tutta la struttura gerarchica della loro diocesi. Dall'altra, appariva difficoltoso il mantenimento dei rapporti con Roma e, nello stesso tempo, con i loro supremi capi gerarchici, i soli che fossero riconosciuti come loro legittimi capi dallo stato in cui vivevano. Molti per sottrarsi all'ambiguità della situazione e desiderando, d'altronde, conservare la loro fede cattolica, abbandonavano le diocesi, trasferendosi in occidente a vita privata e senza fedeli³⁷².

Ma per chiarire maggiormente in quali termini si ponesse l'esigenza della formazione di un patriarcato per la comunità unita, ci sembra im-

371. MECHITAR COR. NN° 8, 16, 20, 22, 32, 62, 96, 121, 139, 144.

372. ID., Ibid., A.P.F., S. R., 1713, vol. 590, fol. 41.

portante delineare la posizione di questi vescovi nella questione della comunicazione, anche se ci limiteremo a considerare solo alcuni esempi.

Nel 1712 il vescovo armeno di Sebaste, Giona, apertamente cattolico, con i suoi sacerdoti cattolici, prega la S. Sede di tollerare che i suoi fedeli frequentino le chiese armene dei sacerdoti non uniti. Egli indica come principale motivo della richiesta la carenza di chiese che fossero proprie del gruppo di fedeli cattolici; afferma, infatti, che la legge statale proibisce assolutamente la costruzione di chiese cattoliche non soggette alla giurisdizione del patriarca armeno di Costantinopoli. Egli adduce però come ulteriore motivazione l'intento di non suscitare la reazione degli ecclesiastici non uniti; questi infatti «vivono dalle limosine di popoli; mancandogli buona parte del loro sostenimento con ritire de cattolici dalle loro chiese, suscitano le dette persecuzioni, ne esigono da essi, come prima, la professione della Fede Eretica»³⁷³. Egli richiama la riflessione della S. Sede sugli aspetti positivi che presenta l'infiltrazione dei cattolici tra i loro connazionali non uniti; infatti, a suo parere, è possibile, con l'esempio della loro vita «mediante la comunicazione nelle Chiese nazionali»³⁷⁴, attirare alla cattolicità gli altri connazionali. Ma solo alla fine egli espone la vera ragione della supplica, nel momento in cui afferma «altrimenti resterebbero (i cattolici) privi di Sacramenti del Battesimo, Cresima e Matrimonio, come anche della Sepoltura e funerali; non potendosi questi Sacramenti amministrare nelle case private, e nascostamente, come possono amministrare gli altri della Confessione e Comunione»³⁷⁵.

Suppliche analoghe vengono rivolte alla S. Sede alcuni anni dopo da un altro prelado armeno, cioè dal vescovo di Edessa nella zona orientale della città, di nome Gregorio Melchior. Spinto dai medesimi motivi, il Melchior afferma che i suoi fedeli sono in una situazione tale, da trovarsi nella necessità di ricevere dai ministri non uniti i sacramenti del Battesimo, della Cresima, del Matrimonio e l'atto religioso della sepoltura dei defunti; e ciò, a causa del fatto che i cattolici non possiedono chiese proprie. Egli sottolinea l'unico motivo delle violente reazioni del clero non unito, dicendo «come è noto a V.B. ed il tutto non per altra ragione patiamo, se non perchè non andiamo mai nelle chiese de' nostri Armeni»³⁷⁶.

373. A.P.F., S. OR., vol. 582, fol. 520v.

374. ID., loc. cit., fol. 521.

375. ID., loc. cit., fol. 521v.

376. ID., S. R. Congr., 1719, vol. 617, fol. 438rv.

I motivi che spingono il primo patriarca armeno cattolico confermato dalla S. Sede, e cioè il vescovo A. Arzivian, alla creazione di una gerarchia distinta e parallela a quella non unita già esistente (con il medesimo titolo), saranno tanto più comprensibili quanto più verranno chiarite le sue concezioni circa la possibilità di unione della Chiesa Armena.

Dalla lettera, d'indole autobiografica, che egli scrisse al Pontefice da Rovad (presso Tripoli in Siria), l'isola dove era esiliato, si comprende quale fosse il sistema da lui adottato nell'opera di propagazione della cattolicità tra i suoi connazionali. Il suo modo di presentare i fatti rivela la sua tendenza eccessivamente repressiva nei confronti dei non uniti. Ricordando l'episodio della sua liberazione dal carcere nel 1715 e le diocesi da lui governate in epoche passate a Trebisonda e Aleppo, egli afferma che cominciò subito a purificare dagli errori la liturgia della Chiesa Armena. Proibì infatti di recitare l'aggiunta finale del canto di Trisagio e di menzionare alcuni personaggi considerati eretici; obbligò tutti i sacerdoti della sua diocesi a mescolare acqua nel calice durante la celebrazione della Messa, adottando anche l'uso quotidiano della celebrazione della Messa, contro la contemporanea consuetudine degli Armeni. Ma poiché questo zelo eccessivo non poteva durare a lungo in quel clima di controversie, quasi immediatamente, questi rinnovamenti suscitarono la reazione di quanti stavano rigidamente attaccati alle loro tradizioni ecclesiastiche; Arzivian fu così costretto ad abbandonare di nuovo i suoi fedeli e a prendere la via dell'esilio³⁷⁷.

Anche la relazione del 1734 che un missionario latino inviò alla S. Sede dalla città di Aleppo ci conferma quale fosse il modo di procedere del futuro patriarca armeno. Secondo quanto afferma lo stesso missionario, quest'ultimo, mosso da troppo zelo, finiva per commettere imprudenze. «Il gran zelo (del vescovo armeno Abramo). lo portò a inveire contro gli eretici, servendosi nelle funzioni pubbliche sacerdoti Greci e Maroniti, susseguentemente introdusse questi Riti, di metter l'acqua col vino nella Messa, l'acqua benedetta nella Chiesa, far l'adorazione della Croce, moltiplicar ogni giorno il numero delle Messe, fin a quindici, cose tanto repugnanti a questi eretici, quanto il tener due nature in Cristo inconfuso. Levò anche la commemorazione dei maledetti eresiarci, e pose in suo luogo quella del Sommo Pontefice»³⁷⁸. Il missionario stesso, autore della relazione, racconta come una volta, essendosi preoccupato di calmare gli animi dei non uniti turbati dal comportamento del

377. ID., S. O. R., 1721, vol. 630, fol. 129v.

378. ID., S. non R. Congr. Arm., 1728-34, vol. 9, fol. 670.

vescovo A. Arzivian, avesse cercato di persuaderlo «a cedere agli eretici un'altra chiesa più piccola», e immediatamente ne ebbe per risposta «che, se questi volevano una chiesa, la facessero fabricare»³⁷⁹.

La prevedibile conseguenza di un simile comportamento non poteva dunque essere diversa: per salvare la vita, l'Arzivian cercò un rifugio sulle montagne del Libano³⁸⁰.

Come riferisce nella lettera al R. Pontefice, A. Arzivian non partecipò mai, personalmente, ai sacri dei suoi connazionali non uniti, e neppure ne frequentò le chiese³⁸¹. Tuttavia, come afferma egli stesso in un'altra relazione alla S. Sede di quel periodo³⁸², non ebbe il coraggio di manifestare pubblicamente ai suoi fedeli uniti il suo parere circa l'interpretazione del decreto del 1719, neppure nel caso in cui costoro fossero divisi in due tendenze estreme seguendo l'esempio dei missionari del luogo.

Contemporanea ad Arzivian, ma radicalmente opposta alla sua impostazione secondo cui la propagazione del cattolicesimo comportava l'attacco violento alle tradizioni liturgiche e disciplinari degli armeni non uniti ed incline piuttosto, per quanto possibile, ad avviare un processo di adattamento delle consuetudini ecclesiastiche occidentali, fu la posizione del vescovo armeno di Smirnia, Minas Pavazean. Questi, anche dopo aver fatto pubblica professione di fede cattolica³⁸³, non ruppe il suo legame con il cattolico armeno di Ecmiazin. Come abbiamo già osservato, benché la mentalità di coloro che in quel tempo si dedicavano al lavoro missionario tra gli orientali, non fosse tale da poter comprendere e appoggiare i piani unionisti del prelato, tuttavia, questi, per mezzo del vicario apostolico della sua diocesi, fece presente il suo caso alla S.

379. ID., Ibid. La lettera scomunicatoria del Patriarca armeno di Gerusalemme nel 1720, contro il vescovo armeno d'Aleppo, A. Arzivian, pure essendo composta con spirito d'avversione, però nel suo fondamento reale manifesta il già accennato sistema unionistico di Arzivian. ID., S. R., vol. 636, fol. 293-294 (originale in armeno). Cfr. ATANASEAN X., *Op. cit.*, p. 76.

380. A.P.F., S. R. Congr. Arm., 1728-34, vol. 9, fol. 671v.

381. ID., S. OR., 1721, vol. 630, fol. 131v.

382. ID., S. O. non R., 1719-23, vol. 7, fol. 390rv. (originale arabo): «mi mandavano i cattolici a chiedere il mio sentimento, pregandomi con replicate istanze, e in visceribus Cristi, come il loro legittimo e cattolico Pastore, far loro subito sapere ciò che li devo fare fra tante contrarie sentenze; ma perché io in così gravi negotio non se ne devo determinare cosa veruna del mio capriccio perciò risposi loro d'aver scritto agli Emi. Sigg. Card. della mia Madre Romana Chiesa di un tal'affare e ciò che viene da essi comandato sarò per mandare agli medesimi». Cfr. ATANASEAN X., *Op. cit.*, p. 97; TERZIAN M. V., Archivio del S. Ufficio in *Avedik*, 1954, p. 61.

383. A.P.F., S. non R. Congr. Arm. 1728-1734, vol. 9, fol. 2-2v, 4-4v.

Sede. Dopo aver fatto solenne professione di fede cattolica, e dichiarandosi pronto ad assoggettarsi alla situazione, egli prospettò quelle che, a suo avviso, erano le alternative possibili: o abbandonare la sua diocesi e trasferirsi in paesi cattolici, dove avrebbe potuto praticare la sua fede cattolica sia pure privatamente, oppure, nel caso fosse rimasto fra i suoi fedeli, ottenere che fosse loro concessa la possibilità di frequentare, senza nessun scrupolo, le chiese dei loro connazionali non apertamente uniti alla S. Sede e comunicare nei loro sacri. Quando gli venne comunicata la decisione della S. Sede e cioè che sarebbe rimasto nella sua diocesi, ma che la comunicazione nei sacri dei non uniti non sarebbe stata tollerata in alcun modo, e anzi gli uniti erano obbligati a mostrare pubblicamente le differenze liturgiche che intercorrevano tra loro e i non uniti, allora, il prelato, pur mostrandosi pronto a seguire gli ordini della S. Sede, volle esprimere apertamente la sua opinione personale sull'atteggiamento della S. Sede nella questione degli armeni non uniti. Nella sua risposta, infatti, egli insiste sul fatto che assumere un tale rigido atteggiamento nei confronti dei non uniti, inevitabilmente poteva mettere in pericolo l'opera di diffusione della cattolicità negli ambienti del popolo armeno. A suo avviso, «il mutare le festività armenne, et il far pubblicamente metter acqua nel calice sarebbe una sollevazione universale degl'Armeni Scismatici contro gli cattolici»³⁸⁵. Proprio perché si accorge, come dice egli stesso, della «morale impossibilità ero disposto a rinunciare l'Arcivescovato e portarmi ai piedi di vostra Santità per ricevere la benedizione et ivi attendere alla salute dell'anima mia». Ritiene però che la sua permanenza tra i fedeli possa essere di maggiore utilità per la diffusione della fede cattolica, perché «oltre l'impedire l'avanie contro i cattolici, vade disponendo gli animi degli Armeni a non esser tanto avversari alla Chiesa Romana, con spiegarli la verità»³⁸⁶. Benché il vescovo armeno si mostri favorevole alla comunicazione, le risposte da Roma esponevano un parere del tutto contrario. Le istanze mandate nel 1728 al vicario apostolico della città, mostrano che la S. Sede esigeva dal prelato armeno l'accettazione delle seguenti condizioni, prima di ammetterlo alla comunione con la Chiesa Romana: «La S. Sede non possa concedergli la dispensa, e permissioni che ha domandato di praticare quei Riti, che osservavano gli Scismatici, perché altri vescovi si sono convertiti e hanno continuato nel Vescovato senza tale dispensa, e il non metter l'acqua nel calice, e l'osservare le feste come si osservano dalli Scismatici

384. Archiv. Gen. S. L. N° 57, p. 56.

385. A.P.F., S. non R. Congr. 1728-34, vol. 9, fol. 3.

386. ID., Ibid., cfr. ID. S. non R. 1728-34, vol. 9, fol. 2-2v, 4-4r.

sono atti protestativi dell'eresia, che sono incompatibili con la professione della vera Fede»³⁸⁷.

Trovandosi di fronte a simili condizioni, e d'altra parte rimanendo fermo nella sua fede cattolica³⁸⁸, il Pervazean preferì abbandonare la sua diocesi e trasferirsi in Occidente, poiché temeva che, deformando la liturgia, si potessero creare turbamenti ai suoi sacerdoti, che erano radicati nelle loro tradizioni e consuetudini ecclesiastiche³⁸⁹.

Un'analoga concezione unionista si nota nella relazione del 24 Giugno 1742 di un vescovo armeno del Ponto, di nome Lazzaro, al R. Pontefice, Benedetto XIV. In questa relazione il prelado manifesta la sua fede cattolica, dichiarando di accettare tutti i dogmi della chiesa e affermando di avere appreso tutto ciò dal Patriarca armeno di Costantinopoli, Giovanni Kolod, «dal quale, dice, ho ricevuto la luce della mia fede». Dichiarò però di non avere ritenuto opportuno manifestarla durante la vita del patriarca, perché questi non dovesse ricevere danno «dagli uomini non amanti la verità»³⁹⁰.

(Cont. 6)

P. MARDIROS ABAGIAN

387. ID., S. O. R. Congr. Arm., 1733, vol. 674, fol. 262.

388. Il Vic. Apostolico nella sua lettera alla S. Sede afferma che il menzionato vescovo per la ragione della sua persuasione nella fede cattolica rinunzia alla candidatura del cattolicosato di Ecmiadzin. ID, S. non R. Congr. Arm., 1728-34, vol. 9, fol. 2v. ID., S. O. R. Congr., 1729, vol. 666, fol. 327v.

389. MECHITAR COR. NN° 429, 450.

390. A.P.F., S. O. non R., 1742, vol. 11, fol. 80-81.

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

ԾԻՍԱԿԱՆ ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԸ ԺԸ. ԴԱՐՈՒՆ
ԵՒ ՀԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿԷ ՊԱՏՐԻԱՐԲՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

Հ. ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԱՊԱՃԵԱՆ

Հեղինակը կը մատնանշէ այն քանի մը պայմաններն ու շարժառիթները, որոնք աստիճանաբար մղեցին Հռոմի հետ «հաղորդակցութեան մէջ» զտնուող հայ առաջնորդները՝ Հայ կաթողիկէ նուիրապետութիւն մը ստեղծելու եւ Հռոմէն վաւերացնելու: Եւ սակայն, դժուար կացութիւններ յայտնուեցան «հաղորդակցութեան մէջ» զտնուող եպիսկոպոսներու համար ալ:— մէկ կողմէ, Հռոմի Սբ. Աթոռին որոշումներուն ճշգրիտ պահպանումը հայկական շրջանակներու մէջ, նկատմամբ կաթողիկէ դաւանանքին, իսկ միւս կողմէ՝ հաւատքի «հաղորդակցութեան» մը դժուարին պահպանումը:

Սեբաստիոյ հայ եպիսկոպոսը, օրինակի համար, 1712ին, Հռոմէն թոյլտուութիւն կը խնդրէր որ իր հաւատացեալները կարենան հայ եկեղեցիներ յաճախել եւ հոն ալ կարենան ընդունիլ Եկեղեցւոյ խորհուրդները: Նոյնը կը խնդրէ նաեւ Եղեսիոյ հայ եպիսկոպոսը: Նշանակալից կեցուած եւ մտածելակերպեր են ասոնք:

Ասոնց հակառակ, Հեղինակը պատմական քանի մը նշումներով կը ներկայացնէ Աբրահամ Արծիւեան Եպս.ին ծիսական այն նորութիւններն ու փոփոխութիւնները (Պատարագի դիմիին մէջ ջուրի խառնումը, առօրեայ պատարագներու թուական յաւելում, եւն., եւն.), որոնք թէեւ լատիններու հետ «հաղորդակցութիւն» ստեղծելու եւ կապը պահելու բուռն եռանդէն մղուած կը կատարուէին, սակայն ասոնք անհաշտ ու հակառակ էին հայ կրօնական մտածողութեան: Բնականաբար, իբր հետեւանք ծիսական հակառակ էին հայ կրօնական մտածողութեան: Բնականաբար, իբր հետեւանք ծիսական հակառակ էին հայ կրօնական մտածողութեան: Բնականաբար, իբր հետեւանք ծիսական հակառակ էին հայ կրօնական մտածողութեան: Բնականաբար, իբր հետեւանք ծիսական հակառակ էին հայ կրօնական մտածողութեան: Այս բոլորը շատ լաւ կը բացատրեն թէ ինչո՞ւ Աբրահամ Արծիւեան եպիսկոպոսը եւ առաջին հայ կաթողիկէ Պատրիարքը (Հռոմէն հաստատուած) մղեցին՝ առանձին նուիրապետութիւն մը ստեղծելու, անշատ ու զուգահեռ, միւս հայ համայնքին նման:

Ասոր հակառակ, օրինակի համար, Զմիւռնիոյ եպիսկոպոսը՝ Մինաս Փէրվազեան, հակառակ որ կաթողիկէ իր դաւանանքի բացայայտ խոստովանութիւնը կատարած էր, երբեք իր կապերը չիզգց էջմիածնի Գահակալ կաթողիկոսէն:

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ, ՆՇՈՒՄՆԵՐ,
ՎԻՃԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

*COMMUNICATIONS, NOTES
ET DISCUSSIONS*

Յ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆԻ ՄԻ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԵԱՆ ՀԵՏՔԵՐՈՎ

Ոսօքը վերաբերում է մեր գրականության դասականի՝ տասնը-
չորս քառեակից բաղկացած բանաստեղծությանը, որն «էքսպրոմտ»
պայմանական վերնագրով, հրատարակուել է նրա երկերի ակադե-
միական հրատարակության առաջին հատորում¹, «Փրագմենտներ եւ
սեւագրութիւններ» ենթաբաժնում եւ որը յետագայում, վերահրա-
տարակուելու բախտին չի արժանացել: Նկատի ունենալով այդ բա-
նաստեղծության՝ մեր յետագայի ուսումնասիրութեան տեսակէտին
կարեւորութիւնը, մէջ ենք բերում ստորեւ, կրճատելով այն քառեակ-
ները, որոնք ուղղակիօրէն չեն աւրնչուում բուն խնդրին:

Հայր Գարեգին, մենք երեքով,
Պոէտ, գիտուն ազգին Հայոց,
Ընտրուել ենք յանձնաժողով,
Որ մոմ առնենք, սարքենք հոգոց:

Հոգոց սարքենք հայոց ժամում,
Աղօթք անենք ըստ հայ ժամի,
Որ Տէր Աստուած իր Եղեմում
Տեղ տայ հոգուն Ալիշանի: ...

Չենք հաւատում արքայութեան,
Ինչքան լինի ցանկալի բան,
Ու էլ, ներէք, Հայր Գարեգին,
Ձեր հոգոցին ու աղօթքին: ...

Մենք ուզում ենք, որ մեր ազգի
Եկեղեցին լինի ազատ,

1. ՅՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ, Երկերի ժողովածու, Հատ. առաջին, Երևան, 1950, էջ
504-505.

առանձնապէս ուրախ ու գոհ է եղել նրա «հերոսը»՝ Գարեգին Յովսէփեանը, որը եւ՝ հասկանալի տրամաբանութեամբ, Թումանեանի ձեռքից անյապաղ վերցրել է այն եւ պահել իր մօտ¹⁵, որտեղ էլ մնացել է անտիպ շուրջ 40 տարի, ընդհուպ մինչեւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան պարբերականում՝ «Հասկ» ամսագրում հրատարակուելը¹⁶:

Եւ դեռ պէտք է տարիներ անցնէին, Թումանեանի բանաստեղծութիւնը դեռ պէտք է հանգիստ «ննջէր» նրա օրինական «տիրոջ» գորոցում, մինչեւ որ նրա նկատմամբ չթաքցուած հետաքրքրութիւն սկսէր ցուցաբերել Աշոտ Յովհաննիսեանը: Նոր-նոր էր որ նա վերադարձել էր Հայաստան, ապա եւ՝ 1922 թուականին ստանձնել Հայաստանի Կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղարի (այն ժամանակ՝ Գլխաւոր քարտուղար) պարտականութիւնները, եւ, որ ընդգծելի է՝ վերադարձել էր որպէս մարքսիստական-պլեխանովեան գաղափարաբանութիւնը ըստ ամենայնի իւրացրած, այդ ոճով ու ոգով հիմնաւորապէս դաստիարակուած մի գործիչ: Հայ դասականներին անդրադառնալու, նրանց ստեղծագործութիւնը այդ նոր աշխարհայեացքի տեսանկիւնից քննելու ու ներկայացնելու Յովհաննիսեանի միտումը հին պատմութիւն ունէր¹⁷: Թումանեանն էլ շուտով դարձաւ գիտնականի հետաքրքրասիրութեան «առարկաներից» մէկը եւ մեր դասականի վերաբերեալ հնարաւորին չափ շատ նիւթ ամբարելու պարզ տրամաբանութեան թելադրութեամբ, Յովհաննիսեանը շուտով «դուրս է գալիս» վերոյիշեալ «Հայր Գարեգինի» հետքի վրայ: Գիտնականի

15. Այս փաստը մի անգամ եւս գալիս է ապացուցելու, որ Տիգրան Նազարեանի պընդումը Յովհ. Թումանեանի «բողոք-ոտանաւորի մասին», որն իբր հրատարակուել է «Տարազ»ում, չի համապատասխանում իրականութեանը (տե՛ս թիւ 6 ծանօթագրութիւնը): Գարեգին Յովսէփեանը չէր կարող այնքան անհեռատես լինել, որ հրատարակութեան յանձնէր մի բանաստեղծութիւն, որտեղ ինքը ներկայացուած էր բաւականին երգիծաբան ու ծաղրալի պիտակաւորումներով, իսկ Թումանեանն էլ, իր բանաստեղծութեան բնագիրը, ինչպէս արդէն ցոյց տուեցինք, ձեռքի տակ չունէր:

16. Բանաստեղծութեան գրութեան թուականը «Հասկ»ում նշուած է 1901 թ. Նոյեմբերի 23, որն անկասկած, թիւրիմացութեան արդիւնք է: Եթէ անգամ նկատի չունենանք վերելում շարադրուած փաստերը՝ Թումանեանը «Հայր Գարեգին»ում նախագգուշացնում է, որ եթէ Գարեգին Յովսէփեանն իրենց խնդրանքին դրական պատասխան չտայ, ապա «մենք կը դիմենք էջմիածին»: Թումանեանն այսպէս չէր կարող գրել Նոյեմբերի 23ին, որովհետեւ նրանք դեռ հինգ օր առաջ, այսինքն՝ Նոյեմբերի 17ին, արդէն դիմել էին էջմիածին: Յիշատակուած՝ Նոյեմբեր 23ին՝ ստացուել էր Մկրտիչ Կաթողիկոս Խրիմեանի հեռագիրը, որով նա տեղեկացնում էր Գարեգին Յովսէփեանին, որ Ալիշանի յոբելեանն արգելելու վերաբերեալ որեւէ կարգադրութիւն ինքը չի անելու, քանի որ «Ալիշանին մահը անմահութիւն է»: Այս թուականն է ահա, որ նշել է Գարեգին Յովսէփեանը:

17. Տե՛ս ԱՇ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ, Յուշեր եւ քննութեան, Երեւան, 1969, 129 էջ:

հետաքրքրութիւնը յատկապէս այդ գործի նկատմամբ թէ՛ հասկանալի է եւ թէ՛ պատճառաբանուած թէկուզ այն պատճառով, որ բանաստեղծութիւնը կարող էր օգտաշատ նիւթ տալ Թումանեանի գործունէութեան ու ստեղծագործութեան՝ թէկուզ այդ ժամանակահատուածը մարքսիստական աշխարհայեացքի տեսանկիւնից ներկայացնելու համար: Մտադրուել է արդեօք այդ անել անուանի գիտնականը եւ եթէ այո՞ ապա ի՞նչ ընդգրկմամբ եւ ի՞նչպէս, – ասել չենք կարող, որովհետեւ այդ բնոյթի ոչինչ չունենք ձեռքի տակ: Հաւանական է, որ նա հետեւ այդ բնոյթի ոչինչ չունենք ձեռքի տակ: Հաւանական է, որ նա բազմազաղ պաշտօնը, որը նա վարեց մինչեւ 1927 թուականը, ապա երկարաժամկէտ մեկնումը Մոսկուա եւ Լենինգրադ, այդ անելու հնարաւորութիւնը բացառում էր: Մեզ հասել է միայն մի յօդուած – դիմանկար «Յովհաննէս Թումանեան» վերնագրով, տպագրուած «Նորք» հանդէսի 1923 թ. թիւ 2ում, եւ նոյնութեամբ արտատպուած «Նորք» հանդէսի 1923 թ. թիւ 2ում, եւ նոյնութեամբ արտատպուած «Նորք» հանդէսի 1923 թ. թիւ 2ում, եւ նոյնութեամբ արտատպուած «Նորք» հանդէսի 1923 թ. թիւ 2ում, եւ նոյնութեամբ արտատպուած «Նորք» հանդէսի 1923 թ. թիւ 2ում¹⁸, սակայն այն-նրա «Յուշեր եւ բնութագրումներ» ժողովածուում¹⁸, սակայն այն-տեղ, մեզ հետաքրքրող հարցի վերաբերեալ ոչինչ չկայ ասուած:

ՍՈՒՐԷՆ ՇՏԻԿԵԱՆ

18. ԱՇ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ, Աշ. ժողովածու, Երեւան, 1989, էջ 99-104:

Résumé

A PROPOS D'UNE POÉSIE DE HOVHANNÈS T'OUUMANIAN

SOURÈN CHEDIKIAN

L'auteur nous présente une poésie de Hovhannès T'oumanian, et il en fait l'histoire.

Le très fameux P. Levond Vard. Alishan, connu par le peuple arménien comme le «Hayoc' Nahapet» (Patriarche des Arméniens), meurt le 22 Novembre 1901. La nouvelle arrive par télégramme le jour même au Catholikos d'Etchmiadzine, à Mekerdic Khrimian et à la rédaction du journal «Mechak» de Tiflis.

Les intellectuels arméniens de Tiflis forment aussitôt un «Comité de deuil» dont fait partie aussi le poète arménien Hovhannès T'oumanian. En une séance l'on décide de commémorer la mémoire et la mort du «Poète d'Arménie», le P. Levond Vard. Alishan. Le programme est bien défini et est constitué de cinq propositions dont la première était d'avoir recours au Pasteur Spirituel de la ville, le Vardapet Karekin Hovsepian, afin de célébrer une cérémonie religieuse de requiem.

L'auteur nous décrit en détail la discussion très animée entre les écrivains arméniens et le Vardapet Karekin Hovsepian qui niait fermement toute possibilité de réalisation d'une telle proposition (La cérémonie religieuse de Requiem), arguant que le P. Levond Vard. Alishan appartenait à l'Eglise catholique et qu'il était absolument inconvenable de célébrer n'importe quelle cérémonie pour un catholique en l'Eglise Apostolique Arménienne; pour confirmer son argumentation, par télégramme et par lettre, il a recours à son direct Supérieur, le Catholikos d'Etchmiadzine.

C'est durant cette fameuse discussion que le poète Hovhannès T'oumanian écrit une poésie qu'il confie au Vardapet Karekin Hovsepian. Celui-ci, après son élection à Catholikos de Cilicie à Antélias (Liban), publie la poésie ayant comme titre: «Une poésie inédite de Hovhannès T'oumanian» (Revue «Hask», 1945, pp. 216-218) qui peut nous paraître obscure et inintelligible si l'on ne connaît pas la cause et les circonstances de la création de ce poème.

«ՂԱԶԱՐՈՍԻ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԸ» ԹԵՄԱՆ ԹՈՐՈՍ ՌՈՍԼԻՆԻ ԱՐՈՒԵՍՏՈՒՄ

Հայ արուեստի պատմութեան մէջ բացառիկ տեղ է զբաղում Թորոս Ռոսլինի ժառանգութիւնը:

Գեղեցիկը տեսնող ու պաշտող քանի՛ քանի՛ մարդկանց, քանի՛ քանի՛ գեղագէտների, գրողների, արուեստաբանների, նկարիչների է գերել ռոսլինեան բանաստեղծական աշխարհը: Սկսած նրա մեկենաս եւ հովանաւոր Կոստանդին Ա. Բարձրբերդցի կաթողիկոսից ու կիլիկեան արքաներից մինչեւ անմահ վարպետի արուեստին գերի այն հասարակ մարդիկ, որոնք փրկել, երբեմն նոյնիսկ իրենց կեանքը զոհելով, պահպանել են նկարչի մատեանները հասցրել մինչեւ մեր օրերը:

Սկսած 14րդ դարի գլաճորեան ծաղկողներ Թորոս Տարօնացուց եւ Աւագից, մինչեւ 20րդ դարի երփնագրողներ Արշիլ Գորկի-Ոստանիկ Ադոեանը եւ Մինաս Աւետիսեանը բազմաթիւ նկարիչներ հիացել ու սովորել են մեծ կիլիկեցու մանրանկարներից:

Թորոս Ռոսլինի հրաշակերտները հմայել են մեր դարի գրական հսկաներից, Արշակ Չոպանեանին եւ նա թէ՛ գրչով, թէ՛ բանաւոր խօսքով ծառայել է դրանց պանծացմանն ու մասսայականացմանը:

Անգուգական երփնագրողի մանրանկարների ուսումնասիրութեամբ զբաղուած են այսօր ոչ միայն Հայ գիտնականները, այլեւ ռուս, ֆրանսացի, իտալացի, ամերիկացի, աւստրիացի արուեստաբանները:

Ռոսլինեան մասունքների հետքերով գնացող գեղագէտը, մեծ կիլիկեցու մասնագիտական գաղտնիքները վերծանող ուսումնասիրողը մուտք է գործում հայկական հազարամեայ գրքարուեստի ու մշակոյթի «յիշողութեան» մէջ եւ դառնում հին ծաղկողների ստեղծագործական փորձի, հմտութեան թարգմանը:

Հայ մանրանկարիչների աշխատանքների ծով հարստութեան մէջ Թորոս Ռոսլինի ժառանգութիւնը առանձնանում է ոչ միայն իր բարձր արուեստով, այլ նաեւ բազմաբնոյթ թեմաներով:

Նշանաւոր վարպետի ձեռագրերում կան մանրանկարներ, որոնք յօրինուած են հազուադէպ նկարազարդուած, ինչպէս եւ ամենատարածուած թեմաներով: Նրան զբաղեցրած թեմաների շարքում պահուած են այնպիսիները, որոնց նկարիչը անդրադարձել է մի քանի անգամ: Իր կեանքի տարբեր տարիներին է նա նկարազարդել եւ «Ղազարոսի յարութեան» պատմութիւնը:

«Ղազարոսի յարութիւնը» միջնադարեան արուեստում աւելի յաճախ է նկարազարդուել, քան որեւէ ուրիշ պատմութիւն:

Այս դրուագը Քրիստոսի հրաշագործութիւնների շարքում ամենանշանակալից է եւ անցեալում դիտուել է իբրեւ մարդկութեան համընդհանուր փրկութեան գրաւական: Դրանով է պայմանաւորուած այդ թեմայի բացառիկ մասսայականութիւնը¹:

«Ղազարոսի յարութեան» հնագոյն ձեւաւորումները հայ արուեստում յայտնի են Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցու որմնանկարներից (915-921 թթ.): Աւելի ուշ այս թեման երեւան է գալիս 11րդ դարի մանրանկարներում² եւ Մատենադարանի թիւ 10780 ձեռագրի պատկերների շարքում: Բացառութեամբ վերջին յուշարձանի, միւս բոլոր ստեղծագործութիւնների պարագայում գործ ունենք բազմամարդ յօրինուածքի հետ: Իսկ թիւ 10780 մատենանի մանրանկարի (էջ 243ա) համար նկարիչը որդեգրել է պարզ մի տարբերակ. պատկերել է Քրիստոսին, Ղազարոսին, վերջինիս պատանքը բացող ծառային եւ Ղազարոսի քոյրերից մէկին:

12րդ դարի հայ գրքարուեստում «Ղազարոսի յարութեան» օրինակներ յայտնի չեն:

Մինչեւ Թորոս Ռոսլինը 13րդ դարի հայկական ձեռագրերից միայն երկուսում են այդ թեմայով կատարուած պատկերներ հանդիպում: Այստեղ նկատի ունենք Իգնատիոս Հռոմոսացու ծաղկած 1236 թ. Աւետարանի (Նոր Ջուղա, Ամենափրկիչ վանքի թանգարան, թիւ 36)³ եւ 1232 թ. Թարգմանչաց Աւետարանի (Մատենադարան, թիւ 2743), ձեւաւորումները, որոնցից առաջինը բազմամարդ մի երկ է, իսկ երկրորդը խիստ համառօտ օրինակ: Վերջինս բաղկացած է միայն Քրիստոսի եւ Ղազարոսի կերպարներից:

1. Տե՛ս L. RÉAU, *Iconographie de l'Art Chrétien*, t. 2, Paris, 1957, p. 388.

2. Տե՛ս S. DER-NERSESSIAN, *Armenia and Byzantine Empire, A Brief Study of Armenian Art and Civilization*, Cambridge, Mass., 1945, pl. XVII (1); T. A. ISMAILOVA, *L'Iconographie du cycle des fêtes d'un groupe de codex arméniens d'Asie Mineure*. - RÉA, 1967, t. IV, pl. XLI, fig. 13, pl. XLII, fig. 14, 15; IDEM, *Le cycle des fêtes du Tétraévangile de Mougna (Maténadaran, N° 7736)*. - RÉA, t. VI, pl. VI.

3. Տե՛ս Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ, Իգնատիոս մանրանկարիչ, «Անահիտ», 1939, թիւ 3, էջ 32-44: S. DER NERSESSIAN, *Armenia and Byzantine Empire*, pl. XXX, fig. 2; K. WESSEL, *Erweckung des Lazarus*. - In: *Reallexikon zur byzantinisch Kunst*, Bd. II, Stuttgart, 1971, col. 405, 406.

Նկ. 1.- «Ղազարոսի յարութիւնը», 1265 թ. Աւետարանի (Երուսաղէմ, Սր. Յակոբ-Խանց վանքի գրադարան, ձեռ. 1956) մանրանկար, էջ 310ր, նկարիչ Թորոս Ռոսլին:

«Ղազարոսի յարութեան» պահպանուած հայկական մանրանկարները ցոյց են տալիս, որ հայ ծաղկողներին ծանօթ են եղել ամենատարբեր տիպի պատկերազրական յօրինուածքներ:

«Ղազարոսի յարութիւնը» թեմայով Ռոսլինի կատարած առաջին մանրանկարը (նկ. 1) հանդիպում է 1265 թ. Աւետարանում (Երուսաղէմ, Սբ. Յակոբեանց վանքի գրադարան, թիւ 1956)⁴: Այդ ձեռագիրը մեծանուն վարպետը ծաղկել է Կոստանդին Լամբրոնացու դըստեր՝ Կեռանի համար: 1265 թ. մատենում խնդրոյ առարկայ պատկերը գտնուում է Յովհաննէսի բնագրում (էջ 310բ): Դա գարմանալիչ է, որովհետեւ Ղազարոսի յարութեան մասին խօսուում է չորրորդ աւետարանչի պատմութեան մէջ (Յովհ. ԺԱ, 1-45):

Արեւելքում տարածում գտած կանոնի համաձայն Քրիստոսը այստեղ պատկերուած է ձախից դէպի աջ շարժուելիս: Նրա ետեւից ցոյց են տրուած երկու առաքեալներ, որոնց գլխավերեւում տեսանելի են միւս վեց աշակերտների լուսապսակները: Մանրանկարի աջ մասում ներկայացուած է ուղիղ կանգնած Ղազարոսը: Նրա եւ Քրիստոսի միջեւ զետեղուած է ծառայի կերպարանքը: Այս թեմայով յօրինուած ստեղծագործութիւններում վերջինս սովորաբար մի ձեռքում բռնած է լինում յարուցեալի պատանքի ծայրը, իսկ միւսով ծածկում է դէմքը կամ փակում քիթը գերեզմանի գարշահոտից: Կանոնիկ դարձած այս առանձնապատկութիւնը Ռոսլինի մանրանկարում բացակայում է: Մենք տեսնում ենք ծառայի կերպարի ոչ սովորական մեկնաբանութիւնը: Նրա ձախ ձեռքը պարզապէս հպուում է աջ կողմին, Ղազարոսի սաւանի ծայրից քաշելու փոխարէն: Մէկ ուրիշ արտասովոր մանրամասն է եւ այն, որ նա կանգնած է յարուցեալի ոտքերի տակ ընկած դագաղի կափարիչի վրայ:

Ղազարոսը կանգնած է գերեզմանի ուղղանկիւն բացուածքի առաջ: Գերեզմանը հարթ տանիքով շէնքի տեսք ունի, որի ետեւից բարձրանում են մի քանի այլ կառոյցներ:

Պատկերի վերեւի ձախ կողմերում նկարուած լեռն ու մենաւոր ծառը իրենց ձեւերով կարծես շեշտում են Քրիստոսի եւ առաքեալների խմբի շարժման ուղղութիւնը: Մէկ ամբողջութիւն կազմող խմբի «շարժումը» թւում է, թէ հաղորդւում է նաեւ ծառայի կերպարին եւ պատճառ դառնում նրա դէպի Ղազարոսը թեքուելուն: Յարուցեալի եւ ճարտարապետական կառոյցների ուղղահայեաց բնոյթին հակադրելով մնացած կերպարների թեքուածութիւնը, Ռոսլինը մանրանկարի յօրինուածքը դարձնում է խիստ շարժուն:

4. Տե՛ս Ա. ՄԻԻՔԱՐՏԱՆ, Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքարանի գանձերը, Երուսաղէմ, 1989, նկ. 7, էջ 39-40: Armenian Art Treasures of Jerusalem, Edited by B. Narkiss, in collaboration with M. E. Stone, Historical survey by A. K. Sanjian, New Rochelle, 1979, fig. 72.

Պատկերի վերին մասում ոսկեգօծ խորքի վրայ ընթերցւում են կապոյտ գոյնով գրուած «Յարութիւն Ղազարոս» բառերը:

Թորոս Ռոսլինի ստեղծագործութեան համառօտ նկարազրուութիւնից երեւում է, որ այստեղ ընդգրկուած չեն Ղազարոսի քոյրերը, դագաղի կափարիչը կամ գերեզմանի քարը վերցնող ծառաները, հըրեաների խումբը, որոնք բնորոշ են 13րդ դ. եւ հետագայ դարերի բազմաթիւ յուշարձաններին: Ռոսլինը իր մանրանկարի համար օգտագործում է ոչ այնքան շատ տարածուած, համառօտ նախօրինակ, որը նորութիւն է հայ արուեստում:

Եթէ բացառենք Քրիստոսին հետեւող աշակերտներին, ապա կարող ենք մտածել, թէ 1265 թ. նկարազարդման համար կիրառուած է այն հազուագիւտ պատկերատիպը, որի մասին գաղափար է տալիս Լոնդոնի Վիկտորիա եւ Ալբերտ թանգարանի 10րդ դ. փղոսկրէ քանդակը⁵: Այդ աշխատանքում նոյնպէս աջից ներկայացուած են Ղազարոսը, ծառան, ապա Քրիստոսը եւ մէկ առաքեալ: Այս յօրինուածքը, բացառութեամբ վերջին կերպարի, շատ հազուադէպ պատահում է նաեւ 11րդ դարում՝ վերոյիշեալ թանգարանի փղոսկրէ մէկ այլ քանդակում⁶:

11րդ դարի օրինակը, ի տարբերութիւն նախորդի, աւելի մօտ է Ռոսլինի մանրանկարին, որովհետեւ այդտեղ եւս գերեզմանը բարձր ուղղանկիւն է, որի ներքեւում տեսանելի է թեք ընկած կափարիչը:

Եթէ ճիշտ է, մեր ենթադրութիւնը եւ նշուած երկու փղոսկրէ քանդակների կամ նրանց նմանակների պատկերատիպերն են հիմք ծառայել Ռոսլինի ձեւաւորմանը, ապա առաքեալների խմբի աւելացումը պէտք է բացատրել 11րդ դարի Անիի գրքարուեստի օրինակների ազդեցութեամբ եւ թերեւս 12րդ դարի կանոնիկ օրինաչափութիւնների թելադրանքով:

Անիի դպրոցին վերագրուող Մուղնու Աւետարանի (Մատենադարան, թիւ 7736) «Ղազարոսի յարութեան» մէջ ընդգրկուած են բոլոր առաքեալները⁷: Բացի այդ, նկատուելի է, որ բիւզանդական արուեստում նրանց թիւը 12րդ դարի ընթացքում գնալով աւելանում է՝ մէկից հասնում չորսի, իսկ դարավերջին նրանք մեծ խումբ են կազմում այնպիսի պատկերներում, ինչպիսիք են Ստուդենիցայի (Հարաւսլաւիա) եկեղեցու 1183-1191 թթ. որմնանկարը եւ Մոնրէալի (Սիցիլիա) տաճարի խճանկարը⁸: Այս առանձնապատկութիւնը շարունակուում է դիտուել նաեւ 13րդ դարի արուեստի երկերում⁹:

5. Տե՛ս K. WESSEL, *Erweckung des Lazarus*, col. 399-400.

6. Տե՛ս նոյն տեղում:

7. Տե՛ս T. A. IZMAILOVA, *Le cycle des fêtes...*, p. 118-121, pl. VI.

8. Տե՛ս K. WESSEL, *Erweckung des Lazarus*, col. 401-402; L. HADERMANN-MISGUICH, KURBINOVO, *Les fresques de Saint Georges et la peinture byzantine du*

Թորոս Ռոսլինին մօտ ժամանակներում, նոյն 12րդ դարում ընդօրինակում էին եւ «Ղազարոսի յարութեան» թեմայի մէկ այլ պարզ տարբերակը, որը առաջին անգամ հանդիպում է Սանտա-ապոլինարէ Նուովոյի (Ռավեննա) խճանկարում (520-526 թթ.): Այստեղ ներկայացուած են Ղազարոսը, Քրիստոսը եւ նրան հետեւող Յովհաննէսը: 12րդ դարում այդ նախորինակը հանդէս էր գալիս նաեւ բիւզանդական եւ ասորական ձեռագրերում. օրինակ՝ Բրիտանական թանգարանի երկու մատեանների (Addit. 7169 եւ Harley 1810) մանրանկարներում¹⁰:

Եթէ բացառենք առաքելների թուի աւելացումը եւ ծառայի կերպարը, ապա կարելի է տեսնել, որ Ռոսլինի պատկերի համար կարող էր հիմք դառնալ նաեւ վերը յիշատակուած ասորական եւ բիւզանդական ձեւաւորումների նախորինակը: Հնարաւոր է, որ այդ պատկերատիպը ծանօթ լինէր Թորոս Ռոսլինից ոչ այնքան առաջ ապրած հայ մանրանկարիչներին, օրինակ 1232 թ. Թարգմանչաց Աւետարանը ձեւաւորող Գրիգոր Մաղկողին:

Դժբախտաբար այժմ դժուար է հաստատ ասել, թէ մեր դիտարկած յօրինուածքներից որն է նախընտրել մեծահամբաւ կիլիկեցին: Եթէ նա կիրառել է 12րդ դարի վերը նշուած պատկերատիպը, ապա ծառայի կերպարը ընդգրկել է նոյն ժամանակի եւ իր դարի յուշարձաններին հետեւելով: Բացառիկ է եւ հազուադէպ պատահող ծառայի աջ ձեռքի շարժումը: Քիթը գարշահոտից փակելու փոխարէն թեքի մէջ ծածկուած ձեռքը նա հպում է այտին: Բազմաթիւ յայտնի յուշարձաններից շատ քչերում է տեսանելի քննուող մանրամասնը: Նկատի ունենք յունական երկու սրբապատկերներ, որոնք վերաբերում են 12րդ դարին: Դրանցից մէկը գտնուում է Աթէնքում մասնաւոր հաւաքածոյում, իսկ միւսը Սինայի Ս. Կատարինէ վանքում¹¹: Սինայի սրբապատկերը աւելի է նմանում Ռոսլինի մանրանկարին, որովհետեւ այդտեղ եւս Ղազարոսը անմօրուք երիտասարդ է:

XIIe siècle, Bruxelles, 1975, pl. 181, p. 134; O. DEMUS, *The Mosaics of Norman Sicily*, London, 1949, pl. 67b, p. 283.

- 9. Տե՛ս G. MILLET, *Recherches sur l'icônographie de l'Évangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont Athos*, Paris, 1960, p. 237.
- 10. Տե՛ս J. LEROY, *Les manuscrits syriaques à peintures conservés dans les bibliothèques d'Europe et d'Orient*, Album, Paris, 1964, pl. 121, 2; G. MILLET, *Recherches...*, fig. 233.
- 11. Տե՛ս K. WESSEL, *Erweckung des Lazarus*, col. 399-400; M. CHATZIDAKIS, *L'Évolution de l'icone aux 11e-13e siècles et la transformation du templon*. - XVe Congrès International d'Études Byzantines. Rapports et co-rapports, III. Art et Archéologie. Byzance de 1071 à 1261, Athènes, 1976, fig. 12, p. 172-173.

Մեծ վարպետի աշխատանքում կայ նաեւ մէկ ուրիշ քիչ հանդիպող անանձնայատկութիւն: Խօսքը վերաբերում է Ղազարոսի ձեռքերը կրծքին խաչած, ուղիղ կանգնած դիրքին: Այս մանրամասնը նոյնպէս յայտնի է 12րդ դարի երկերից: Յարուցեալը այդպէս է ներկայացուած Լոնդոնի Վիկտորիա եւ Ալբերտ թանգարանի մէկ այլ փղոսկրէ քանդակում, Աթոս լեւան (Յունաստանի) Խիլանդարի վանքի Ս. Յովհաննէսի սրբապատկերի արծաթէ չրջանակի վրայի դրուագում¹², 1187 թ. քիչ առաջ կատարուած Բեթփագէյի (Երուսաղէմ) ուխտաւորների մատուռի որմնանկարներում, որը խաչակիրների կոթողային նկարչութեան հազուագիւտ օրինակներից է¹³:

Աւանձնայատուկ ուշադրութեան է արժանի նաեւ Ղազարոսի գերեզմանի վերեւում բազմաթիւ շէնքերի առկայութիւնը: Խնդրոյ առարկայ թեմայով կատարուած տեսարաններում ճոխ ճարտարապետութիւնը երեւան է գալիս դեռեւս 10րդ դարի, այսինքն՝ Մակեդոնական վերածնութեան, յուշարձաններում, բայց յատկապէս 13րդ դարի աշխատանքներում է այն ներկայացուում աւելի ծաւալուն, մանրամասն տեսքով¹⁴:

Թորոս Ռոսլինի մանրանկարի պատկերազրական յատկանիշների վերլուծութիւնը ցոյց է տալիս, որ քննուող ստեղծագործութիւնը կապուում է յատկապէս 10-13րդ դարերի արուեստի երկերի հետ: Կիլիկեան այն տեսարանի առանձնայատկութիւնների մեծ մասը առաջին անգամ ի յայտ է եկել Կոմնինեան դարաշրջանի բիւզանդական աշխատանքներում:

Ռոսլինեան մասունքում արտացոլուած նոյն ժամանակի ոճական աւանդութիւնները հաստատում են պատկերազրական քննութեան ճշտութիւնը: Կոմնինեան դարաշրջանի գեղանկարչական սկզբունքներից է բնանկարի եւ կերպարների ընդգծուած կապը, լեռների, բլրակների ձեւերի միջոցով գործող անձանց շարժումների շեշտումը¹⁵: Ինչպէս վերը արդէն մատնանշեցինք այս առանձնայատկութիւնը տեղ է գտել Ռոսլինի մանրանկարում: Սա 13րդ դարի բիւզանդական, նաեւ հայկական արուեստագէտների նախորդ հարիւրամեակի վարպետներից ժառանգած գեղագիտական երեւոյթներից մէկն է¹⁶:

- 12. Տե՛ս K. WESSEL, *Erweckung des Lazarus*, col. 401-402, 403-404.
- 13. Տե՛ս A History of the Crusades, General editor K. M. Setton, vol. IV, *The Art and Architecture of the Crusader States*, Edited by H. W. Hazard, Wisconsin, 1977, fig. XXXVII, p. 262.
- 14. Տե՛ս K. WESSEL, *Erweckung des Lazarus*, col. 399-400, 407-408.
- 15. Տե՛ս L. HADERMANN-MISGUICH, *Tendances expressives et recherches ornamentales dans la peinture byzantine de la seconde moitié du XIIe siècle*. - «Byzantion», 1965, t. 35, p. 448.
- 16. Տե՛ս L. CHUKASZIAN, *The Style of Grigor the miniaturist and late Comnene painting*. - II International Symposium on Armenian Art, Yerevan, 1978, p. 4-5.

12րդ դարի, յատկապէս դարավերջի, այսպէս կոչուած ուշ կոմ-նիւնեան գեղանկարչութեան պատկերազրական եւ ոճական աւան-դոյթները, ըստ երեւոյթին, այն գիտելիքներն են, որ Ռոսլինը ժա-ռանգել է իր ուսուցիչներէրից:

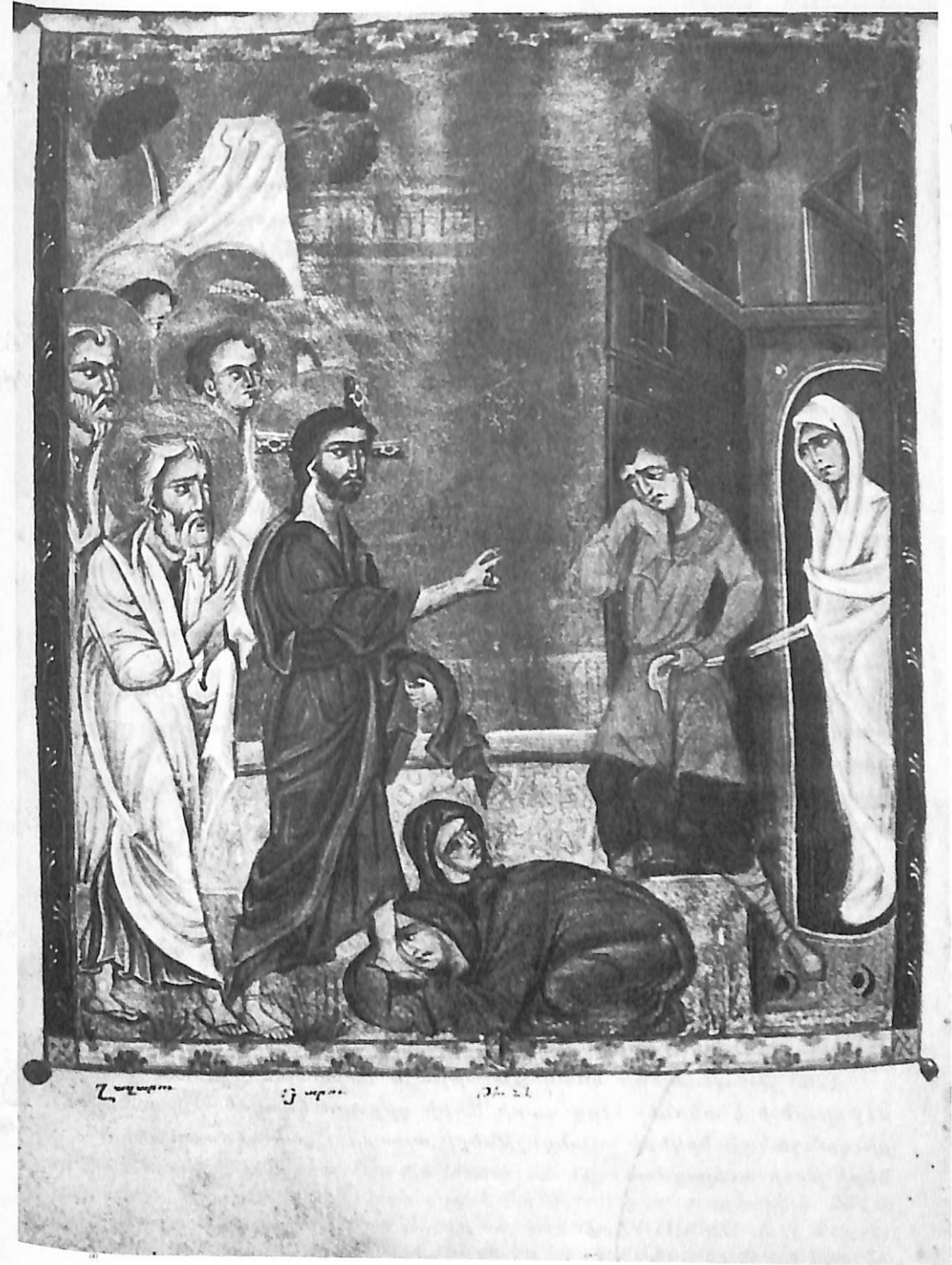
Նկատի առնելով Ռոսլինի մանրանկարի կապերը համեմատուող յուշարձանների հետ, այդուհանդերձ, պէտք է ասել, որ նրա աշխատանքը չի կրկնում ոչ մի յայտնի պատկեր: Ռոսլինեան այդ երկը տարբերում է հարիւրաւոր նոյնանուն տեսարանների շարքում եւ իր առանձին յատկանիշներով, ինչպէս ցոյց տրուեց վերը, նոյնիսկ բացառիկ է:

«Ղազարոսի յարուբիւնը» թեմայով կատարուած Ռոսլինի միւս մանրանկարը (նկ. 2) գտնուում է 1267-1268 թթ. Մալաթիայի Աւետարանի (Մատենադարան, թիւ 10675) ձեւաւորումների շարքում¹⁷: Այս ձեւագիրը ծաղկուել է Կոստանդին Ա. Բարձրբերդցի կաթողիկոսի հրամանով թագաժառանգ Հեթումի համար¹⁸:

Մալաթիայի Աւետարանում մեզ հետաքրքրող պատկերը նոյնպէս հանդիպում է Յովհաննէսի բնագրում (էջ 294բ): Դա մի բազմամարդ տեսարան է, որի կենտրոնական կերպարներն են Քրիստոսը, Ղազարոսի գետին ընկած քոյրերը՝ Մարիամն ու Մարթան, ինչպէս նաեւ յարուցեալի պատանքը քանդող ծառան: Մանրանկարի ձախից՝ Քրիստոսի ետեւից ցոյց է տրուած ալեհեր մի առաքեալ, հաւանաբար Պետրոսը: Վերջինիս վերելում տեսանելի են անմօրուք, երիտասարդ թովմասի, ձերմակահեր Յովհաննէսի դէմքերը եւ երեք ուրիշ առաքեալների լուսապսակներն ու գլուխների առանձին մասերը: Մանրանկարի աջ կողմում պատանու արտաքինով Ղազարոսն է, կանգնած գերեզմանի մէջ, որն այստեղ վերածուել է, ասես, թատերական ներկայացման պայմանական կառոյցի: «Ճարտարապետական» գերեզմանի հաղորդման այդ ձեւը այդ աննախադէպ եւ նոր երեւոյթ է քրն-նուող թեմայի պատկերազրութեան տեսանկիւնից: Խմբագրելով հը-նուց յայտնի եւ դարեր շարունակ կրկնուող կառոյցների կանոնիկ տիպերը, Ռոսլինը դրանց մանրամասներից պահպանել է միայն գե-րեզմանի բացուածքի վերելի կոր, կամարակապ տեսքը: Այդ շէնքի տեղադրութեանը համապատասխան, կարծես ստեղծագործութեան մէջ հաւասարակշռութիւն մտցնելու նպատակով, հեղինակը մանրանկարի ձախ մասում՝ առաքեալներից վերել, տեղադրում է լերան կատարը:

17. Տե՛ս S. DER NERSESSIAN, *L'Art Arménien des origines au XVIIe siècle*, Paris, 1977, fig. 97, p. 144; T. VELMANS, *Manierisme et innovations stylistiques dans la miniature cilicienne à la fin du XIIIe siècle*. - *RÉA*, t. XIV, 1980, p. 417-418.

18. Տե՛ս Լ. Ս. ԽԱԶԻԿԵԱՆ, Թորոս Ռոսլինի ձեռագրի վերջին հանգրուանը, «Գա-րուն» ամսագիր, 1976, թիւ 4, էջ 55-62:

Նկ. 2.- «Ղազարոսի յարուբիւնը», 1267-1268 թթ. Մալաթիայի Աւետարանի (Մատենադարան, ձեռ. 10675) մանրանկար, էջ 294բ, ցկարիչ Թորոս Ռոսլին:

Այս տեսարանի գեղարուեստական արժանիքների քննութիւնը ցոյց է տալիս, որ պատկերազրական առանձնայատկութիւններից առաւել այն հետաքրքիր է իր ոճական կատարումով:

Բայց նախքան ոճական կողմերի ուսումնասիրութիւնը անհրաժեշտ է վերլուծել մանրանկարի կանոնիկ յօրինուածքը, պարզելու համար, թէ Ռոսլինի աշխատանքը ի՞նչ տեղ է զբաղեցնում «Ղազարոսի յարութեան» թեման ներկայացնող հարիւրաւոր երկերի շարքում: Ինչո՞վ է տարբերում եւ ո՞ր յուշարձանների հետ է առնչուում:

Ռոսլինի այս ստեղծագործութիւնը աւելի է յիշեցնում նախորդ դարերի հայկական մանրանկարները, քան 1265 թ. պատկերը: 11րդ դարի Անիի եւ Փոքր Հայքի մատեանների նկարազարդումների նմանողութեամբ այստեղ եւ ընդգրկուած են Ղազարոսի գետնին ընկած քոյրերը: Նրանցից մէկը՝ Մարիամը գրկում է Քրիստոսի ոտքը, իսկ միւսը՝ Մարթան, չըլուծւած է յետ՝ եղբորը: Քոյրերի կերպարները արուեստի երկերի մէջ մուտք են գործել դեռեւս 5րդ դարում¹⁹: 11րդ դարի հայկական վերոյիշեալ մանրանկարներում նրանց դիրքերը տարբերակուած են: Արուեստագան Օ. Դեմուսը, որին ծանօթ էին եղել այդ յուշարձանները, ցոյց է տալիս, որ նշուած առանձնայատկութիւնը բնորոշ է 12րդ դարի բիւզանդական աշխատանքներին²⁰:

Քննուող կանոնիկ յատկանիշը Ռոսլինը կարող էր իր մանրանկարի մէջ ներմուծել հին հայկական ստեղծագործութիւնների օրինակով, օգտուելով այն ձեռագրերից, որոնք մայր երկրից՝ բուն Հայաստանից, բերուած էին Կիլիկիա եւ, անկասկած, մատչելի էին Հռոմկլայի գրչատանը²¹:

Ռոսլինը կարծես մեզ առաջին անգամն է ներկայացնում հարիւրաւոր պատկերներից ծանօթ քոյրերի կերպարները: Թւում է անուանի ծաղկողը այստեղ մագաղաթին է դրոշմում բազմիցս իր աչքով տեսած կենսական որոշակի իրադարձութիւնը եւ ցուցադրում կիլիկեան արքայի կամ իշխանների առաջ ընկած, աղերսող հպատակներին: Իրական կեանքից որսուած պաղատանքի պահի յուշը կայ Քրիստոսի ոտքը համբուրող Մարիամի գործողութեան մէջ:

1265 թ. պատկերի նման Մալաթիայի Աւետարանի ձեւաւորման մէջ կարելի է տեսնել 11րդ դարի Անիի գրքարուեստի եւ 12րդ դարի բիւզանդական երկերի աւանդոյթների արտացոլքը ի դէմս աչակերտների թուի աւելացման:

19. Տե՛ս T. A. IZMAILOVA, *Le cycle des fêtes...*, pl. VI; IDEM, *L'Iconographie du cycle des fêtes...*, fig. 13, 14.

20. Տե՛ս G. SCHILLER, *Christian Iconography*, p. 182.

21. Տե՛ս O. DEMUS, *The Mosaics of Norman Sicily*, p. 270.

Ռոսլինի առաջին եւ երկրորդ մանրանկարները հարազատեցնող եւ կոմփինեան դարաշրջանից ժառանգուած առանձնայատկութիւններից է ծառայի այտին հպած ձեռքի շարժումը:

1268 թ. նկարազարդման մէջ ի տարբերութիւն կիլիկեցի վարպետի նախորդ ստեղծագործութեան, կան նոյն ժամանակի արուեստի այլ սկզբունքներ եւս: Դրանցից է Ղազարոսի մինչ այդ անծանօթ դիրքը. նա կանգնած է գերեզմանի բացուածքի մէջ գլուխը փոքր-ինչ թեքած: Այս կանոնիկ մանրամասնը առաջին անգամ տեսնում ենք վերը յիշուած Սինայի սրբապատկերում²²:

Ռոսլինեան մանրանկարում իր կնիքն է թողել կոմփինեան ժամանակաշրջանի ոճը նոյնպէս:

Նախորդ դարի բիւզանդական նմոյշների հետ անմիջականօրէն կամ իր ուսուցիչների միջոցով հաղորդակցուելիս Ռոսլինը խորամուկ էր լինում նաեւ այդ երկերի ոճի մէջ: Կիլիկեցի վարպետի ոճը սնած, նրա արուեստում հետք թողած աղբիւրները ուսումնասիրելու առումով ուշագրաւ է Քրիստոսի ձեռքի կողքին նկարուած զգեստի ծածանուող ծայրը, որը ասես քամու ուժից մղուած է առաջ եւ ծալք-ծալք իջնում ցած: Չնչին տարբերութիւններում այն կրկնում է Վենետիկի Մարչիանա գրադարանում պահուող յունական ձեռագրի (յուն. 540) պատկերներից մէկում Եսայի եւ Եգեկիէլ մարգարէներ հագուստների նոյն մանրամասնը²³:

Հարկ է նշել, որ Հ. Բուխթալը այդ մատեանի ձեւաւորումները թուագրում է 11րդ դար, իսկ Վ. Ն. Լազարեւը՝ 12րդ դարի առաջին կէս²⁴:

Ռոսլինի մանրանկարի ոճական քննութիւնը փաստօրէն հաստատում է պատկերազրական վերլուծութեան ճշտութիւնը:

Մեծ գեղանկարչի ոճի ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս, որ «Ղազարոսի յարութիւնը» թեմայով ստեղծած նրա առաջին եւ երկրորդ պատկերները տարբերում են ոչ միայն կանոնիկ առանձնայատկութիւններով:

1268 թ. մանրանկարում սեփական ճակատագրին հնազանդուելու զգացողութիւնն է ընթերցուած Ղազարոսի դէմքին եւ իր տրամադրութիւնը նրա գլխի շարժման հետ միասին կարծես փոխանցում է սաւանի ծայրը բռնած ծառային:

22. Տե՛ս K. WESSEL, *Erweckung des Lazarus*, col. 399-400.

23. Տե՛ս Վ. Ն. ԼԱԶԱՐԵՎԻ, Բիւզանդական գեղանկարչութեան պատմութիւն, հտ. 2, Ատլաս, Մոսկուա, 1948 (ռուսերէն), տախտ. 157 ա:

24. Տե՛ս H. BUCHTHAL, *Miniature Painting in the Latin Kingdom of Jerusalem*, Oxford, 1957, p. 27. Վ. Ն. ԼԱԶԱՐԵՎԻ, Բիւզանդական գեղանկարչութեան պատմութիւն, հտ. 1, Մոսկուա, 1947, էջ 114, 317, 328 (ռուսերէն):

Պատանքը քանդող այդ անձնաւորութիւնը Ռոսլինի մանրանկարում ամենազգացմունքային կերպարն է: Նրա դէմքի խոր տիրութիւնը կարծես նախապատրաստուած է ձեւաւորման միւս մասերի յուզական աստիճաններով: Ղազարոսի եւ ծառայի ուղղուածութեանը հակադիր է ներկայացուած Քրիստոսի եւ առաքեալների խմբի ընթացքը: Ուսուցչին հետեւող ալեհեր աշակերտի տազնապալից արտայայտութեամբ հայեացքը երկար մնում է դիտողի յիշողութեան մէջ: Կարծես վարանող, չփոթուած շարժումով դէպի դէմքը բարձրացուած ձեռքը մատնում է նրա հոգեկան անհանգստութիւնը: Դրամատիկ դրոշմ են կրում նրանցից վերեւ պատկերուած երկու առաքեալների դիմազծերը:

Ողբերգական երանգներ են նշմարելի նաեւ Մարթայի՝ Ղազարոսի միւս քրոջ եղբօրը ուղղուած հայեացքում եւ գլխի շարժման մէջ:

Բոլոր կերպարներից միայն Քրիստոսի դէմքին է, որ տիրական արտայայտութեան հետ մէկտեղ կան եւ առանձին կենսախինդ ելեւէջներ: Կասկած չկայ, որ Ռոսլինը, կողք կողքի դնելով, միմեանց է հակադրում նրա եւ պատանքը բացողի յուզական նկարագրերը: Նրանցից մէկի արտաքինում բեւեռացուած է լաւատես, թելադրող, անկոտորում կամքը, իսկ միւսի մէջ ճակատագրի ուժերի առաջ տեղի տուող, հպատակող, յուսահատ հոգեվիճակը: Այս երկու էակների տրամադրութիւններն այնքան ճշմարտացի ու իրական են, որ ակամայից ենթադրում ես, թէ նկարիչը որսացել է անգամ եւ այստեղ արձանագրել մարդկանց բաժանող հասարակական դիրքերի տարբերութիւնը:

Քրիստոսի եւ Ղազարոսի պատանքը բացող ծառայի համար բնորոշ ծառայած մահկանացուները արդեօք չեն գտնուել հասարակական տարբեր աստիճանների վրայ, իրարից բաժանուած տնտեսական, հոգեւոր խոր անջրպետով:

Քրիստոսի եւ ծառայի զգեստների գունաւորումը միանգամայն համահնչուն է նրանց զգացմունքային նկարագրին: Ղազարոսի սաւանը բացողի կարմիր զգամիդը եւ կանաչի ու շագանակագոյնի խառնուրդով հաղորդուած գուլպաները մանրանկարի առաւել հնչեղ մասերն են:

Ուշագրաւ է, որ այդ կերպարի զգեստի կարմիրը կրկնուած է նաեւ բիզանդական եւ հայկական ձեռագրերի նոյն թեմայով կատարուած ձեւաւորումներում²⁵: Նկատուած երեւոյթը պատահական է

25. Տե՛ս K. WEITZMANN, *Late Antique and early Christian Book illumination*, London, 1977, pl. 29; S. M. PELEKANIDIS, P. C. CHRISTOU, CH. TSIOMIS, S. N. KADAS, *The Treasures of Mount Athos, illuminated manuscripts*, vol. 1, Athens, 1973, fig. 221, vol. 2, Athens, 1975, fig. 432; S. DER NERSESSIAN, *L'Art byzantin art européen*, Publications filmées d'art et d'histoire, Paris, 1965, p. 59-60, vue 3;

արդեօք, թէ գործ ունենք թեմային բնորոշ կանոնիկ օրինաչափութեան հետ:

Միջնադարեան գունային պատկերագրութեանը համապատասխան է թւում նաեւ կապոյտը Քրիստոսի հագուստի վրայ: Կապոյտ է նրա պատմուճանը՝ խիտոնը, իսկ թիկնոցը (himation) մուգ վարդագոյն: Այս գուսպ գոյների նկարչի համար դրամատիկ տրամադրութիւնը աւելի լարելու հնարաւորութիւն: Կարմիր բծին տրուող կարեւորութիւնը զգացում է նրա տեղադրութիւնից: Այդ բիծը կարծես յուշում է, որ այդտեղից պիտի սկսել պատկերի «ընթերցումը»:

Քրիստոսը եւ ծառան իրար են հակադրուած, ուստի հակասական են եւ նրանց գոյները: Այս երկու կերպարները մանրանկարի յօրինուածքի իմաստային առանցքն են, դրամատիկ «բախման» կենտրոնը: Նրանց համապատասխան են ընտրուած եւ մնացած կերպարների գոյները:

Միջնադարեան կանոնիկ մտածողութեան համաձայն Քրիստոսի առջեւ ընկած, դէմքը նրա ոտքին դիպցնող Մարիամի շարժումը ըմբռնուում էր որպէս «մարդու լիակատար ինքնամերժումը, Աստուծո մէջ նրա լուծումը» (Վ. Ա. Պլուգին): Այդ իսկ պատճառով որոշ վարպետներ, օրինակ՝ ռուս նկարիչ՝ Անդրէյ Ռուբլեովը, Մարիամին պատկերում էին Քրիստոսի զգեստի գոյներով, իբրեւ Աստուծո հետ ամբողջապէս միաւորուելու նշան²⁶:

Նոյն մտածելակերպը հաւանօրէն թելադրել է Ռոսլինին Մարիամի հագուստը Քրիստոսի կապոյտից աւելի խուլ կապոյտով հաղորդել, իսկ Մարթայի գլխանոցը՝ մուգ շագանակագոյնով: Քոյրերի զգեստների գոյները մասամբ կրկնուելով Քրիստոսի եւ ծառայի կերպարներում, ասես «հաշտեցնում» են վերջիններիս գոյները եւ իւրատեսակ անցում նշանաւորում այդ երկուսի միջեւ:

Ղազարոսի պատանքը, Պետրոսի թիկնոցը, ինչպէս նաեւ առաքեալներից վերեւ պատկերուած լերան գագաթը հաղորդուած են նոյն սպիտակ նարնջագոյնով, այդպիսով հաւասարակշռելով կենտրոնա-

A. MARAVA-CHATZINICOLAOU, CH. TOUFEXI-PASCHOU, *Catalogue of the illuminated Byzantine Manuscripts of the National Library of Greece*, Athens, 1978, fig. 652, p. 231, 239; *Armenian Miniatures, Text and Notes* by L. A. DOURNOVO, Preface by S. Der Nersessian, New York, 1961, pg. 61. Հայկական մանրանկարչութիւն, ներածական յօդուածը եւ նկարների բացատրութիւնները Լ. Ա. Դուռնովոյի, խմբագրութիւնը եւ առաջաբանը Ռ. Գ. Դրամբեանի, Երեւան, 1967, նկ. 49:
26. Տե՛ս Վ. Ա. ՊԼՈՒԳԻՆ, Անդրէյ Ռուբլեով - «Ղազարոսի յարութիւնը»: - Բիւզանդական, հարաւային սլաւոնները եւ հին Ռուսիան, Արեւմտեան Եւրոպան, Վ. Ն. Լազարեւին նուիրուած յօդուածների ժողովածու, Մոսկուա, 1873, էջ 305 (ռուսերէն):

կան անձանց գունային ակտիվությունը: Փայլուն գեղանկարչի հոտառությունները Ռոսլինը զգում է, որ ուժեղ գունային բծերը պահանջում են մեղմ երանգաւորմամբ միջավայր:

Քրիստոսի եւ Պետրոսի միջեւ երեւացող բաց կարմիրը ոչ թէ սոսկ պատանքը բացողի ջղամիդի հետ նոյն մակարդակի վրայ գտնուող, նրան համապատասխան գունային արձագանգ է, այլեւ միջոց է առաքելների խմբի «սառնուկները» ջերմացնելու համար: Այդ երկու կարմիրներին արձագանգող «ակնարկներ» կան նաեւ մանրանկարի վերելի մասում: Նկատի ունենք կարմիր բնով ծառը լերան վրայ եւ պատկերի հանդիպակաց մասում, նոյն մակարդակի վրայ գտնուող «խոպոպի» նմանող յաւելուածը կառոյցի եզրին:

Գոյների տեղադրությունը այստեղ կարծես գտնուած է մաթեմատիկական ճշգրտութեամբ:

Հետաքրքիր է, որ կարմիրների տեղադրությունը նոյն ձեւով, բայց աւելացուած նոր, կարմիր բծերով, հանդիպում է եւ 13րդ դարի 80ական թուականներին ստեղծուած կիլիկեան անստորագիր Աւետարանի (Մատենադարան, թիւ 9422) «Ղազարոսի յարուկները» մանրանկարում²⁷: Այս մատենանի ձեւաւորումները ժամանակին վերագրուել են Թորոս Ռոսլինին, իսկ այժմ համարուած են նրա ոչ պակաս տաղանդաւոր աշակերտներից մէկի գործը: Համեմատուող պատկերների նմանութիւնը չպէտք է դիտել պատահական: Ըստ երեւոյթին սա այն դէպքերից մէկն է, երբ Ռոսլինի շրջանակի, գուցէ եւ արուեստանոցի, նկարիչները զարգացնում են եւ նոր աստիճանի հասցնում իրենց ուսուցչից ստացած գիտելիքները:

Լերան գագաթի ծառերը կապոյտ եւ կարմիր բներով, կանաչ եւ կապոյտ սաղարթներով թոյլ են տալիս աւելի լաւ ըմբռնել ռոսլինեան գունային ընկալումների բացառիկութիւնը եւ նոյնիսկ օգնում հասկանալու 20րդ դարի հայ մեծանուն վարպետների հայկականութիւնը:

Այդ մանրամասները ոչ միայն գաղափար են տալիս Ռոսլինի անուրջների աշխարհի գոյների մասին: Դրանք նրա աշխատանքում հանդէս են գալիս իբրեւ ողջ պատկերի զգացմունքային ուժեղացուցիչներ:

Տ. Վելմանսը ուշադրութիւն է դարձնում լերան կատարի այն երկու ծառերին, որոնց բները խաչուած են: Նա նշում է, որ նման տիպի ծառերը յաճախ են հանդիպում գոթական մանրանկարներում²⁸: Արուեստագէտը ցոյց է տալիս որ այդ մանրամասնը զարգացուած ձեւով՝ աւելի պաթետիկ հնչեղութեամբ հանդէս է գալիս Կեռան թագուհու 1272 թ. Աւետարանի (Երուսաղէմ, Սբ. Յակոբեանց վանքի

27. Տե՛ս Հայկական մանրանկարչութիւն, նկ. 49:

28. Տե՛ս T. VELMANS, *Maniérisme...*, p. 418.

հաւաքածու, թիւ 2563) Ղազարոսի յարուկները» մէջ²⁹: Այս ձեւագրի նկարագրողումները եւս վերագրել են Թորոս Ռոսլինին: Բայց տարէց տարի նորանոր փաստեր են երեւան գալիս եւ դրանք հաւաստում են, որ Կեռանի Աւետարանի հիասքանչ ձեւաւորումների հեղինակը Ռոսլինի աշակերտն է³⁰, մեր կարծիքով անգամ ուսուցչին գերազանցած աշակերտը:

Տ. Վելմանսը գտնում է, որ Թորոս Ռոսլինի մանրանկարի «դասականութեանը հակասող» եւ նրանից յետոյ եկող գեղանկարիչների ճաշակը կանխող մանրամասներից են ոչ միայն քննուած ծառերը՝ այլեւ ճարտարապետական միջավայրը: Նա ցոյց է տալիս, որ պատկերի մէջ խորացող, ասես բեւեռուող, շինութիւնը շատ շարժուն է շնորհիւ սուր անկիւնների եւ իր ուրուագծի վերելում կրկնուող հատուածի: Նրա կարծիքով, այդ կարգի կառոյցը բիւզանդական արուեստում քիչ է հանդիպում, բայց յաճախակի եւ հետեւողական կերպով ներկայացնում է Մոնրէալի խճանկարներում:

Սակայն «շատ թեթեւ եւ օդային կուլիսը» (Տ. Վելմանսի արտայայտութիւնն է) Մոնրէալում մասերի է բաժանուած եւ տարածութեան մէջ տեղադրում բոլորովին այլ կերպ: Միցիլիական խճանկարներում, ըստ Տ. Վելմանսի, շէնքի հաղորդումը ծառայում է կերպարների շարժումները հաւասարակշռող «կայուն խորք» ստեղծելուն, նկարի մէջ «անշարժունակ (ստատիկ) տարր» ներմուծելուն, իսկ Թորոս Ռոսլինի աշխատանքում այն մասնակցում է գործող անձանց շարժումներին³¹: Մենք կարող ենք ցոյց տալ թէ կառոյցի մասերը ինչպէս են արձագանգում կարմրագգեստ ծառայի ձեռքերի ուղղուածութեանը, նկարուած լինելով դրանց զուգահեռ:

Այդ շինութեան հաղորդումը մեր վարպետի ստեղծագործութեան մէջ ուրիշակ խնդիրներ իրականացնելուց բացի ակտիւօրէն մասնակցում է նաեւ ընդհանուր գունաշարի լուծմանը: Ծառայի եւ Ղազարոսի հետեւում կառոյցը ներկուած է մուգ կանաչ եւ կապոյտ, որի շնորհիւ այն նպաստում է յիշեալ կերպարների առաւել հնչեղութեանը:

Հողաչերտի սառը կանաչը եւ բաց վարդագոյնը նրբօրէն մերուած են կանաչի եւ կապոյտի հետ եւ հնարաւորութիւն տալիս, որ Քրիստոսի, կանանց եւ ծառայի զգեստները գունագեղ կերպով ներդաշնակուեն շրջապատի հետ:

29. Տե՛ս նոյն տեղում, նկ. 3, էջ 418:

30. Տե՛ս H. C. EVANS, *Canon Tables as an Indication of Teacher-Pupil Relationships in the Career of Toros Roslin*. - In: *Medieval Armenian Culture*, Edited by T. Samuelian and M. Stone, (University of Pennsylvania Armenian Texts and Studies 6), Chico, California, 1984, p. 272-290.

31. Տե՛ս T. VELMANS, *Maniérisme...*, p. 418, note 5.

Նկ. 3.- «Ղազարոսի յարուբիւնը», Վասակ իշխանի Աւետարանի (Վաշինգտոն, Ֆրիք Պատկերասրահ, ձև. 32.18) մանրանկար, էջ 625, նկարիչ Թորոս Ռոսլին:

Մանրանկարի ընդհանուր զգացմունքայնութիւնը պայմանաւորուած է առանձին գոյների ակտիւ հնչեղութեամբ եւ երանգների աստիճանական փոփոխութեամբ: Վերջինս վերաբերում է շինութեան ներկայացման ձևին: Կապոյտների մեղմ անցումներից բացի այդտեղ դիտուում է բաց վարդագոյնից մինչեւ շագանակագոյնը կատարուող երանգային զարգացումը:

Թորոս Ռոսլինը բազմաթիւ գունագեղ մանրանկարներ է աւանդել մեզ, բայց 1268 թ. Մալաթիայի Աւետարանի ձեւաւորումը իր պարզութեամբ կարծես անտիկ դասական արուեստից եկող ներդաշնակութեան իր օրէնքներով, գունային իւրայատուկ տրամաբանութեամբ մէկն է լաւագոյններից:

Պատկերազրական, ոճային այլ առանձնայատկութիւններով է աչքի ընկնում «Ղազարոսի յարութիւնը» թեմայով Ռոսլինի երրորդ աշխատանքը՝ (նկ. 3) Վասակ իշխանի Աւետարանի (Վաշինգտոն, Ֆրիք Արուեստի Պատկերասրահ, 32.18) նկարազարդումը (էջ 625)³²: Իր վերջին աշխատութիւնների մէջ Ս. Տէր-Ներսէսեանը նշում է, որ Ֆրիքի անստորագիր մատեանը նկարազարդուած է Ռոսլինի կողմից

32. Տե՛ս S. DER NERSESSIAN, *Armenian Manuscripts in the Freer Gallery of Art*, Washington, 1963, fig. 170, p. 33-34.

եւ պէտք է համարուի նրա վերջին աշխատանքը³³ (թէեւ նկարչի անունը եւ ձեռագրի թուականը, ինչ-ինչ պատճառներով չեն պահպանուել յիշատակարաններում):

Այստեղ ձախից նկարուած են Քրիստոսը եւ նրան հետեւող երեք առաքելները: Ընդգրկուած են նաեւ Ղազարոսի քոյրերը, որոնց շարժումները տարբերակուած են, ինչպէս 1268 թ. մատեանի պատկերում: Ռոսլինը ներկայացնում է Մարիամին գլուխը Քրիստոսի ոտքին մօտեցնելիս՝ այսինքն չի կրկնում այն շարժումը, որը պատկերել էր 1268 թ. մանրանկարներում:

Աչից երկարաւուն ուղղանկեան տեսքով եւ եռանկիւնաձեւ ճակատամասով (Ֆրոնտոնով) գերեզմանի առջեւ կանգնած է Ղազարոսը: 1265 թ. ձեռագրի մանրանկարի նման նա այստեղ ձեռքերը խաչել է կրծքին: Նոյն ձեւաւորման օրինակով յարուցեալի կողքին կանգնած ծառան ձախ ձեռքը մօտեցնում է աջ կողին: Այս կերպարի կատարման հարցում Ռոսլինը շեղում է հարիւրաւոր յուշարձաններում տեսանելի կանոնից: Ծառան Վասակի Աւետարանում չի քանդում Ղազարոսի պատանքը կամ քիթը ծածկում հոտից պաշտպանուելու համար: Դրա փոխարէն նա աջով մատնացոյց է անում յարուցեալին: Արեւելքում կամ Արեւմուտքում դժուար է գտնել որեւէ այլ պատկեր, որտեղ դիտուի այդպիսի մանրամասն:

Վասակ իշխանի մատեանի ձեւաւորման մէջ, ի տարբերութիւն Ռոսլինեան նախորդ քննուած ստեղծագործութիւնների, գերեզմանի ետեւից ներկայացուած է Ղազարոսի յարութեանը ականատես հրեաների խումբը, որոնց միայն դէմքերն են երեւում: Ռոսլինի միւս աշխատանքներում բացակայում էր նաեւ դագաղի կափարիչը կրող ծառան: Վերջինս այստեղ երեւում է մանրանկարի աջ անկիւնում: Նորութիւն է եւ գերեզմանի կողքից տեսանելի, ասես, կիլիկեան ամրոցների պարիսպների շարուածքն ունեցող պատը եւ նրա ետեւից պատկերուած քաղաքի շէնքերի տանիքները: Առաջին անգամ է հանդիպում գերեզմանին կից բլրակը, որից վերեւ ցոյց են տրուած հրեաների դէմքերը:

Նոր կերպարների յայտնուելուն եւ բնանկարին ու ճարտարապետութեանը տրուող կարեւորութեան աւելացմանը կարող էր նպաստել Անիի 11րդ դարի մանրանկարչութեանը եւ 12-13րդ դարերի բիւզանդական արուեստին Ռոսլինի քաջատեղեակ լինելը:

Բայց չի կարելի չնկատել, որ մեծ վարպետի աշխատանքը տարբերում է անեցի նկարչի գործ համարուող Մուղնու Աւետարանի

33. Տե՛ս IDEM, *Armenian Manuscripts in the Walters Art Gallery*, Baltimore, 1974, p. 15; IDEM, *L'Art arménien des origines au XVIIe siècle*, Paris, 1977, p. 138.

ձեւաւորումնից³⁴ ե՛ւ ճարտարապետական ու բնանկարային մանրամասներն իրականացմամբ, ե՛ւ կերպարների ներկայացման բնոյթով, ե՛ւ նրանց տեղադրութեամբ: Այսպէս օրինակ, 11րդ դարի հայկական պատկերում հրեաների խումբը ցոյց է տրուած ամբողջութեամբ եւ ոչ թէ միայն դէմքերի կատարումով: Բացի դրանից Անիի մանրանկարում երկու մարդ են բռնում կափարիչը:

Հետաքրքիր է նշել յուշարձանների այն շրջանակը, որտեղ նկարուած է կափարիչը մենակ կրող ծառան: Դրանք են Ներեզիի (Հարաւսլավիա) Ս. Պանտելէյմոն եկեղեցու 1164 թ. որմնանկարը, Մոնրէալի արդէն յիշատակուած խճանկարները, Կուրբինովոյի (Հարաւսլավիա) Ս. Գէորգ եկեղեցու 1191 թ. որմնանկարը, նոյն ժամանակի յունական Աւետարանի (Աթէնք, Ազգային գրադարան, 93) մանրանկարը, 13րդ դարի առաջին կէսի երկու ասորական ձեռագրերի նկարազարդումները, 12րդ դ. վերջի կամ 13րդ դ. սկզբի յունական սրբապատկերը Սինայից (Կատարինէ վանքի հաւաքածո), 12րդ դարի գործ հանդիսացող Ս. Գերեզմանի եկեղեցու (Երուսաղէմ) հարաւային ճակատի քանդակը, որը խաչակրաց արուեստի նմոյշներից է եւ այլ երկեր³⁵:

Ինչ վերաբերում է ճարտարապետութեանը ու բնանկարին, ապա ե՛ւ մէկը, ե՛ւ միւսը «Ղազարոսի յարութիւնը» թեմայի կանոնիկ յօրինուածքում զարգացում են ստանում 12րդ դարում, իսկ յետոյ փոխանցուելով պալէոլոգեան շրջանի արուեստագէտներին, շարունակուում են մեծ չափով պատկերուել նաեւ նրանց աշխատանքներում³⁶:

12րդ հարիւրամեակի ստեղծագործութիւններում է առաջին անգամ յայտնուում առաքելների Քրիստոսին հետեւող երեք հոգուց բաղկացած չքախումբը: Պատկերագրական այդ առանձնատկութիւնը ունեցող նմոյշներից են խաչակիրների մանրանկարչութեան այնպիսի մի նշանաւոր օրինակ, ինչպիսին է Մելիսենդի Սաղմոսագրքի (Բրիտանական թանգարան, էգերտոն 1139) ձեւաւորումը եւ բիւզանդական գեղանկարչութեան լաւագոյն նմոյշներից Պալերմոյի (Սիրցիլիա) Կապելլա Պալատինայի խճանկարը³⁷:

34. Տե՛ս T. A. IZMAILOVA, *Le cycle des fêtes...*, pl. VI.
 35. Տե՛ս K. WESSEL, *Erweckung des Lazarus*, col. 401-402; O. DEMUS, *The Mosaics of Norman Sicily*, pl. 67b, p. 283; L. HADERMAN-MISGUICH, KURBINOVO..., fig. 181, p. 134; A. MARAVA-CHATZINICOLAOU, CH. TOUFEXI-PASCHOU, *Catalogue...*, fig. 652; J. LEROY, *Les manuscrits syriaques...*, pl. 106, 2, 129, 1; K. WEITZMANN, *Byzantium and the West around the Year 1200*. - In: *The Year 1200: A Symposium*, New York, 1975, fig. 20; *A History of the Crusades...*, fig. XXXVII; G. MILLET, *Recherches...*, p. 236-237.
 36. Տե՛ս K. WESSEL, *Erweckung des Lazarus*, col. 403-404, 407-408.
 37. Տե՛ս H. BUCHTHAL, *Miniature Painting in the Latin Kingdom of Jerusalem*, pl. 5a; O. DEMUS, *The Mosaics of Norman Sicily*, pl. 20a.

Ղազարոսի զլխանոցը յիշեցնում է Ռոսլինի 1265 թ. մանրանկարի առիթով նշուած խաչակիրների որմնանկարը Բեթփագէի (Երուսաղէմ) ուխտաւորների մատուռում: Եւրոպական իրականութեան հետ է կապուում ոչ միայն այդ մանրամասնը: Քրիստոսին հետեւող առաքելներից մէկի զլխի գագաթը սափրած է, որ բնորոշ է կաթոլիկ հոգեւորականներին:

Նոյնը կարելի է ասել նաեւ ծառաների զգեստների ձեւերի մասին:

Քանի որ մանրանկարի վերաբերեալ պատկերացում ենք ստանում միայն մէկ եւ հաւանօրէն բնօրինակին ոչ այնքան հարազատ վերատպութիւնից, ուստի զգուշանում ենք գունաչարի մասին ընդարձակ դատողութիւններ անելուց:

Այդուհանդերձ կարելի է նկատել, որ գունաչարը հարուստ է, բարդ եւ այստեղ յատուկ նշանակութիւն է տրուած կարմրի բռնկումներին: Դրանք հանդէս են գալիս թէ՛ մենաւոր ծառի բնի, թէ՛ Քրիստոսի ձեռքի մագաղաթէ փաթեթի, թէ՛ ծառաների հագուստների, եւ թէ՛ գերեզմանի ետեւի շէնքի տանիքի վրայ: Ակտիւ հնչեղութիւն ունեն նաեւ կապոյտները, որոնք հանդիպում են Մարիամի զգեստի, Ղազարոսի պատանքի ու Քրիստոսի (որի պատմուճանը կարծես ոսկեգոյն է) թիկնոցի վրայ: Վերջինիս գունաւորումը ծնունդ է տալիս որոշակի հարցադրումների. բիւզանդական գրքարուեստում արդեօք գոյութիւն չի՞ ունեցել որեւէ գունային կանոնիկ օրինաչափութիւն, որի թելադրանքով Ռոսլինը կապոյտն ու ոսկեգոյնն է ընտրել իր զլխաւոր կերպարի համար. կանոնիկ չէ՞ արդեօք Ղազարոսի պատանքի կապոյտը 1265 թ. եւ Վասակի աւետարանների մանրանկարներում:

Այսպիսի հարցումների առիթ են տալիս նաեւ նոյնատիպ օրինակներով «Ղազարոսի յարութեան» ձեւաւորումները բիւզանդական գրքարուեստի մէջ³⁸:

Ս. Տէր-Ներսէսեանը այս պատկերի մասին գրում է, որ «իրենց դիրքերով, շարժումներով եւ դէմքի արտայայտութիւններով կերպարները հաղորդում են հիմնական մարդկային զգացմունքները»³⁹: Սրան կարող ենք աւելացնել, որ մանրանկարների զգացմունքայնութիւնը մեծ չափով պայմանաւորուած է նաեւ կարմիրների ու կապոյտների օգտագործումով:

38. Տե՛ս K. WEITZMANN, *Late Antique and Early Christian Book Illumination*, pl. 29; S. M. PELEKANIDIS, P. C. CHRISTOU, CH. TSIOMIS, S. N. KADAS, *The Treasures of Mount Athos...*, vol. 1, fig. 221; A. MARAVA-CHATZINICOLAOU, CH. TOUFEXI-PASCHOU, *Catalogue...*, fig. 652.
 39. Տե՛ս S. DER NERSESSIAN, *Armenian Manuscripts in the Freer Gallery of Art*, p.33-34.

Ռոսլինի արուեստի ակունքների մասին մեր իմացութիւնը լրացնող, անցեալի մութ էջերը բացայայտող հետաքրքիր փաստեր կարելի է առանձնացնել ինչպէս Վասակ իշխանի Աւետարանի նկարազարդման գունաչարի, այնպէս էլ ոճական կատարման միւս կողմերի մէջ: Անփորձ արուեստասէրի աչքից կարող են վրիպել, բայց մասնագէտի համար որոշակի կարեւորութիւն ունեն ֆրիստոսին հետեւող երկրորդ առաքեալի զգեստի թեւքի մանրամասները:

Նրա արմուկի վրայ նկատելի է ձուածեւ մի ծալք, որի վերեւից ուսից զիգզագներով ցած են իջնում հագուստի դարսերը: Այս իւրայատուկ ծալքաւորումը նոյնութեամբ հանդիպում է դեռեւս 1256 թ. Զէյթունի Աւետարանի (որը Ռոսլինի առաջին ստորագրուած ձեռագիրն է) Մարկոսի պատկերում: Մեզ հետաքրքրող մանրամասնը առաջին անգամ երեւան է գալիս 11րդ դարի բիւզանդական ձեռագրերից մէկի (Վատիկանի գրադարան, յուն. 756) աւետարանիչներին միասին ներկայացնող մանրանկարի մէջ, ապա փոխանցւում խաչակիրների գրքարուեստին եւ դիտւում 12րդ դարի երրորդ քառորդում երուսաղէմում ստեղծուած երկու մատեանների աւետարանիչների ձեւաւորումներում⁴⁰: Այդ երկու յուշարձանների՝ Փարիզի Ազգային գրադարան (լատին. 276) եւ Վատիկանի գրադարանի (լատին. 5974) ձեռագրերի նկարազարդումները, Հ. Բուխթալի կարծիքով, ծաղկուել են յոյն, խաչակիր եւ հայ վարպետների համագործակցութեամբ: Յիշարժան է, որ այս ոճական մանրամասնը կայ նաեւ վերը նշուած Բեթփագէի մատուռի որմնանկարում, որը նոյնպէս խաչակիրների արուեստի երկերից է:

Նկարազրուած ոճական առանձնատկութեան Թորոս Ռոսլինի արուեստի մէջ յայտնուելը հեշտութեամբ հնարաւոր է բացատրել ե՛ւ բիւզանդական 11րդ դարի գրքարուեստի օրինակների հետ նրա ծանօթ լինելու պարագայով ե՛ւ խաչակիրների գեղանկարչութեան նմոյշների օգտագործման հետեւանքով ե՛ւ վերը յիշուած երուսաղէմեան ձեռագրերի նկարազարդմանը մասնակցած հայ վարպետների միջոցով, որոնք կարող էին լինել Ռոսլինի ուսուցիչները:

Կիլիկեան 13րդ դարի մանրանկարչութեան մէջ մանիէրիստական ոճական յատկանիշների համար ակօս բացող վարպետներից մէկն էլ Թորոս Ռոսլինն էր, ուստի նա չէր կարող ուշադիր չլինել այն բոլոր մանրամասների նկատմամբ, որոնք, յայտնուելով անցած դարերի արուեստում, իրենց մէջ կրում էին մանիէրիզմի սաղմերը:

«Ղազարոսի յարութիւնը» թեմայով ստեղծուած Ռոսլինի նկարաչարքը օգնում է հասկանալ, թէ ինչպէս էր իրականանում աւան-

դոյթների փոխանցումը նախորդներից Ռոսլինին եւ նրանից իր յաջորդներին: Այս աշխատանքների շնորհիւ պարզ է դառնում, թէ ինչպէս էր զարգանում կիլիկեցի ծաղկողի վարպետութիւնը:

«Ղազարոսի յարութեան» նկարաչարքը արժէքաւոր փաստեր է տալիս Թորոս Ռոսլինի տարբեր տարիների գեղարուեստական կողմնորոշումների, հետաքրքրութիւնների մասին:

Այս կամ այն դարերից պահպանած կանոնիկ առանձնատկութիւններից աւելի այդ մանրանկարները հետաքրքիր են իրենց նոր գծերով, պատկերագրական յայտնի օրինաչափութիւններից զանազանուրդ կամ հեռացող յատկանիշներով, գոյնի եւ գծի ծաւալման իւրայատուկ եղանակով, յուզական նկարազրուում եւ այլն:

Կիլիկեցի նկարիչը կուրօրէն չի հետեւել գրական հիմքին, այլ տուել է դարերով սրբագործուած գրական շարադրանքի իր անհատական ըմբռնումը, աւետարանական պատմութեան վերընթերցման ուրոյն ձեւը: Պատկերից պատկեր տաղանդաւոր ծաղկողը, ասես, ցուցադրում է ներկայացուող թեմայի վերաբերեալ կուտակած իր գիտելիքները, իր հմտութիւնը:

Ռոսլինեան այս մասունքները բացայայտում են 13րդ դարի կիլիկեան արուեստագէտի, խորզան մարդու մտածելակերպը, թոյլ տալիս սահմանազատել այն բնագծերը, որտեղ վերջանում է միջնադարեան կանոնիկ գեղագիտական փիլիսոփայութիւնը եւ սկսւում գեղանկարչական՝ խոշոր անհատականութեան մասնագիտական որոնումները, փայլուն մտաւորականի աշխարհընկալումը:

40. Տե՛ս H. BUCHTHAL, *Miniature Painting in the Latin Kingdom of Jerusalem*, pl. 142a, 35a, 45a, 48a.

SOME ISSUES CONCERNING THE ORIGIN OF THE ARMENIAN PEOPLE

For more than a century, a host of scholars have studied the origin of the Armenian people. Although there is a great deal of literature on the subject, we cannot think by any means that everything has already been said. On the contrary, archaeological, linguistical and historiographical findings in the last twenty or thirty years allow us to state that future is full of surprises.

Specialists are not the only ones who have discussed this problem. A lot of people who are not directly connected with the subject or specifically trained have tried to work on this complex theme, making sometimes important contributions to our knowledge.

We think that all kind of people can deal with any field of science if their work is serious enough. We know several examples of people who have made great discoveries in areas where experienced scientists had failed before. Let's remember Michael Ventris, an English architect, who in the 1950's deciphered the Mycenic «linear B» writing.

Turning to our subject, we have frequently come across with highly speculative hypothesis, made by people who seem sincerely interested in solving the enigmas about Armenian ancient history. That is the case of an article by Hovhanness I. Pilikian, «The First Indo-Europeans», printed in *Ararat* (Winter 1985, pp. 86-88)¹.

The writer presents a variety of daring opinions, mainly referred to an alleged genetic relationship between Armenians and Jews.

As we all know, Armenian is an Indo-European language and Hebrew is a Semitic one; both of them belong to well-differenced linguistic families (some scholars are looking for a genetic unity between them, the so-called «nostratic» theory, but it does not concern us in the scope

1. Page references will be made in the text.

of this article), and this is out of discussion. Pilikian tries to skip this well-established fact by stating that «... even that difference is resolved if one accepts the Old Testament myth about the Tower of Babel, which constitutes an attempt at explaining away the language differences among nations by assuming an ultimate single source, a mother tongue (perhaps the Armenian language itself)» (p. 86).

Until the birth of Comparative Linguistics, the origin of languages had been explained via the Biblical myth; today, 200 years later, when we know enough about linguistic families, grammar and phonetic laws, borrowings, etcetera, to go back to that explanation is not a scholar treatment. And as far as Armenian as a mother tongue is concerned, this opinion used to be in fashion among Armenian writers until the 18th century: when God spoke to Noah and instructed him to build an Ark, he must have spoken in Armenia; God also spoke in Armenian to Adam and Eve...

In the past century, taking into account Semitic massive borrowings in Armenian language, some scholars believed that Armenia was Semitic people's homeland. But we know at present that Semitic-speaking people came from the Arabian Peninsula, a fact that has been accurately proved. To ascribe a Hebrew origin to the word «Ararat» (there are a lot of etymologies of this word, none of them having a general consensus), as Pilikian does (p. 86), does not show any further connection with the expansion of mankind after Deluge which began in Armenia, according to the Old Testament. Perhaps, in a very cautious way (we are dealing with a legend after all), it could be said that migrations after Noah may be a far echo of Indo-European migrations from Middle East. Two Soviet scholars, T. Gamkrelidze and V. Ivanov, have recently made strong claims after a relocalization of the Indo-European homeland in Eastern Anatolia, Armenian Highlands, Southern Caucasus and Northern Mesopotamia. This theory is still in discussion and refinement stage, but we think it has a consistent basis.

One of its arguments is the existence of proto-Semitic borrowings into proto-Indo-European (reconstructed) language, a claim made by Soviet linguist Vladimir I. Svidich some twenty-five years ago. Pilikian writes:

«The Soviet linguist V. Ilyich Svitich argued that the roots common to both proto-Indo-European and Semitic groups appear in their simplest forms in the Indo-European, therefore, the latter must be the borrower. I would argue the reverse for precisely the same reason; the simpler forms are evidence of origination (in the proto-Indo-European), as

opposed to the processes of sophisticated use and development (compounding, declension, etc.) among the borrowers» (p. 86)².

It is obvious that the author has not properly read his source. Prof. Raphael Ishkhanian actually says: «Ilich Svidich also demonstrated that mentioned words were originally found in proto-Semitic (their meaning here is more primitive, some of them are compounded in the Semitic languages, meanwhile in Indo-European languages they are regarded as simple roots, etc.) and then they have passed to the proto-Indo-European»³. For instance, proto-Indo-European *septm* («seven») is a simple root, but proto-Semitic *s-b-tu* («seven») is a composite word (*s-b* + *tu*) (Hebrew *siba*, *seba*, Aramic *siba*, Akkadian *sibittu*, *sibu*); so, *septm* came from *s-b-tu* and not viceversa.

Pilikian states that «Abraham, as a shepherd prince, was probably a Hyksos...» (p. 86). The ethnic identity of the Hyksos has not been resolved yet. Probably they were a group of Semitic tribes, mingled with some Hurrian elements, which invaded Egypt ca. 1730 and ruled upon Egyptians during 150 years. But Abraham came from Ur of Chaldea and his movement can be traced at the beginnings of the second millennium B.C. Egyptians clearly distinguished Hyksos from Jews.

Pilikian shares Sooren Ayvazian's views, which were originally published in Armenian in the Yerevan-based *Sovetakan Hayastan* monthly (January 1980) and reprinted, without changes, in a small book, *From the History of the Ancient Culture of Armenia* (Yerevan, 1986). Ayvazian states that the Hyksos were Armenians. This hypothesis relies mainly on the apparent similitude between *hekhasasu*, the Egyptian name for Hyksos, which means «shepherd-kings», and *hay(k')*, Armenians' national name.

Ayvazian writes that the name *hayk'* appears in Egyptian sources as *hak'*⁴. Only Eusebius of Caesarea and Flavius Josephus have spoken about Hyksos; they have borrowed information from *Aegyptiaca*, a work (now lost) by the Egyptian priest Manethon (III century B.C.). Eusebius writes: «And their whole nation was named Hyccusin, i.e. shepherd-kings in translation, for Hyc in Egyptian noble [i.e. sacred] language meant king and ussos is shepherd; they were shepherds and, besides, because of their common and vulgar speech; compounding each

2. He mentions as source R. ISHKHANIAN, «The New Discoveries in Comparative Linguistics and the Problems of the Origination of the Armenians and their Earliest History» (in Armenian), *Banber Yerevani Hamalsarani*, n° 2, 1979, pp. 85-111.

3. ISHKHANIAN, *op. cit.*, p. 97.

4. S. AYVAZIAN, *From the History of the Ancient Culture of Armenia* (in Armenian), Yerevan, 1986, p. 111.

other, we have Hycussos. But some people say of them that they were Arabs. And in other case the name Hyc does not mean king. On the contrary, it indicates prisoner and shepherd. Because Hyc, also in Egyptian, or Hak with aspirated alpha clearly means prisoner. And this seems more probably to me and more coincident with old history»⁵. We see that *hyc* or *hak* (not *hak'*) are Egyptian words with two opposite meanings («king» and «prisoner») which have no relation with Armenians. For instance, Moses Xorenac'i knew the Hyksos and called them *Hovivk'* («shepherds»), following Eusebius.

It is not our purpose here to start a lengthy discussion of Ayvazian's theories. It is enough to say that his book has been strongly criticized by the orientalist Nerses A. Mekertchian in a review published in Armenian Academy of Sciences' organ *Patma-Banasirakan Handes* (n° 4, 1986, pp. 211-218), which wholly discredits Ayvazian's claims as «unscientific» and «amateurish», proving that they have no serious grounds and have been formulated in a very sensationalist way. Mekertchian's review was supported by the editorial board of the journal in a long note (n° 2, 1987, pp. 245-249).

Pilikian writes: «Therefore, I suggest that the Armenian Hyksos naturally carried their progenitor god Wahakn with them to Egypt, only to be taken out of Egypt by the Hebrews to Israel as Khawa [Eve's Hebrew name. - V. M.] and Ya-hawa [or Yahwah, Jehovah's Hebrew name. - V. M.]» (p. 87).

He makes this statement on the basis that «Hebrew is an extremely language. The vowel-abundance in 'Yahwah' makes it a very uncommon Hebrew word» (p. 86). Taking a remark by a Soviet Armenian scholar, Prof. K. Ghafadarian («A is the letter most commonly used in the Armenian language»), he concludes that Yahwah is a metamorphosis of Armenian god Vahagn (Wahakn, in his spelling); Nawah (Noah) and Khawa (Eve) are mere versions of Waha(k)n... read backwards in both occasions. He seems to be not aware that Bible's Hebrew texts originally had no vowels, which were included later.

In his opinion, «Ararat, Noah's (N-awah) mountain in Genesis, was Waha-N's mountain in ancient Armenian mythology» (p. 87). No Armenian or foreign source mentions this detail. Let's forget for a moment that the Old Testament tells about «the mountains of [the land of] Ararat» and not «Mount Ararat».

5." *Eusebii Pamphylis Caesariensis episcopi Cronicum bipartitum...* (Old Armenian text with Latin translation), edited by J. B. Aucher, Part I, Venice, 1818, pp. 226-7.

Then he uses the myth of Prometheus as a bridge between Armenians, Greeks and Jews. Thus, he states that, since the mountains of Caucasian Armenia were Prometheus' punishment place (in fact, the myth tells about Caucasus without referring to Armenia), and Noah Ark's mountain was Ararat, Greeks and Jews were the highlanders and lowlanders of Armenia, and they migrated respectively from Eastern and Western Armenia. On these premises he makes an astonishing discovery: «Western Armenian would be closer to Hebrew, while Eastern Armenian is closer to Greek, and classical Armenian is cognate with both» (p. 87). Any support for this? Could it be expected, when we know that the division of Armenian language into two branches did occur in the XVIII century A.D.?...

We must add that Pilikian also considers the Hittites an Armenian tribe; this is another version of an old claim, made by the German scholar P. Jensen in 1898 (he considered Armenians as a Hittite stick), which has been fully rejected a long time ago. In general, linguists agree now that Armenian and Hittite were not closely related.

On the other hand, he writes: «Aramaic, the language Jesus spoke, should have been a dialect of Armenian. The word derives from the Greek 'Aramaios' meaning 'the descendents of Aram', who was the first great king of Urartu; an Armenian kingdom. 'Armen' or 'Arman' were classical references to the Armenian tribes, and both forms derive from 'Aram'» (p. 88). If we follow his logics, we conclude that Aramaeans (ca. 1250 B.C.) were the descendents of Aram (860 B.C.), that Aramaic, a clearly Semitic language, is cognate with Armenian, a clearly Indo-European language, etcetera.

We have no need to quote *ab nauseam* these series of extravagant claims, which alas, as we have tried to show, have not any link with true science. They are a mixture of some bits of serious data randomly taken from here and there with a fertile dosis of imagination. As far as we know, this cannot be regarded as a very orthodox method of scientific research and it can only mislead readers.

Of course, we know Schopenhauer's dictum: «Any original idea is first ridiculed, then vigorously attacked and finally consecrated», but we believe that this is not the case.

VARTAN MATIOSSIAN

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ԾԱԳՄԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՈՂ ՔԱՆԻ ՄԸ ՀԱՐՑԵՐ

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏՔԷՈՍԵԱՆ

Վերջին տասնամեակներուն, զգալիորէն աշխուժացած է հետաքրքրութիւնը՝ Հայոց ծագման ու հնագոյն պատմութեան հանդէպ: Կատարուող հետազոտութիւններն ու յայտնագործումները աստիճանական կերպով նոր լոյս կը սփռեն կնճոտ խնդիրներու լուծման ճանապարհին վրայ:

Մասնագիտական կարծիքներու կողքին, դժբախտաբար յայտնուած են նաեւ զանազան տեսակէտներ, որոնց սիրողական մակարդակը լուրջ մտահոգութիւն կը պատճառէ, թէ՛ ըստ էութեան եւ թէ՛ իրրեւ խոչընդոտ՝ վաւերական լուծումներու: Հեղինակը քննութեան տակ կ'առնէ Յովհաննէս Փիլիկեանի «Առաջին հնդեւրոպացիները» անդլերէն յօդուածը, ուր կը խօսուի Հայ-հրէական ծագումնաբանական ենթադրական կապերու, ինչպէս եւ յարակից խնդիրներու մասին:

Հեղինակը մէկ առ մէկ կը հերքէ Փիլիկեանի դրոյթները, ցոյց տալով անոնց մեթոտաբանական սխալները եւ ոչ-գիտական բնոյթը:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1. էջ 1. «Սահմանք եւ կանոնք գոր եղին Առաքելքն ի ձեռն Կղեմա(յ)»:
2. էջ 4. «Առաջին բան կանոնիս Առաքելոցն. Սահմանք եւ կանոնք սուրբ Առաքելոյն Թադէոսի, ի գալ նորա յՈւրիայ քաղաք, լուսաւորել զնոսա մկրտութեամբ արագանին»:
3. էջ 10. «Կանոնք Փիլիպպոսի Առաքելոյն»:
4. էջ 11. «Սահմանք եւ կանոնք որ եղաւ ի սուրբ կաթողիկէ եկեղեցի ի մեծ ժողովն Նիկիայ, որ հաւատոց համար ժողովեցան, հրամանաւ մեծ եւ աստուածաւեր թագաւորին Կոստանդիանոսի»:
5. էջ 25. «Կանոնք սրբոյն Աթանասի հայրապետին»:
6. էջ 34. «Կանոնք առաք ի սրբոյն Գրիգորէ Պարթեւի Հայոց Լուսաւորչի եւ առաքելաշնորհ վկայի. յաւելումն ի Նիկիական կանոնս»:
7. էջ 36. «Տեառն Յոհաննոս ասացեալ ի ինդրոյ սրբոյն Բարսղի. Սահմանադրութիւն վասն պէսպէս եւ բուրապատիկ արտից»:
8. էջ 53. «Խրատ կանոնական սրբոյ վարդապետին Դաւթայ հոգացեալ որդ(ւ)ոյ Ալաւկայ, վասն մկան անգանելոյ յաղ»:
9. էջ 84. «Ի ինդրոյ Թումայ վարդապետին, աստուածաբանակ սուրբ ուխտին Մեծոփայ վանից, եւ ծառայաբար կատարեալ եզնաւոր աստուածակիր հոգեկից առն Յակոբ վարդապետի Ղրիմեցոյ յաղաչս ազգականութիւն»:
10. էջ 103. «Վասն դատաստանաց օրէնք եւ սահմանք»: Այս մասը չունի խորագիր. խորագիրը վերցուցինք էջ 109ի ստորին լուսանցքէն:
11. էջ 135. «Վերստին ժողովումն օրինաց համառատ»:
12. էջ 143. «Ամենիմաստ թագաւորացն հոռմայեցւոցն օրինադրութիւն»:
13. էջ 147. «Լեւոնի եւ Կոստանդիանոսի բարեպաշտ թագաւորաց՝ յառաջարան քաղաքական արիմադրութեանս»:
14. էջ 150. «Ընտրութիւն համառոտ յարիմացն քաղաքականաց Լեւոնի եւ Կոստանդեայ իմաստուն եւ բարեպաշտ թագաւորաց, գորոյ եւ մեծն Յուստիանոս զկարգ ուղղեալ ի բարեպաշտութիւն»: (Տիտլոս Ա - ԺԹ):
15. էջ 187. «Սահման զինուորութեան հաստատութեան եւ ահարկութեան ի քաղաքական օրինացն կարգէ»:
16. էջ 194. «Գլուխք ընտրութեան ի Մովսիսական արիմաց»:
17. էջ 218. «Նախադրութիւն գրոց դատաստանի»: (Մխիթար Գոչի Դատաստանագիրք) Գլ. Ա - ԺԱ: - «Սկիզբն Դատաստան(ի) եւ թիւ գլխոց. նայ ըստ կարգի»: Գլ. Ա - ՄԾԱ:

ՅՈՒՑԱԿ ՁԵՌԱԳՐԱՑ

«Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ ՀԱՒԱՔԱԾՈՅ»Ի

(Շար. տե՛ս «Բագմավէպ» 1989, թիւ 1-4, էջ 354-412)

87

ԿԱՆՈՆԱԳԻՐԻՔ

(1621-1624 թ.)

էջ՝ 490: - Մեծութիւն՝ 12,5×19: - Գրութիւն՝ միասիւն: - Նիւթ՝ Թուղթ: - Գիր՝ բուրգիր, երկու տարբեր գրչութիւններով: - Տող՝ 33-40: - Մանրանկար՝ էջ 196 եւ 197, սեւ մելանով զարդերու ուրուագծեր. էջ 425 նեղ կարմրաներկ սովորական խորան մը, լուսանցազարդով եւ զարդազրով. էջ 443 թռչնաձեւ լուսանցազարդի եւ զարդազրի մը ուրագծերը: - Գրիչ՝ առաջին մասին (էջ 1-91) Կարապետ, գուցէ նոյն՝ Կարապետ արեղայ Հիզանցիի հետ. երկրորդ մասին՝ Գրիգոր քահանայ Նիզանցի: - Տեղի՝ առաջին մասին՝ Սեպ գիւղ, «ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնին եւ Սուրբ Քրիստափորին». երկրորդ մասին՝ Նիզան: - Ստացող՝ Կարապետ Վրդ. հաւանաբար Մոկացիին: - Կազմ՝ ԺԹ. դարու խաւաքարտ, կանաչ կաշեպատ ոսկեղրոշմ գօտիով. կոնակին վրայ ոսկեգիր «ԿԱՆՈՆ - ԳԻՐԻՔ» իրարու տակ: - Հանգամանք՝ տեղ տեղ լուսանքները ցեցակեր. վերակազմութեան ատեն էջերը կտրուած. սկիզբէն եւ վերջաւորութեան պակասաւոր: Հաւանաբար երեք գրչութիւններ են, որովհետեւ էջ 96էն յետոյ կու գան Ա - ԺԱ պրակ, ապա կրկին Ա - Դ պրակ: էջ 94, 97-102 դատարկ են, իսկ էջ 95-96ի վրայ կայ ապաշխարութեան «Մեղա(յ) ամենասուրբ Երրորդութեան... Խոստովանիմ առաջի Աստուծոյ»: - Ծանօթութիւն՝ «Ձեռագիրս գնած եմ հանգուցեալ Պետրոս Նշանեան զրավաճառէն, որ Կ. Պոլիսէն թղթատարով առաքած է ինձի»:

18. էջ 395. «Անտալոֆի նորտերոյն անսիզն է». (տե՛ս Բագմ. 1956, թիւ 1-2: Բանքեր Մատենադարանի, Հտ. 2., Երեւան: Journal of the Royal Asiatic Society, 1962, Oct.):

19. էջ 403. «Առաջարանութիւն Փիլոնի Հարցմանց, յորում կատարեցաւ Փիլոն»:

20. էջ 425. «Յոհաննու Որոտնե(ւ)ոյ ասացեալ. Ով Տէր Աստուած իմ Յիսուս Քրիստոս, բան Հաւր եւ որդի կուսին, տո՛ւր ինձ անկատարիս զկատարեալ»:

21. էջ 490. «Յոհաննու Որոտնեց(ւ)ոյ տիեզերալոյս բարունապետի ասացեալ ի բան աւետարանիմ Յոհաննու որ ասէ. Ի սկզբանէ էր Բանն»: Մնացած է միայն կէս էջ, մնացածը կորսուած է:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

1. էջ 1 եւ 425 լուսանցքներուն վրայ կայ կնիք մը սա գրութեամբ. «Յ(իսուս)ի ծ(ա)ռ(այ) Կարապետ Վարդապետ»:

2. էջ 43. «Վայ զիս, վայ զիմ հոգիս, Ռ (հազար) վայ մեղաւորիս»:

3. էջ 91. «Արդ՝գրեցաւ սուրբ գիրքս որ կոչի Կանոն գիրք, ձեռամբ յոգնամեղ եւ փճուն սուտանուն Կարապետիս, ի գեօղն Սեպ, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնիմ եւ Սուրբ Քրիստափորիմ. ի թվականիս մեր ՌՀԳ (1624): Տէր Աստուած բարով վայելել տացէ քաջ եւ արի մեծ բարունապետ Կարապետիմ: Արդ յերեսս անգեալ եմ հող եւ մոխիր, ով դասք վարդապետաց, վասն Աստուծոյ անմեղադիր լերուք ի խոշորութեան եւ ի սխալանացս, զի կարն մեր այս է»:

4. էջ 93. «Թվին ՌՁԲ (1633) գրեցաւ»

5. էջ 102-103. Ստորին լուսանցքներուն վրայ. «Աւգնեա՛ ինձ Հոգի Աստուծոյ, եւ զգործս ձեռաց մերոց ուղիղ արա ի մեզ, Տէր. զգործս ձեռաց մերոց յաջողեա՛ մեզ»:

6. էջ 118-119. Ստորին լուսանցքներուն վրայ. «Ով կարդացող այսմ մատենիս, ատենախօս դատաստանիս, չմեղադրես զըրիս, թէ խիստ խոշոր է գիր տողիս, զի յայս տէտրէս խաբար չունիս, թէ ճարտարվարն որ ի միջիս, խափան գործեաց զարուեստ գրչիս: ՌՀԱ (1622)»:

7. էջ 134. «Ով արք աստուածասէր եւ հոգեշնորհք, եթէ ով ոք կամի դատաւոր լինել աշխարհի, պարտ է այսու օրինօքս եւ նախագիծ մատենօքս դատել, եւ անպատիժ մնալ եւ անբանբաս յԱստուծոյ եւ ի մարդկանէ, եւ կեցողացանել զոգի իւր յաւուրն անաչառ դատաստանին Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի. եւ մեղապարտ գծողիս ասացէք Տէր ողորմեա»:

8. էջ 147. «Ձանապատս ի բարեաց եւ զլրացեալս ի չարեաց, զմեղօք մեռեալ Գրիգոր սուտանուն քահանայ, որ զանունս ունիմ միայն եւ ի գործոցս ունայն եւ թափուր գտանիմ, աղաչեմ յիշել ի Տէր, եւ Աստուած զձեզ նոյնպէս յիշէ: Եւ վասն նօտր վասնահամար գրիչ անմեղադիր լերուք, զի օրինակ կարի վատթարագոյն գիր էր եւ դժուարաց, եւ մեք վասն այն՝ այսպէս նօտր գրեցի, զի զմէկ բան տասն անգամ հայ(է)ի եւ ապա գրէի. ողջ լեր: Թվին ՌՀԱ (1622)»:

9. էջ 146-147. «Որք հանդիպիք այս մատենիս, ատենախօս դատաստանիս, վայ ասացէք այս գծողիս, որ խաւարաւ լոյս իմ աչիցս, մէկիկ որդեակս իմ մեռաւ. այլ չի բունէ ձեռս զգրիչս, դուք հայցեցէք ի Սուրբ Հոգւոյն, զի մխիթարէ միշտ զեղկելիս: Վայ, վայ, վայ որդեակ»:

10. էջ 193. «Ձբազմավէր հոգիս ի նետից բանսարկուին գրիգոր սուտ անուամբ կոչեցեալ քահանայ եւ գործով ունայն, զգծող տառիս, աղաչեմ յիշել յողորմութիւն Աստուծոյ, զի ձեզ դիւրին է կենդանեացդ եւ ինձ յոյժ պիտանի. եւ Աստուած յիշողացդ ողորմեսցի. ամէն: Գրեցաւ ի թվին ՌՀԱ (1622) ամին, ի քաղաքս Հիզան, ի մեծ խոցի տարին, որ է ի բոլոր արարածս, եւ եմք ամենեքեան ի յահէ իբրեւ զխելագար, զի յերեկոյին անկանին եւ ի կանուխն մեռանին»:

11. էջ 196. Խոշոր եւ անկանոն նոտրգրով. «Ես Տէր Ակոր էզընկացի, որ եմ ի գեղչէն Մըթընցի, այս տուբըս ընդրցի հառայչեցի եւ լացի, փըտեալ ձերունիս զայս գրեցի, մի է Աստուած ինձ ողորմի, ի ապայգայ ժամանակի, ձեռս երթայ գիրս մընայ, մարմի(ն)ս ունայն ի հող դառնայ: Թվին ՌՃԽԳի (1694): Ես անարժանըս ողորմին ասացի եւը դուք ասայցէք»:

12. էջ 249. «Ընդ պետին իմոյ վարժից անուան, եւ զիմ հայցեմ զըծել ի գրողէտ զանուն յանցաւոր տառի, զի եւ զքոյդ յանվախճանն գրեսցէ Տէր: Նաեւ զիս զբազմավէր հոգիս Ձգրիգոր Հիզանցիս զգծող տառիս, որ յետինս եմ ի գրչաց եւ տրուպ ամենայն արուեստաւորաց, աղաչեմ զհանդիպողքդ զմիով Ողորմիւ արժանաւորել զհոգի իմ. եւ Տէր նոյնպէս ձեզ ողորմի»:

13. էջ 402. «Տէր Աստուած վայելել տացէ զայս գիրք Կարապետ վարդապետիմ. ամէն: Փառք Աստուծոյ Հօր անձընին, եւ ծոցածին Որդի նորին, եւ Սուրբ Հոգւոյն համապատուին, փառաւորեալն երրեակն ի մին, որ զօրութիւն ետ տկարին, փցուն գրիչ Գրիգորիմ, հասնիլ ի վերջ սկսեալ տառին, ատենախօս դատաստանին, զոր հրամանաւ վարդապետին, արի եւ սուրբ ժիր մշակին, զոր Կարապետ անուն կոչին, այսմ զըրոց ստացողին: Սա յանգ էլե(ա)լ ի մեծ թվին Ռ եւ Հ եւ մին (1622), ի մեծ յերկիր եւ յանուանին, Հիզան կոչի ի հայ բառին, ընդ հովանեաւ Յարութեանիմ եւ Սրբուհոյ Աստուածածնիմ եւ Յովաննու

Կարապետին եւ Գեորգայ գորավարին, Սուրբ Ստեփաննոս Նախավկային եւ Սուրբ Սարգսի եւ որդւոյ նորին: Զձեզ աղաչեմ զամենեսին, որք հանդիպիք այսմ գրին, զմեզ յիշեցէք միշտ բարին գորիգորս Հիզանցին, որ ես զայս գիրքս գրեցի Տէր Կարապետ վարդապետին. դուք որ կարդայք զբանս ի շարին, ինձ եւ նորա տո՛ւք զՈղորմին. ամէն: ԹՎին ՌՂԱ (1622)»:

88

ԺՈՂՈՎԱԾՈՅ

(Ժէ. դար)

Թերթ՝ 166: - Մեծութիւն՝ 15x20: - Գրութիւն՝ երկսիւն: - Նիւթ՝ թուղթ: - Գիր՝ նոտրգիր վարժ: - Տող՝ 23: - Մանրանկար՝ չկայ ամենեւին: - Խորան՝ միայն հատ մը, բնագրին սկիզբը, թղ. 2ա, կարմիր կապոյտ գոյներով, ճաշակաւոր: Ունի նաեւ իր լուսանցազարդը: - Գրիչ եւ այլ տեղեկութիւններ կը պակսին, որովհետեւ զուրկ է Յիշատակարանէ: Կազմ՝ կաշեպատ խաւաքարտ, իւրաքանչիւր երեսի կեղրոնը ձուածեւ ծաղկադրոշմով, արաբական կամ պարսկական կազմի նման: Ա. կազմին վրայ հորիզոնածեւ չորս տող արաբատառ գրութեան հետքեր՝ սեւ մելանով: Ներսէն լաթով չէ պատուած, այլ ուղղակի մազաղաթ գրչութեան մը պահպանակը կպցուած, թէեւ այժմ բոլորովին բաժնուած: Կազմին կռնակի վերի եւ վարի մասերը մէկ մէկ մատնաչափ պոկուած են, ցոյց տալով կազմակապերը: Ունի թերթափակ: - Պահպանակ՝ մազաղաթ երկաթազիր մեծածաւալ աւետարանի մը մէկ թերթը կիսուած եւ վարի մասը սկիզբը եւ վերի մասը գրքին ծաւալով երկձալ թերթերու ծալուած: Պահպանակին պարունակութիւնն է Ղկ. 24-30: - Հանգամանք՝ լաւ, թէեւ շատ գործածութենէ կազմը տկարացած: - Ծանօթութիւն՝ «Գնած եմ ուրիշ ձեռագրի հետ Գահիրէ, 1966ին, ուր պանդոկ բերած էին հայ այր ու կին մը, ծախելու նպատակով»:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1. Թղ. 2ա. «Մեկնութիւն տումարի, գոր ասացեալ է Սամուէլ փահանայի, ի խնդրոյ Ստեփանոսի իմաստասիրի. Տումար ասի ժողով սկիզբն աստեղաբաշխութեան, եւ ի նոցանէն զատեալ զայս երկուց լուսաւորացս»:

2. Թղ. 4ա. «Յաղագս թուականին Հոռոմի. Ամենայն թուականք ազգաց զառաջադրութեան իւրեանց ցուցանեն որ առաջ քան զհայոցն»: Կը յաջորդեն 4-5 տողնոց գրութիւններ, սա խորագիրներով. «Վասն կրկնակաց». «Վասն կիսակաց». «Վասն մեծ յարակայի». «Յաղագս միջնայարակայից». «Վասն փոքր յարակայից». «Յաղագս երբայեցի յարակայից». «Յաղագս վերադրաց»:

3. Թղ. 9ա. «Սուրբ վարդապետին Յովհաննու, որ եւ Սարկաւազ կոչի. Եթէ կամիցիս Ադամայ յելանելոյն ի դրախտէն գիտել զժամանակ կալ»:

4. Թղ. 10ա. «Նորին Յովհաննու փահանայիցքն գորութիւն իւրեանց տումարին. Յառաջնումն ամի թագաւորութեանն Փիլիպպոսի արքայի հազար ամ լցաւ»:

5. Թղ. 11բ. «Նորին Յոհան(ն)ու. Յորժամ ըստ (Յ)ունաց տաւնախմբութեան զպպանձուամն Զաքարիայի եւ (յ)ըղութիւն»:

6. Թղ. 13ա. «Յոհան(ն)ու փահանայի յաղագս տաւնից եւ Դժ (չորեքտասան)երորդաց լուսնոյ գատկաց. Ախմարաց եւ ոչ քաջամուտ արանց կարգուածը երեւին ըստ հայ ամսոց»:

7. Թղ. 16ա. «Յոհան(ն)ու, վասն էր սկիզբն վերադրաց եւ չորեքտասաներորդ լուսնոյ կամ հնգերեակ եւ վեցերեակ ի չորիցն Ապրէլի փոխեալ յերկուցն. Ասացուք համառաւտիւ սակայն ճշմարիտ լրումն առաջին»:

8. Թղ. 17բ. «Յոհան(ն)ու փահանայի յաղագս եղանակ եւ տաւնից եւ փանիւնութեան ամաց դիպանութեամբ ի նոյն տեսութիւն. Զնախնեաց կարծիս եւ ասացուածս ի ձեռն քննութեան եւ երկասիրութեան»:

9. Թղ. 21ա. «Հարցումն Եւսեբի ժամանակագրի առ Անատոլիի Եպիսկոպոսի. Ընդէր տարին յկէ (365) աւր է. պատասխան. այս ըստ մարդոյն կարգեցաւ, վասնզի աշխարհ բանական է»:

10. Թղ. 24ա. «Թուականաւ Շ. եկին թոյլ էին. Յորեւեան Մ ամ է որով հրեայք վարին եւ արայ այսպէս»:

11. Թղ. 27բ. «Յոհաննու վարդապետի որ մականունն Կոզեոն ի խնդրոյ Աւանիայի աշակերտաց Եպիսկոպոսի վասն գիտելոյ զպատմառ վերաբերիւեաց կամ ի բաց տանելեացն թուականին եւ այլոց ամեցայն. աւգնէ Յիսուս Քրիստոս. Առաջին զի այս Լ. թիւ հանապազ»:

12. Թղ. 29ա. «Յաղագս երից ժամուց. Սա կոչի նահանջ որով առաջ խաղան յեղականք»:

13. Թղ. 29ա. «Յաղագս աստեղացն ցուցակք են. Զոհալն որ կոչի Երեակ»:

14. ԹՂ. 31ա. «Նորին Յոհաննու. Ասացաք յառաջագոյն թէ զիարդ բաժանեալ են կարծիքը երբայցեցոցն եւ հոռոմոցն»:

15. ԹՂ. 35բ. «Այս եմ պատմագիրք. Յաւուրս Մովսէսի մարգարէին եւ Յեսուայ անխափան տաւնեցաւ յիսրայէլի զատիկ»:

16. ԹՂ. 38բ. «Արտակարգաժողովի ընդդէմ Եւսեբի. Յորժամ յաղազս տաւնից հարցափորցութիւն եղեւ յառաջի թագաւորին»:

17. ԹՂ. 38բ. «Ընդդէմ Իրոնի գրեալ. Խելաթափ Իռոն ամենայն ումեք յայտնի է»:

18. ԹՂ. 39ա. «Անդրեաս եղբայր Մանկնոսի եպիսկոպոսի. Ուստի բազում յեղանակաւք եւ ազգի ազգի զարմանազանութեամբք»:

19. ԹՂ. 40բ. «Անդրեաս(յ) մեծի վասն սրբոյ պատէֆէին յետ եւ առաջ խաղալոյ եւ վասն դրութեան երկերիւրեկին. Բանգի բազումք յասորոց աներկիւղ յամառութեամբ կարծեցին»:

20. ԹՂ. 44բ. «Յաղագս ըստ Հոռոմոց ամսոց եւ չորեքտասանբորդին լուսնոյ գատկաց եւ փոփոխմանց իրաց եւ արակայից. Չթուականէն յանուանեցելոյն թէպէտեւ ոմանք ըստ կարծեաց»:

21. ԹՂ. 49ա. «Յովհաննու քահանայի յաղագս իննուտասանակամաց. Ի տգիտաց ոմանք տարակուսեն յաղագս զիննուտասան ամաւք յառաջ»:

22. ԹՂ. 51բ. «Յոհան(ն)ու քահանային. Այլ թէպէտեւ հոլովս յառաջնոցն սրբոց զասացեալսն...»: - «Յոհաննու քահանային. Ըստ երբայցեւոց հնագիտաց եւ մարգարէից ոմանց ի չորս ամսոյն»:

23. ԹՂ. 55բ. «Ձեռու գիտնականի ումեմն ասացեալ վասն աւուր չարչարանաց Տեառն. Թուականին որ Աղամայ ԵՌ ԵՃ Ա (5501) ամին ծընո Բրիստոս»:

24. ԹՂ. 56բ. «(Անվերնագիր). Եթէ ոք զքեզ հարցանէ վասն եռեսնամեայ ժամուց լուսնի կալ զաւուրս լուսնին»:

25. ԹՂ. 58բ. «Գէորգայ վարդապետին քան վասն կանուխ եւ անագան լինելոյ գատկին. Դիցուք սուղ ինչ եւ վասն տէրունական լրմանցս»:

26. ԹՂ. 61ա. «(Անվերնագիր, աղիւսակի մը ստորեւ կայ). Կալ զմեծ թուականն Զ (80)... Յորժամ մտանէ զոհալն ի խոյն լինի արեան հեղութիւն եւ շատն»:

27. ԹՂ. 63բ. «Սարկաւագին. Ի քսան ամէն Կոստանդիանոսի մինչեւ ի դիր»:

28. ԹՂ. 68բ. «Վասն որոտմանց ի վերայ լուսնին որ լուսին ի կենդանակերպսն լինի զինչ է. Եթէ լուսնի խոյն լինի եւ որոտայ կանաչ բազում լինի»:

29. ԹՂ. 69ա. «Վասն աղեղան որ ասն գաւտի. Յորժամ աւուրս խոյի աղեղն իջանէ յարեւելս»:

30. ԹՂ. 70ա. «Յաղագս բակի լուսնին. Յաւուրս խոյին լուսին բակ առնու յերկար»:

31. ԹՂ. 70բ. «Վասն խաւարման լուսնին. Յորժամ աւուրս խոյին խաւարի լուսինն թէ ինչ նշան ցուցանէ»:

32. ԹՂ. 71բ. «Յաղագս տանուտերաց տարւոյն. Յորժամ համալն լինի այս է ի լէհ բարեւացոց»:

33. ԹՂ. 76բ. «Արոկլիայ ասացեալ վասն կաղանդաց. Եթէ կաղանդն ի կիւրակէ լինի»:

34. ԹՂ. 77ա. «Երանելոյն Դանիէլի մարգարէին ասացեալ վասն նշանաց յերկինս յարեգակն եւ ի լուսինն, յորտն եւ ի շարժն եւ ի կայծակն եւ եղջիրքն, լուսին, ի խաւարիլ արեգակնն եւ լուսնի եւ բակ առնու եւ վասն աղեղան իջանելոյ, առ ի նշան չարոյ եւ բարոյ որ իմանան մարդիկք եւ զգաստանան ի պատուիրանն Աստուծոյ եւ երկիցեն ի Տեառնէ, նախ գուշակ լինելով յերկեղ Աստուծոյ եւ արասցեն զամենայն ինչ իմաստութեամբ. Ի նաւասարդի թէ լուսինն խաւարի շատ ձիւն գայ»:

35. ԹՂ. 83բ. «Վասն փառաւոր պստեղաց որ անկանին թէ զինչ գուշակեն. Յորժամ տեսանես մեծ եւ փառաւոր աստղ որ ցոլանայ»:

36. ԹՂ. 94ա. «Յաղագս շրջագայութեան երկնից թէ որպէս իմաստնաւիրացն թուեցաւ. Գործք Աստուծոյ մեծամեծք են ասէ իսրայէլի թագաւորն Դաւիթ»: Ունի ա - ի ստորաբաժանումներ, իւրաքանչիւրը իր կարգին կարմրատառ խորագրով:

37. ԹՂ. 127ա. «Յանունն Աստուծոյ ողորմածաց ողորմածին, խաւս Անդրիաս(յ) իմաստաց իմաստասիրին, գիրք երկրորդ, իը նշանաց յեղանակաց որ ի յերկինս եւ ի յերկրի լինիցին գիրք յիշատակարանաց. Յորժամ արեւն ի խոյն լինի եւ խաւարի՝ գուշակէ ահ եւ հիւանդութիւն»: Ունի ա - ժք ստորաբաժանումներ, իւրաքանչիւրը իր կարգին ունի կարմրատառ խորագիր:

38. ԹՂ. 134ա. «Տանուտերացոյց գոր ասացեալ է Անդրեասայ. Յորժամ խոյն լինի տանուտէր գարուն ազնիւ ցորենոյ»:

39. ԹՂ. 135բ. «Կաղանդացոյց հոռոմ տարեմտին. Թէ կիւրակի հանդիպի տարեմուտ հոռոմոց»:

40. ԹՂ. 135բ. «Եթէ կամիցիս գիտել զտարեմ եղանակն. Կալ զհայ զթուականն»:

41. ԹՂ. 136ա. «Յաղագս աստեղացն որ ցոլանան յերկինս. Յորժամ յարեւմտից յարեւելս ցոլանայ»:

42. ԹՂ. 136ա. «Յաղագս որոտմանց եւ այլ նշանաց. Յորժամ գարունն առաջին ամպն»:

43. Թղ. 136բ. «Տանուտեր տարւոյ այսպէս արա. Կալ զտանուտէր տարւոյն յորում ես»:

44. Թղ. 137ա. «Յաղագս խաւարման արեգական եւ լուսնին. Յորժամ հոռոմ վերադիրն թ (9) լինի արեւն խաւարի»:

45. Թղ. 146ա. «Յաղագս երկնային շարժմանն նուաստ Յովհաննիսի Եզնկայեցոյ շարադրեալ յիմաստնոցն բանից , ի խնդրոյ բարեպաշտ եւ երկեղագարդ պատանոյն Պարոն Վախթանկայ. Ամենայն ոք որ զբան որ է ծնունդ անմարմին»:

46. Թղ. 156ա. «Մեկնութիւն տումարի գոր արարեալ է սուրբ վարդապետին Յովհաննու մականունն Կոզեոն կոչեցեալ. Արդ վասնզի Յարաց ամսոյ լ (30) Հանդիպեցաւ զնեւ զթիւ թվականութեան ազգիս Հայոց». (հրտ. Հանդէս Ամսօրեայ, 1967, թիւ 1-3, էջ 9):

47. Թղ. 157ա. «Պատմութիւն սուրբ եւ առաքիմասէր կրա(ւ)նաւորին եւ նգնագգեաց միակեցին Յովսեփոսի, որ խորհեցաւ զմտաւ էած երթալ յերկիրն երանելեաց. Աւգնեայ սուրբ Աստուած զսկսեալս դու կատարեայ. Երանելին Յովսեփոս յաղաւթս եկաց առ Տէր եւ ասէ»:

48. Նոր նոտրգրով բնագրին մէջ կան միաւջ գանազան գրութիւններ՝ հետեւեալ կերպով.

Թղ. 1ա. «Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Տէր այս անուն կաթողիկոս ամենայն Հայոց եւ պատրիարք այս անուն լուսակառոյց»:

Թղ. 126բ. «Թէ կամիցիս գլուխ վիշապին մուտ առնել թէ Հայոց թվականաւ»:

Թղ. 166բ. «Արդ եթէ կամիցիս գլուխ սաղմոսովն յոր (յ)այտնէ երազն»:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

1. Առջեւի պահպանակին երկրորդ թերթին վրայ, գնագրէն տարբեր գրչութեամբ կայ հետեւեալը. «Թվին ՌձԹԸ (1660) մեղուցեալս ծնաւ»:

2. Թղ. 1բ. Նոր գրչութեամբ. «Ի թվին Հայոց ՌձԽԶ (1697) եւ ամիսն Փետրուարի 2 (6) ծնաւ Աբրահամ որդիսն: Եւ ի թվին ՌձԽԹ (1700) եւ ի ամիսն Սեպտեմբեր Բ (2) երկուշաբթի գիշեր ծնաւ որդիս Վարդիսաբունն»:

Բնագրին գրչութեամբ եմ հետեւեալները.

3. Թղ. 27բ. «Վայ ինձ եղկելոյս, ի հրաժարել յինէն հոգոյս, զի հեղզացայ ի կենցաղոյս, եւ կատարեալ զկամս մարմնոյս, մեղուց կոչեալ եմ ես ան(յ)ոյս, հոգիս ի մահ է այս գերոյս, լուր Տէր ձայնի պաղատելոյս, տո՛ւր ճանապարհ մոլորելոյս»:

4. Թղ. 2ա. «Եւ զիս զմեղաւորս յիշեայ ով պատուական Հայր սուրբ»:

5. Թղ. 1ա. «Ով Հայր սուրբ երբ զայս ընթերցիս, յիշեայ զգծաւղս ի քո սուրբ աղօթիւքդ»:

89

ԺՈՂՈՎԱԾՈՅ

(1304էն առաջ)

Թերթ՝ 147: - Մեծութիւն՝ 13×17: - Գրութիւն՝ միասին: - Նիւթ՝ թուղթ հին: - Գիր՝ բոլորգիր, նորոգուած մասերը նոտրգիր: - Տող՝ 26-27: - Խորան՝ թղ. 19ա, միագոյն եւ շատ նուրբ, վարժ ձեռքի արդիւնք. ունի իր լուսանցազարդը եւ բնագրին առաջին չորս տառերը (ՍՏԵՓ) զարդագիր: - Գրիչ, Ստացոդ՝ կը մնան անծանօթ: - Տեղի՝ հաւանաբար Կիլիկիա: - Կազմ՝ տախտակ կաշեպատ, շատ պարզ դրոշմազարդերով. ներսէն հաստ տեղական բամպակեայ կանաչագոյն լաթով ծածկուած է: Կազմը տոկուն է, հաւանաբար ԺԸ. դարուն սկիզբէն: - Հանգամանք՝ հին եւ գործածուած, բայց լաւ վիճակի մէջ պահուած: Անտարակոյս վերջին կազմութեան ատեն փրկուած փճացումէ: Խոնաւութեան հանդիպած է անցեալին. թերթերուն վերի մասերը կամ մաշած կամ վերակազմութեան ատեն քիչ մը կտրուած են: Նորոգութեան ատեն աւելցուած եւ բնագրէն տարբեր զրչութեամբ են՝ թղ. 1ա-17բ, 96ա-107բ, 128ա-134բ: - Պահպանակ՝ սկիզբը երկու թերթ, որ նախկին երկսիւն երկաթագիր աւետարանի հատուած մըն է. երկրորդ երեսին լուսանցքին վրայ մանր երկաթագրով գրուած է. «Տէր մեղայ քեզ Քրիստոս Որդի Աստուծոյ. եւ զոր կերայ շահեցայ եւ զոր ետու գտի»: Պահպանակը կը պարունակէ մասեր Յովհաննու աւետարանէն. Ժ. 33 - ԺԱ 9 միջոցի մասեր: Ժամանակ՝ «Գրչութիւնը տուժարին կրնայ նոյն իսկ հեղինակին՝ Ստեփաննոս իրիցու տուժարագիրտ որդւոյ Յոհանիսի քահանայի՝ զրչութիւնը ըլլալ: Ամէն պարագայի տակ Թղ. 91ա ներքեւը ՇԾԳ (1340) թուականէն առաջ գրուած պէտք է ըլլայ»: - Ծանօթութիւն՝ «Ձեռագիրը ինծի ղրկուած է Պոլիսէն, 1928ին եւ գնուած է Ջարդարեանէն, 15 տողարի»:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Նախ կու տամք հին բնագրին բովանդակութիւնը (1-7) եւ ապա նորագողին կողմէ աւելցուածը (8-17):

1. Թղ. 18ա. «(Անվերնագիր). Առաջին արարչութեան. ա. երկինք, բ. երկիր, գ. հող...: Այս իբ (22) գործք Աստուծոյ եւ իբ (22) գիրք. ա. Մնունդք, բ. Ելք»:

2. Թղ. 18բ. «Յաղագս ընթացից արեւու իը (28) ամաց եւ շրջագայութեան լուսնի... ամենայն ամբ թուով ՇԼԲ. Ձթուական արեգական եւ լուսնի այսպէս իմացիր»:

3. Թղ. 19ա. «Ստեփաննոսի իրիցու տումարագիտի որդւոյ Յոհանն(ն)իսի քահանայի ասացեալ յաղագս ընթացութիւն արեգական. Արեգակն իը (28) ամաց եւ շրջագայութեան լուսնին թժ(իննեւտասն)եակ ամաց, որ լինի միահամուռն ընդ ամենայն ամք թուով ՇԼԲ»:

4. Թղ. 86բ. «Վասն որոտմանց ի վերայ լուսնի թէ լուսնն յոր կենդանակերպի է. Եթէ լուսնի խոյն լինի եւ որոտայ կանաչ բազում լինի»:

5. Թղ. 92բ. «Կաղանդացոյց. Եթէ ի կիրակի լինի կաղանդն»: - Թղ. 93ա - 95բ կը հետեւին տոմարական աղիւսակներ եւ անվերնագիր բացատրութիւններ:

6. Թղ. 108ա. «Դարբի Մեծի յաղագս էակաց. Ի քանիս բաժանի էակն եւ յորս»: - Միջանկեալ Թղ. 123ա. «Ի սահմանացն Պորփիրի յաղագս բնութեան որ ի գոյութեան. Բնութիւն ասի որ ըստ բազմաց եւ տարբերութեանց»:

7. Թղ. 135ա. «(Բովանդակութիւնի աստուածային վկայութեանց. Տունս ՄԽԸ, ընթերցուածս Գ, գլուխս Գ...»: Անխորագիր, սկիզբն ու վերջը պակասաւոր թողթի անկումի պատճառով: Գրութեան վերջին հատուածին խորագիրն է. «Իսկ ի Փիլիպեացոցն եւ ի Կողոսացոցն եւ ի Թեսաղովնիկեցոցն... ի յԵրրայեցոցն թղթին վկայութիւնի Լ (30). Ա. Ի Բ. սաղմոսէն. Որդի իմ ես դու»: Կ'աւարտի ԻՅ վկայութեամբ, մնացածը կորսուած է:

8. Թղ. 1ա. Նոր նոտրգրով (Մասն բժշկարանի). «(Ա)ռաջին օրն լուսնի արիւն առնուլ չէ լաւ քոստի»:

9. Թղ. 2ա. Նորագոյն շեղագրով. «Այսօր բարբառ աւետեաց ի լսեցիս մեր»:

10. Թղ. 3ա. Հին բովորգրով, տարբեր բնագրէն. «Նշանագիրք անուանց կարճարանութիւն. Աբրահամ... Ահարոն... Ամբակում...», իւրաքանչիւր անուանի դիմաց կը դնէ համառոտութեան նշանը:

11. Թղ. 7ա. Նոր նոտրգրով. «(Բառք վարդան գրոց). Չանփանաքէն, զանկողոպտէն, նորին բան, ի հարուածս, ի չարչարանս»:

12. Թղ. 8ա. Նոր նոտրգրով. «Շաղկապ է. Եթէ, զի, ոչ, ինչ»:

13. Թղ. 9ա. Հին բովորգրով. «ՅԱղամայ մինչեւ ի ջրհեղեղն են ամք ՄնԽԲ, ի ջրհեղեղէն մինչեւ յաշտարակն Շէ»:

14. Թղ. 10ա. Նոր նոտրգրով. «Բառեար յունաց ի մերս թարգմանեալ. Անգեցել, յանդիման կացուցանել. Անարգատիպ, անձեւ»:

15. Թղ. 11ա. Նոր նոտրգրով. «Հոռմայեցոց տումարի պատնէն արարեալ է այս Ղուկաս Կեղեցոյ. Պատճէն Հոռմայ մեծ տումարի, պարզեալ հարանցն մեր նախկի, բայց արդ Ղուկասս Կեղեցի, ոտանաւոր շարադրեցի»:

16. Թղ. 96ա. Նոր նոտրգրով. «Յաղագս չորեքտասան աստիճանաց. Հաւատամք թէ է Աստուած եւ մի է Աստուած»:

17. Թղ. 128ա. Նոր նոտրգրով. (Տումարական բանք. անխորագիր). (Ե)ւ գիրտելի է զի բաժանեալ են իմաստունքն զերկինքն յԺԲ (12) կենդանակերպ, Լ (30) աստիճան, Կ (60) թաղիթայ»:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Բնագրին գրչութեամբ են.

1. Թղ. 30ա. «Զսակաւ գրիկս որ կարդա, Տէր ողորմեա՛ ինձ եւ նմա»:

2. Թղ. 86ա. «Փառք քեզ Քրիստոս Աստուած իմ, որ արժանի արարեր զիս հասանել ի վերջին գիծ տումարիս: Գոհութիւն քեզ Երրորդութիւն սուրբ. ամէն»:

Նորագողին գրչութեամբ է.

3. Թղ. 17բ. «Ամենամեղ անձն իմ գերի, զիս յիշեցէք այսմ վայրի, գնիկողայոսս ողորմելի, գծող ծրիս յոգնամեղի»:

ԽՈՐՀՐԴԱՏԵՏՐ

(1679 թ.)

Թերթ՝ 26: - Մեծուքիւն՝ 18x24: - Գրութիւն՝ երկսիւն: - Նիւթ՝ թուղթ տեղական: - Գիր՝ բոլորգիր: - Տող՝ 20: - Մանրանկար՝ թղ. 1բ՝ միակէլ պատարագի մանրանկար մը, ուր կայ թագադիր պատարագիչ եպիսկոպոսը, որու կողքին կան երկու քշոցակիր, մէկ բուրուռուակիր, մէկ գաւազանակիր սարկաւազներ, եւ երկու դպիրներ, մին ծնծղաներով եւ միւսը բաժակը ձեռքին: Թղ. 2ա՝ ոսկեխառն խորան եւ ամբողջ էջին երկայնքին լուսանցազարդ մը: Լուսանցազարդի ձեւով կան՝ թղ. 4բ. կուլակաւոր եպիսկոպոսը ծնրադիր, թագը իր ոտքերուն. թղ. 12բ՝ սարկաւազը սկիհը ձեռքին, վերաբերումի պահուն. թղ. 13բ՝ պատարագիչը վերաբերումի պահուն: Գրեթէ ամէն էջի վրայ կայ լուսանցազարդ եւ առատ են զարդագրերը, բոլորն ալ նուրբ եւ ճաշակաւոր: - Գրիչ՝ Յովսէփ: - Տեղի՝ Սպահան: - Ստացող՝ Փարաս եւ իր կինը Աւետում: - Կազմ՝ ստուարաթուղթ, կարմիր կաշիով ծածկուած. պարսկական արուեստով կողքերուն կեդրոնը ոսկեգրուազ ճնշուած: Ներսէն թղթապատ: Չունի նախնական կազմ: - Հանգամանք՝ մաքուր եւ կատարեալ: - Մանօքութիւն՝ «Գնած եմ Փառք Պէրնէ աճուրդատունէն, Նիւ Եորք»:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Թղ. 2ա. «Որ զգեցեալ ես զլոյս որպէս հանդերձ Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս»: Թղ. 15բ. «Առեալ զհացն ի սուրբ յաստուածայիմ յանմահ յանարատ եւ յարարչագործ ի ձեռն իւր... Առէք կերայք այս է մարմին իմ»: Թղ. 18բ. «Եւս առաւել զեպիսկոպոսապետն մեր եւ զՏէր Պաշատուրն շնորհեսցես մեզ ընդ երկայն աւուրս ուղիղ վարդապետութեամբ»: Թղ. 25ա. «Որ աւրհնես զայնոսիկ որք աւրհնեն զքեզ Տէր»:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

1. Թղ. 26ա. «Փառք ամենասուրբ Երրորդութեանն Հօր եւ Որդոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ, այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից ամէն: Արդ զբընեցաւ սուրբ խորհրդատետրըս Ասպահան, եւ ի դուռն Սրբոյ Յոնանիսի, եւ ի կաթողիկոսութեան Տեառն Յակոբայ, եւ ի թագաւորութեան Մահ Սուլեմանիմ, եւ յառաջնորդութեան մերոյ Դաւիթ եպիսկոպոսիմ, ի թուականին մերոյ ՌՃԻԸ (1679), ի յամսեանն Սեպտեմբերի, ի ձեռն Հող եւ մոխիր տրուի Յովսէփին: Եւ ետ զբել հեզահողի եւ բարեմիտ Փարասն, ի յիշատակ իւրն եւ հեզահողի կողակցին իւրոյ Աւետումին, որ է հանգուցեալ առ Քրիստոս: «Դարձեալ յիշեցէք Փարասն, որ ետ զբել ոսկով եւ լազվարդով, իւրն յիշատակ եւ լուսահողի Աւետումին, եւ իւր որդոցն եւ դասերացն, յիշեցէք եւ Աստուած ողորմի ասացէք, եւ Տէր Աստուած ձեզ ողորմեսցի ի միւսանգամ զալստեանն իւրում. ամէն: Հայր մեր որ յերկի(նս)»:

ԿԱՆՈՆԱԳԻՐՔ

(1624 թ.)

Թերթ՝ 202: - Մեծուքիւն՝ 15x20: - Գրութիւն՝ երկսիւն: - Նիւթ՝ թուղթ ջրանիչ եւրոպական: - Գիր՝ նոտրգիր վարժ: - Տող՝ 24: - Կիսախորան՝ երկու հատ, թղ. 1ա եւ 7ա, իրենց լուսանցազարդերով եւ թռչնագրերով, կարմրագիծ եւ սովորական ոճով: - Գրիչ՝ Հաւանաբար Աստուածատուր սարկաւազ կամ դպիր: Տեղի՝ Հալէպ: - Ստացող՝ մահտեսի Պաշատուր: - Կազմ՝ դրոշմազարդ շաքանակագոյն կաշի՝ տախտակի վրայ: Առաջին կողքին արտաքին եզերքը մաշած եւ պատած. կռնակի վարի մասը մատնաչափ պոկուած, որով կազմաթելերը կ'երեւան: Փակակապերը եւ ճարմանդները կորսուած են: Ունի էջանգրներու դրոշմազարդ կաշիէ պահպանակը: Ներսէն կողքերը ծածկուած են մարած բաց նարնջագոյն նրբահիւս անզարդ մետաքսով: - Հանգամանք՝ լաւ. վերջէն թերթ մը պակաս, որոշ կերպով կտրուած եւ հանուած: - Մանօքութիւն՝ «Գնած եմ 2 Յունիս 1942ին, Նիւ Եորք, պարսիկ (Պապի աղանդէն) Մոթահետէ հնավաճառէն»:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1. Թղ. 1ա. «Ա. Կանոն առաջին վասն ժառանգութեան: Բ. վասն որք յանկարծակի մեռանին եւ ոչ գրեմ կտակ». *ցանկ Ա - ՃՄ կանոններու*: Թղ. 7ա. «Կանոն առաջին վասն ժառանգութեան. Այր ոք եթէ մեռանի եւ ոչ գրէ կտակ եւ թողու որդիս»:
2. Թղ. 31բ. «Նախադրութիւն գրոց դատաստանաց (Մխիթարայ Գոշի)» (Ցանկ): Թղ. 32ա. «(Հ)անդերձեալ եմք գրել զգիրքս դատաստանիս»: Թղ. 47բ. «Սկիզբն դատաստանի եւ թիւ գլխոց ի կարգի». *ցանկ Ա - ՄՄ կանոններու*: Թղ. 52ա. «Ա. Եկեցուք այժմ ի գործ դատաստանի, գիտելով զի ըստ քաղաքաց»: Թղ. 140ա. «Վասն աւարի վանառացն. Վաճառեալ եւ գնեալ զաւար ոչ դարձցի»:
3. Թղ. 140բ. «Խրատ կանոնական համառատ (Պլուզի)». *ցանկ Ա - Մխրատներու*: Թղ. 141բ. «Նուաստ վարդապետ Յոհաննէս Եզնկեցոյ խրատ հասարակաց քրիստոնէից, քահանայից եւ ժողովրդոց, ի կանոնական սահմանաց առաքելոց, սրբոց հարապետաց եւ վարդապետաց. եւ հորն մերոյ Վարդան վարդապետի, յոր ամենայնի ժողովեցի եւ գրեցի. Ամենագոր թագաւորին մերոյ Քրիստոսի»:
4. Թղ. 173ա. «Սահմանք եւ կանոնք սուրբ Առաքելոցն ի ձեռն Կղեմայ. առաքելն հեթանոսաց, երկրորդ կանոն». *Ա - ՁԵ կանոնք*:
5. Թղ. 180բ. «Ի յառաջին կանոնաց Առաքելոց. Կարգեցին Առաքելքն եւ եղին հաստատութեամբ». *Գ - ԺԱ կանոնք*:
6. Թղ. 181բ. «Ի կանոնաց սուրբ Առաքելոյն Թադէոսի հարց առաջին»:
7. Թղ. 182ա. «Կանոնք երկրորդ ի Նիկիականք, զոր եղին ՅԺԸ հարքն կրկնարանելով կարն ի կարմոյ, գլուխ Ճ (100) տասնուչորս». *Ա - ՃԺԲ կանոնք*:
8. Թղ. 187ա. «Ներսէսի կաթողիկոսի, եղբարն Գրիգորիսի Հայոց Կաթողիկոսի կանոնք գգուշաւոր քահանայից համառատ. Քահանայից պարտ եւ արժան է սրբութեամբ սպասաւորել». *Ա - ԽԵ կանոնք*:
9. Թղ. 192ա. «Ի կանոնաց Կիրղի. Քահանայ որ զմկնընկէց աւրհնէ»:
10. Թղ. 192բ. «Կանոնք ժողովածոյ վասն կարեաց. Արդ իմացաք ինչ մուկ»:
11. Թղ. 193ա. «Վասն սուրբ պատարագին. Որ յանգէտս մկանկ գինով»:
12. Թղ. 194ա. «Վասն հաղորդ տալոյ. Որ վասն ռխութեան»:
13. Թղ. 194ա. «Վասն պէսպէս հոսմանց ախտից որ ընդ բունն լինին եւ ընդ արթիւն. որ ընդ արուի եւ ընդ անասնոյ»:

14. Թղ. 195ա. «Վասն գեղջի քահանայից. Քահանայ որ գիմանայ»:
15. Թղ. 195բ. «Վասն մանկանց որ գան ի քահանայութեան. Որ ընդ պատուածս երկի»:
16. Թղ. 196. «Կանոնք ժողովածոյ վասն զանազան ախտից. Վասն գերոյ մի՛ երդնուլ»:
17. Թղ. 198բ. «Վասն սուրբ խորհրդոյն. Եթէ բովանդակ խորհուրդն»:
18. Թղ. 200ա. «Երանելի վարդապետին Գեորգայ Կաղն կոչեցելոյ, վասն շարադրութեան թղթոցն Պողոսի չորեքտասանիցն թէ որպէս գրեցան, կարգեցաք մի ըստ միոջէ. Հռոմայեցոց թուղթն առաջի եղեալ է, ոչ եթէ նա առաջին է»:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Թղ. 202բ. «(Փ)առք ամենասուրբ Երրորդութեան Հաւր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ, այժմ եւ անգրաւ յաւիտենից ամէն: Արդ գրեցաւ կանոն գիրքս ի մայրաքաղաքն Հալապ, ի դուռն Սուրբ Աստուածածնի եւ Սուրբ Քառասունք եկեղեցոյն: Ի թվականութեանս Հայոց ՌՉԳ (1724): Դարձեալ յիշեցէ՛ք զմահաւոր Սաչատուրն, որ ըստացաւ զսայ ի հալալ արթ(եա)նացն» (Կիսատ):

Թերթ՝ 212: - Մեծութիւն՝ 16x22: - Գրութիւն՝ միասիւն: - Նիւթ՝ թուղթ տոկուն: - Գիր՝ բոլորգիր շեղ: - Տող՝ 19: - Կիսախորան, լուսանցազարդ՝ թղ. 2ա անյաջող եւ աննշան: - Գրիչ՝ Մկրտիչ քահանայ: - Տեղի՝ «Ի քաղաքս Ազախ ընդ հովանեաւ սրբոյն Գրիգորի»:
- Ստացող՝ Սարգիս Լորեցի, որ կը կոչուի նաեւ Պարոն: - Կազմ՝ կանչեպատ տախտակ, հաւանաբար ԺԶ. դարէն: Կոնակը վերէն եւ վարէն բաց գոյն կաշիով նորոգուած, սակայն վերի մասը պոկուած այժմ: Առաջին կողքը հաւանաբար ունեցեր է մետաղէ խաչ. այժմ մնացած են կոտրած դամի հետքեր: Կազմը մեծ ու փոքր կլորներով զծանշեալ: Ներսէն առաջին կողքը հին կանաչ մետաքսակերպ դիպակով ծածկուած

է, իսկ երկրորդ կողքը՝ կարմիր եւ սպիտակ մանր քառակուսի լաթով: Թերթեզերքի կազմապահ կաշին պոկուած է, ինչպէս նաեւ երեք կաշիէ ականջներն ու կոճակները: Թերթեզերքները ժամանակին կարմիր ներկուած, այժմ մաշած գունաթափ են: - Հանգամանք՝ գործածուած թենէ աղտոտած. վերակազմութեան ատեն թղ. 121 սպիտակ թուղթ գետեղուած՝ պակտող թերթի տեղ: Պահպանակ՝ սկիզբը թերթի մը կէսը, մազաղաթ, իսկ վերջը նոյն գրչազրէն ամբողջ թերթ մը կէսի ծալուած, որով ներկայիս երկու թերթ, երկաթագիր ժԲ. դարու աւետարանի մը հատուած: Սկիզբի կէս թերթը Մթ. 2 25, իսկ վերջին թերթը Մթ. 2 32: - Ծանօթութիւն «Զեռագիրս գնած եմ 35 տոլարի, Լոնտոն, 8 Մայիս 1946ին: Լոնտոն զրկուած էր վաճառման, շարք մը ուրիշ ձեռագիրներու հետ, Պոլիսէն, հանգուցեալ Պետրոս Նշանեան գրավաճառէն»:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1. Թղ. 3ա. «Յանուն Աստուծոյ այս ինչ է եղեալ ի գիր յայս ըստ կարգիւ. Ա. Վասն սուրբ Երրորդութեան եւ զի յաջողեացէ զգործս մեր: Բ. Վասն թղթոց». ցանկ Ա - ԻԴ գլուխներու:
2. Թղ. 4ա. «Ա. Ուղեղ՝ դաւանութիւն սուրբ Երրորդութեան գոհացողական բանիւ եւ աղաչանք աղերսանաւք հանդերձ, յաջողեալ գործս մեր անթերի կատարեալ, ուղղութեամբ հասանել առ նա. Ի սկիզբն հոգեւոր ձեռնարկութեանս մերոյ յառաջ քան զամենայն»:
3. Թղ. 5բ. «Բ. Թուղթք պարոն Պաղտին քագաւորացն եւ քրիստոսաւեր մեծ իշխանին. Զքրիստոսակիր անձին զսուրբ եւ զարքունական»:
4. Թղ. 7ա. «Գ. Գովութիւն վասն խոնարհութեան իշխանին. Ով վսեմական մեծագահ եւ թագաւորացն»:
5. Թղ. 10ա. «Դ. Վասն վերին Երուսաղեմի եւ աննառ հանգստեան արդարոցն. Բե՛ր զաստուածապատկեր միտս քո»: Բնագրէն թուղթ մը, թղ. 10բ-11աի միջանկեալ, անջատուած եւ փոխադրուած է ձեռագրին վերջաւորութեան, այն է թղ. 212:
6. Թղ. 21բ. «Ե. Վասն հոգոցն թէ որպէս կան եւ կամ զինչ է հանգիստ նոցա. Ահաւասիկ փոքր մի քննեցաք»:
7. Թղ. 28ա. «Զ. Վասն բարի գործոց թէ որք են եւ կամ քանիք. Քանզի որ ինչ էր յաստուածեղէն գիրս քննեացք»:
8. Թղ. 30ա. «է. Վասն աղաւթից զի մեծ է առաջի Աստուծոյ. Արդ է աղաւթքն անբաւ բարութիւն»:
9. Թղ. 38բ. «Ը. Վասն պահոց թէ որքան բարի է առաջի Աստուծոյ. Արդ ով է մարդկանէ կարողանայ»:

10. Թղ. 43բ. «Թ. Վասն աղբատութեան եւ խոնարհութեան. Մեծ է գովութիւն կամաւոր աղքատութեան»:
11. Թղ. 55բ. «Ժ. Վասն ողորմութեան եւ սիրոյ եւ գթութեան. Եւ արդ որ եւ հետեւ սկիզբն եղեւ»:
12. Թղ. 62ա. «ԺԱ. Վասն խոստովանութեան գղջման եւ ապաշխարութեան. Եւ քանզի հասեալ ժամանեցաք»:
13. Թղ. 68ա. «ԺԲ. Վասն դժոխոց եւ վասն չար եւ դառն տանջանաց նոցա. Եւ արդ քանզի շնորհաւքն Աստուծոյ պատմեցաք»:
14. Թղ. 77ա. «ԺԳ. Վասն մեղաց թէ որք են եւ քանիք. Եւ քանզի փոքր մի ծանուցաք»:
15. Թղ. 87բ. «ԺԴ. Վասն որովայնամոլութեան եւ արբեցութեան ... Զար է կատարեալ եւ պատճառ»:
16. Թղ. 96բ. «ԺԵ. Վասն կոապաշտութեան եւ կախարդութեան. Կոապաշտութիւն սկիզբն եւ մայր եղեւ»:
17. Թղ. 107ա. «ԺԶ. Վասն շնութեան եւ պոռնկութեան եւ արուագիտութեան եւ անասնագիտութեան. Ահա դառնատեսակ չար եւ անուն կորստեան»:
18. Թղ. 116բ. «ԺԷ. Վասն գրկանաց գողութեան եւ վաշխից. Արդ պարտ եւ պատշաճ է մեզ քննել»:
19. Թղ. 123բ. «ԺԸ. Վասն յիսակալութեան եւ ատելութեան, մախանաց եւ բարկութեան, նախանձու եւ այլ բազում մանրագոյն մեղաց որք շրջականք ասին ի գրոց սրբոց. Մեծագոյն չար եւ յաղթանդամ գազան»:
20. Թղ. 129բ. «ԺԹ. Վասն յիշոցնատուացն որք հայիոյնն գԱստուած. Գազան չարագոյն է յիշոցնատուն»:
21. Թղ. 134ա. «Ի. Վասն տասն համարոյ որ է թիւ կատարեալ եւ խորհրդական եւ լցեալ աստուածային գերակատար իմաստութեամբ. Եւ քանզի առեալ յաստուածական պատուիրանաց»:
22. Թղ. 149ա. «ԻԱ. Վասն փառաւոր եւ աննառ գալստեանն Որդւոյն Աստուծոյ ընդ ամբս երկնից եւ վասն ահագին եւ անաչառ դատասանի նորա եւ կատարածի աշխարհի. Քանզի ծանուցաք սակաւ մի զտեսակս մեղաց»:
23. Թղ. 159ա. «ԻԲ. Վասն ծննդեան նեղինն եւ դառն ժամանակին որ լինելոց է վասն սատակման նորա. Եւ արդ չափով ճառեցաք»:
24. Թղ. 177ա. «ԻԳ. Վասն ծուլութեան եւ համարձակութեան մեղաց եւ վասն նուագութեան մեղաց. Եւ արդ քանզի խնամող եւ մարդասէր»:
25. Թղ. 193բ. «ԻԴ. Աղերս եւ պաղատանք առ Աստուած վասն ամենայն աշխարհի. Եւ արդ որովհետեւ այսպիսի աստուածային»:

Բնագրեն տարբեր գրչութեամբ, յետագայ դարերում անլցուած են հետեւեալ գրութիւնները.

26. Թղ. 2ա. «Այս է համարք աստուածաշնչին տետրին, թէ քանի տետր է, եւ ամէն տետրն քանի թուիս է... Աստուածաշունչս բոլոր ԽԳ տետր է եւ Բ թուիստ»: Վերջ՝ Թղ. 2բ. «Կամ պակաս քան զայս սակայն այսչափ լինի անսղալ»:

27. Թղ. 202բ. «Առակք պիտանիք. Այր մի հողագործ շինեաց ականատս»:

28. Թղ. 204ա. «Բանք վասն յիշոց(ա)տըւի է. Ով պատուական հարք եւ եղբարք իմ սիրելիք միարայն ամենայն քրիստոսասէր ժողովուրդք»:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

1. Թղ. 201բ. «Փառք ամենասուրբ Երրորդութեանն անբաժանելի Հաւր եւ Որդւոյ եւ Հոգ(ւ)ոյն սրբոյ, այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն: Գրեցաւ Գիրգս այս խրատ անլուծանելի ի պէտս հոգւոյ եւ մարմնոյ, եւ իմ հայեցեալ ի բանս աւգտութեան, ցանկացող եղէ ես նուաստ ծառայս Աստուծոյ Սարգիս Լոռեցի, եւ ետու գրել զսա ի վարժումն եւ ի կրթութիւն անձին իմոյ եւ ի սբաղումն կենաց իմոց եւ ի պատճառս սբաստութեան ճանաչել եւ յիշել զանթիւ համարս երախտեաց իմոյ արարչին, եւ սովաւ յարաժամ մատուցանել զգոհաբանութիւն գերագոյնին բարեաց: Այլ եւ ի յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց առ Քրիստոս հանկուցելոցն:

«Արդ գրեցաւ սա ի քաղաքս Ագախ, ընդ հովանեաւ Սրբոյն Գրիգորի, ձեռամբ անիմաստ եւ անարժան սուտ քահանայի, անուամբ միայն կոչեցեալ Մկրտիչ, որ եւ աղաչեմ զամենեսեան անմեղադիր լինել վասն անարհեստութեանն եւ վասն սղալանացն, զի կայր մեր այս էր:

«Աղաչեմ յիշել ի Տէր գՊարոն Սարգիսն, որ ստացաւ զսա ի հալալ արդեանց իւրոց. ընդ նմին եւ զՄկրտիչ քահանայ գծող սորին. եւ որ յիշէ ինքն յիշեալ լիցի առաջի զենլոյն Քրիստոսի: Ի թուին ԶԶԸ (1339), Դեկտ.»:

2. Թղ. 28ա. «Զստացող սորին գՊարոն Սարգիս յիշեսլիք ի Տէր եւ Աստուած զձեզ յիշէ»:

93

ԱՒԵՏԱՐԱՆ

(1672 ք.)

Թերթ՝ 211:– Մեծութիւն՝ 20×25,5: – Գրութիւն՝ երկսիւն: – Նիւթ՝ թուղթ հաստ: – Գիր՝ բոլորգիր կանոնաւոր: – Տող՝ 23: – Մանրանկարչութիւն՝ սկիզբը Կարպիանոսի թուղթին եւ կանոններուն վեց խորանները, ընտիր ծաղկումով, կարմիր եւ կանաչ գոյներով: Թղ. 7բ, 64բ, 102բ, 163բ՝ Աւետարանիչներու մանրանկարները. Թղ. 8ա, 65ա, 103ա եւ 164ա՝ չորս աւետարաններու սկզբնաւորութեան՝ խորան, լուսանցազարդ եւ զարդագիր: Բոլորն ալ ընտիր, վարժ եւ մաքուր մանրանկարուած եւ ծաղկուած վարպետ նորոգէ, գունազեղ եւ ոսկեզարդ: Ունի կարմիրով 105 թռչնագիր, 94 զարդագիր, 11 թռչնաձեւ, 174 զարդաձեւ, 8 ճարտարապետական եւ 1 սափորաձեւ լուսանցազարդեր, բոլորն ալ ընտիր եւ վարժ գծուած, սակայն սովորական ձեւերով: – Գրիչ՝ Յովհաննէս, որդի Տէր Նոյ քահանայի եւ Մարգարտի: – Տեղի՝ Զէյթունի Չարխափան Ս. Աստուածածին եւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ վանք: – Ստացող՝ Վարդենէ, որ Աւետարանը կը նուիրէ Ս. Յակոբ եկեղեցւոյն: – Կազմ՝ շաքանակագոյն կաշեպատ տախտակ, ոչ դրոշմեալ: Ունեցած է արծաթ կազմ, որուն զամերէն քանի մը հատը մնացած են: Առաջին կողքը վարէն, այն է՝ կոնակի կողմէն երկու մատնաչափ ճաթած է. կողքին երեսը ունի խոշոր ծակ մը, ուր կաշին պոկուած է, ինչպէս նաեւ քանի մը ուրիշ ծակեր: Երկրորդ կողքին տախտակը կոտրած եւ վարէն ալ մաս մը պակաս է, կաշին պատուած: Թերթեզերքները կարմիր ներկուած, այժմ գունաթափ: – Հանգամանք՝ սկիզբի երկու թերթերուն արտաքին վարի անկիւնը պատուած՝ եւ արծաթ կազմին զամերուն պատճառով ծակծկած: Վերջաւորութեան 11 թերթ խոնաւութեանէ եւ գործածութեանէ անկիւնը մաշած: Ընդհանուրին մէջ լաւ պահուած է, սակայն գործածութեանէ լուսանցքները թխտած են: – Պահպանակ՝ սկիզբը խոշոր մագաղաթ երկաթագիր թերթ մը երկուքի ծալուած, իսկ վերջինը, որուն գրերուն հետքերը մնացած են փայտէ կողքին վրայ, կը պակսի: Գրչութիւնը միջին Մեսրոպեան երկաթագիր, ԺԲ. դարէն, Մաշտոցի Պսակի արարողութեանէն հատուած մը: – Մանօթութիւն՝ «Աւետարանս զնած եմ Պէյրութ, լիբանանցի հնավաճառէ մը, 1950ին»:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

- 1. Թղ. Ցա. Աւետարան ըստ Մատթեոսի:
- 2. Թղ. 65ա. Աւետարան ըստ Մարկոսի:
- 3. Թղ. 103ա. Աւետարան ըստ Ղուկասու:
- 4. Թղ. 164ա. Աւետարան ըստ Յովհաննու:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Թղ. 210բ. «Փառք անբաժանելի ամենասուրբ Երրորդութեանն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ. ամէն: Շնորհիւ ամենակարող Փրկչին Յիսուսի, յանգ ելեալ աւարտեցաւ ունող աւետեաց արքայութեան քառավտակ զետաքուղի սուրբ աւետարանս, ի թվին ՌՃԻԱ (1672), ի յերկիրս Գերմանիոյ, ի գեղաքաղաքս ի Ջեթուց, ընդ հովանեաւ սրբուհւոյ ամէնօրհնեալ Աստուածածնին Զարաթաիան (յ)որջորջելոյ մենաստանին եւ սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին եւ այլ եկեղեցեացս եւ սրբութեանցս՝ որ աստ կան յօգնականութիւն Հայոց ազգի: Ի կաթողիկոսութեան Կիւիկեցւոց Տէր Խաչատուրին եւ Տէր Դաւթին, եւ յառաջնորդութեան մեր վանացս եղբօրս մերոյ Ստեփանոսի վարդապետի եւ այլ միաբան կարգաւորաց: Գրեցաւ սա ձեռամբ Յովհաննէս հողիկ եւ կոխան ամենայնի նուաստ ոչընչի, ի խնդրոյ աստուածասէր Վարդեմէ եւ հօրն Փօլատին եւ մօրն Փաշային եւ եղբարցն Մելքոնին եւ Գրիգոր տիրացուին եւ հաւասար ննջեցելոցն. ամէն:

«Արդ որք հանդիպիք սմա տեսանելով կամ գաղափարելով, յիշեցէք զստացող սորա զբարեմիտ Վարդեմին, որ ըստացաւ զսա ի հալալ ընչիցն իւրոց, յիշատակ ի դուռն Սուրբ Յակոբայ: Ով ոք հանդիպիք յիշեցէք ընդ նմին եւ զեղկելի գրչիկս Յովհաննէս ոչինչս, եւ զձնօղս մեր զՏէր Նոյ քահանայն եւ զՄարգրիտն, որ փոխեալ է առ Քրիստոսս, եւ զեղբարքս իմ զՍտեփանոս վարդապետն եւ զԱւետիքն, եւ զորդիքն մեր զԽաչատուր դպիրն եւ զՆազարէթն եւ զԴաւիթն եւ զամենայն ազգայինս իմ: Նաեւ յիշեցէք ի Քրիստոսս զուսուցիչքն մեր զՏէր Յոհանն եւ զՏէր Յովաննէսն, որ փոխեալ են առ Աստուած: Զոր Տէր Աստուած, յոյսն ամենայնի Քրիստոսս Փրկիչ մեր՝ ձեզ յիշողացդ եւ մեզ յիշեցելոցս առ հասարակ ողորմեսցի ի միւսանգամ գալստեանն իւրում. ամէն: Հայր մեր որ յերկինս, սուրբ եղիցի անուն քո, եկեսցէ արքայութիւն քո ի վերայ մեր. եղիցի:

«Ով ոք որ հանդիպիք սմա, կարդալով կամ օրինակելով, յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր զՎարդեմին, զհայրն եւ զմայրն եւ զեղբայրքն եւ զեղբարք կանայքն. ով ոք որ հանդիպիք՝ Աստուած ողորմի ասացէք: Ով ոք (յ)անդէմնի զսա ծախել կամ գրաւ դնելոյ, զմասն Յուդայի եւ զպատիժն Կայննի առցէ, ԳՃԺԸ Հայրապետաց անէծքն ընկալցի. ամէն»:

ՕՐՈՒԱՆ ԳԻՐՔԵՐ – ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆՆԵՐ
LES LIVRES DU JOUR – RECENSIONS

«ՅՈՒՇԱՄԱՏԵԱՆ 50ԱՄԵԱԿ» (1936–1986)
ՀԱԼԷՊԻ ՄԻԻԹԱՐԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ

Հեղ. Հ. ԵՓՐԵՄ ՏԷՐ ՂԱԶԱՐԵԱՆ

2-3 Մայիս 1990ին, Հալէպի Մխիթարեան Վարժարանը, փառաշուք հանդէսներով, տօնախմբեց իր հիմնարկութեան յիսնամեակը:

Հանդէսներուն նախազահելու նպատակով Վենետիկէն Հալէպ ժամանեց՝ Մխիթարեան Միաբանութեան Ընդհանրական Մեծաւոր՝ Հ. Ներսէս Վրդ. Տէր Ներսէսեան, ընկերակցութեամբ՝ նախապէս վարժարանիս մէջ պաշտօնավարած վարդապետներու եւ երգչուհի Ռոզի Արմէնի, որ իր երգերով փայլ մը աւելցուց վերոյիշեալ տօնակատարութիւններուն:

Այս առիթով լոյս տեսաւ՝ վարժարանին յիսնամեայ գործունէութեան նուիրուած՝ 540 էջոց «Յուշամատեն» մը, հազարէ աւելի հին ու նոր լուսանկարներով զարդարուած:

Թերթատելով «Յուշամատեն»ը վարժարանի շէնքերուն գունատիպ նկարներէն ետք, կը հանդիպինք երեք կաթողիկոսներու (Վազգէն Ա.ի, Գասպարեան Պատրիարքի եւ Գարեգին Ա.ի), ինչպէս նաեւ Մխիթարեաններու մեծաւոր՝ Հ. Ներսէս Վրդ. Տէր Ներսէսեանի գնահատանքի եւ օրհնութեան իմաստալից խօսքերուն:

1915ի Մեծ Եղեռնէն ճողորմած հայհոս գաղութ մը ձեւացած է Հալէպ քաղաքին մէջ:

Տեղահան եղած հայերը, իրենց բնածին շինարար ոգիով, շուտով կը կերտեն աղօթքի տաճարներ եւ կրթական օճախներ:

Սակայն, մինչեւ 1936 թուականը, Միւրիոյ մէջ գոյութիւն ունէին միայն նախակրթարաններ, ուսկից շրջանաւարտ եղող աշակերտները, առ ի չգոյէ երկրորդական հայ վարժարանի մը, իրենց ուսումը ստիպուած էին շարունակել օտար վարժարաններու մէջ:

«Յուշամատեն»ին մէջ կը հանդիպինք՝ 24 Ապրիլ 1933 թուակիր նամակի մը, որ ստորագրուած է նոյն շրջանի հալեպահայ գաղութին՝ երեսունէ աւելի անձնաւորութիւններէ եւ ուղղուած Վենետիկի Ս. Ղազար վանքի Աբբահօր:

Սոյն նամակով, ազգին ղեկավարները կը խնդրեն Աբբահօրմէ, որ Հալէպի մէջ, Մխիթարեան Հայրերը երկրորդական վարժարան մը բանան, «ստոյգ այլասերումէ փրկելու համար հայ մանուկը, որ ուսումը կ'առնէ, այժմ, օտար կրթական հաստատութեանց մէջ» (էջ 17):

Վերոյիշեալ կոչին ընդառաջելով, նորընտիր Աբբահայր՝ Սրապիոն Վրդ. Ուլուհոնեան, 1935ին, Հալէպ կը շրկէ լուսամիտ եւ ձեռներէց վարդապետ՝ Հ. Վրթանէս Խանպէկեանը, որ տարի մը ետք՝ 1936 Հոկտեմբերին, «Կար տը Պաղտատ» կոչուած

Թաղամասին մէջ, հայ առաջին երկրորդական վարժարանի մը դռները կը բանայ հայ պատանիներու առջեւ:

Երկու տարի ետք, Մխիթարեան վարժարանը կը փոխադրուի քաղաքին կեդրոնը, Թիլէ փողոցի վրայ գտնուող աւելի յարմար շէնքի մը մէջ:

Դարձնելով «Յուշամատեն»ի էջերը, մենք կը հանդիպինք՝ 1936-1937էն սկսեալ մինչեւ 1986-1987 դպրոցական տարեշրջաններու ընթացքին, իւրաքանչիւր տարուան՝ վարժարանիս ունեցած տեսչական, ուսուցչական եւ պաշտօնեաներու լման անուանացանկերուն, որոնց կը յաջորդեն՝ աշակերտութեան թիւը, յիշատակութեան արժանի դրուագներու, հանդէսներու, գրական, թատերական, երաժշտական, սկառուական եւ այլ բազմապիսի ձեռնարկներու նկարագրութիւնները եւ անոնց կողքին անձնական եւ խմբական լուսանկարներ:

Հոն կը գտնենք վարժարանի մէջ պաշտօնավարած բոլոր վարդապետներուն, ութը նախկին սան հոգեւորականներուն (մէկ արքեպիսկոպոս, երեք վարդապետ, չորս քահանայ Հայերի), ութ գրողներուն, տասնըհինգէ աւելի Միւրիոյ արտոյեան՝ նոյնքան ալ հանրութեան ծանօթ երգիչ-նուագողներու կենսագրութիւնները:

Սոյն վարժարանէն ելած են մեզի ծանօթ՝ մօտաւորապէս հարիւր յիսուն բժիշկներ, 80 ճարտարագէտ-երկրաչափեր, աշխարհի չորս ծագերուն ցրուած մեծանուն ընկերութիւններու տնօրէններ, մեծահարուստ ազգային բարերարներ, եւ այլն:

Յիշատակուած են անունները այն աշակերտներուն, որոնք Մխիթարեան հայաբոյր եւ հայաշունչ միջնորդի մէջ հասակ առած, հայկական բոլոր միութիւններուն եւ կուսակցութիւններուն մէջ անխտիր, ունեցած են կարեւոր պաշտօններ, եղած են ղեկավարներ, գործունեայ անդամներ, հայրենասէր նուիրեալներ, եւ այլն, եւ այլն:

Յիսուն երկար տարիներու ընթացքին, բարոյական եւ հայեցի դաստիարակութեան կնիք կրած են հինգ հազարէ աւելի հայորդիներ, որոնք այսօր կազմած են ընտանեկան տարրի բոյներ եւ շատեր հասած են նախանձելի դիրքերու:

«Յուշամատեն»ին մէջ կը կարդանք որ Մխիթարեան վարժարանին մէջ, ամէն տարի, անխափան տեղի ունեցած են Վարդանանց, Մեծ Եղեռնի յիշատակին նուիրուած հանդէսներ, գրական երեկոյթներ, դասախօսութիւններ, քերմէսներ եւ ազգօգուտ ձեռնարկներ:

Հալէպի մէջ, թերեւ, առաջին անգամ ըլլալով, Մխիթարեան աշակերտներէ կազմուած եւ երգահան Համբարձում Պէրպէրեանի ղեկավարութեամբ երգչախումբ մը, բազմաձայն, անթիւ երգահանդէսներ հրամցուցած է հանրութեան:

Նշանաւոր եղած են Մխիթարեան սաներու տարեկան մարզահանդէսները, որոնք սկսած են տեղի ունենալ վարժարանիս հիմնուած առաջին տարիէն եւ որուն ներկայ եղած են նաեւ Փրանսացի եւ օտար բարձրաստիճան՝ քաղաքական եւ գիտութեան անձնաւորութիւններ:

Ամէն տարի, ընդհանրապէս բարեկենդանի շրջաններուն, մեծ յաջողութիւն գտած են աշակերտական թատրոնները եւ օփերէթները:

1944ին, Մխիթարեան թատերախումբը ելոյթ ունեցած է նաեւ Պէյրութի մէջ, բացառիկ զնահատանքի արժանանալով հանդիսականներէն:

Դարձեալ, 1944ին, պարուսոյց Տիկ. Էօժէնի Գրաճեանի ջանքերով, Մխիթարեան Վրժ. կ'ունենայ ներկայանալի պարախումբ մը, որ տոհմիկ պարերով հանդէս կու գայ նաեւ Պէյրութի եւ անգլիական գիտութեան հրաւերով՝ իրենց ակումբին մէջ:

Մխիթարեան Հայերը միշտ քաջալիք հանդիսանալով երգի եւ երաժշտութեան, դաշնակի դասընթացը հաստատած են վարժարանին մէջ, որակաւոր դաշնակահարուհիներ հրաւիրելով՝ որպէս ուսուցիչ:

16 Հոկտ. 1940ին, վարժարանիս մէջ կը հիմնուի նաեւ Մխիթարեան սկառուութիւնը, որ մինչեւ այսօր կը շարունակէ իր հայակերտ գործունէութիւնը, կիրակնօրեայ հաւաքոյթներով, արշաւներով եւ տարեկան տասնըհինգ օրուան մեծ բանակումով:

Մխիթարեան վարժարանը ունի նաեւ «Շրջանաւարտից Միութիւն», որ տարեկան քանի մը ձեռնարկներով, քովէ քով կը համախմբէ նախկին սաները, անոնց հոգեկան վայելքի եւ եղբայրական սիրոյ թանկագին պահեր ստեղծելով:

1983ին, վարժարանիս մէջ կը հիմնուի նաեւ հայագիտական դասընթացը, չորս տարիներու ծրագիրով, որուն դասախօսելու կը հրաւիրուին Երեւանի Հայագիտական հաստատութենէն վկայեալ ուսուցիչ-ուսուցչուհիներ եւ զանազան ճիւղերու մէջ մասնագէտներ:

Հայագիտական դասընթացը կը շարունակուի մինչեւ այսօր: Դասընթացըներուն հետեւող ուսանողներու թիւը հասած է 42-45՝ բարձր ուսում ստացած օրիորդներու եւ պարոններու:

«Յուշամատեն»ին մէջ պատկառելի տեղ տրուած է, նաեւ, նախկին սաներու ինքնագիր յուշագրութիւններուն, որոնք հետաքրքրութեամբ կը կարդացուին:

Մէկ խօսքով, այս կոթողային հատորին մէջ խնամքով ամփոփուած է պատմութիւնը Հալէպի Մխիթարեան վարժարանին, «որ յիսուն տարիներու ընթացքին եղած է տիպար կրթարան, գիտութեան փարոս, հայրենասիրութեան աւուցուն փեթակ, հայակերտումի ձուլարան, հայապահպանումի անառիկ ամրոց, կրթութեան բարձեւ կադապր» (էջ 7):

Հալեպահայ պատմութեան ամէնէն փայլուն էջերէն մէկը կը պատկանի, անտարակոյս, Մխիթարեան վարժարանին:

Հայ կրթական հաստատութիւններուն ամէնէն ծաղկեալ եւ բեղուն բուրաստաններէն մէկն է անիկա:

Փափաքելի է որ Հալէպի Մխիթարեան վարժարանի ամէն նախկին սան, օրինակ մը ունենայ սոյն «Յուշամատեն»էն, որուն մէջ, անիկա պիտի գտնէ մաս մը իր երագային մանկութենէն, պիտի հանդիպի իր սիրելի դասընկերներուն, պահ մը պիտի վերապրի իր կեանքի ամէնէն անոյշ օրերը:

ՆԱԽԿԻՆ ՍԱՆ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

SOMMAIRE

ԲՆԱԳՐԵՐ ԵՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հ. ՍԱՀԱԿ ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ. - Սուրբ Ղազարի տպարանին ծնունդը, 1789-1989 (Շար. 2 եւ վերջ)	էջ 259
ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՊՍ. ԱՄՍՏՈՒՆԻ.- Գրիգոր Գ. Տաթևացի կաթողիկոսի էջմիածնի (Շար. 3)	274
Հ. ՏԱՃԱՏ ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ.- Որդամ Կարմիր «Գըրմըզ» կամ Հայկական կարմիր մերկ (Շար. 1)	292
Հ. ՍԱՀԱԿ ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ.- Ֆրա Օգոստինոս Եպս. Բաջեմցի գործունեությունը (Շար. 2)	330
Հ. ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ.- Տեղագրությունը Հայաստանի - Ուտի (Շար. 4)	346
Հ. ՂՈՒԿԱՍ ՖՈԿՈԼԻԱՆ.- Մխիթար Արքայապետի եւ Թրամսիկյանի Մխիթարեան առաքելության երրորդ շրջանը (1737-1749) (Շար. 5)	366
ԳՐԻԳՈՐ ՊԸԼՏԵԱՆ.- «Հայկական ապագայաշտություն» եւ Հրանդ Նազարեանց	379
Հ. ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԱՊՍՃԵԱՆ.- Միսակամ հաղորդակցության հարցը ԺԸ. դարում եւ հայ կաթողիկե Պատրիարքության կազմությունը (Շար. 6)	413

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ, ՆՇՈՒՄՆԵՐ, ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆՆԵՐ

ՍՈՒՐԷՆ ՇՏԻԿԵԱՆ.- Թ. Թումանյանի մի բանաստեղծության հետևյալ	423
ԼԵՒՈՆ ԶՈՒԳԱՍՋԵԱՆ.- «Ղազարոսի յարությունը» թեման Թորոս Թուրքիի ար- ուեստում	439
ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԵՆՍԵԱՆ.- Հայ ժողովուրդի ծագման վերաբերող բանի մը հարցեր	460
ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՔԻՒՐՏԵԱՆ.- Ցուցակ Ձեռագրաց «Յ. Քիրտեան հաւաքածոյ»ի (Շար. 3)	466
— «Յուշամատենամ 50ամեակ (1936-1986) Հալեպի Մխիթարեան վարժարանի (Հեղ. Հ. Նիքոս Տէր Ղազարեան)	487

TEXTES ET ETUDES

P. SAHAK DJEMDJEMIAN. - Les débuts de l'Imprimerie Arménienne de St. La- zare (Venise) 1789-1989 (Suite 2 e fin)	pg. 259
Mgr. KARAPET AMATOUNI. - Movsès III Tat'evac'i Catholico d'Etchmiadzine (Suite 3)	274
P. DAJAD YARDEMIAN. - «Vordan Karmir», «Rouge vermillon», «Germez», «Kirmiz» ou la teinture arménienne (Suite 1)	292
P. SAHAK DJEMDJEMIAN. - L'activité du Fr. Augustin Evêque de Bacenc' (Suite 2)	330
P. ALISHAN. - Topographie de l'Arménie: Outi (Suite 4)	346
P. GHOUKAS FOGOLIAN. - Troisième période (1737-1749) de la mission Mekhi- tariste en Transylvanie (Suite 5)	366
KRIKOR BELEDIAN. - «Le futurisme arménien» et Hrant Nazareanc'	379
P. MARDIROs ABADJIAN. - La questione della «Communicatio in Sacris» nel secolo XVIII et la formazione del Patriarcato Armeno Cattolico (Cont. 6)	413

COMMUNICATIONS, NOTES ET RECENSIONS

SOUREN CHEDIKIAN. - A propos d'une poésie de Hovhannès T'oumanian	423
LEVON TCHOUGASZIAN. - Le thème de la résurrection de Lazare, dans l'art de T'oros Roslin	439
VARTAN MATIOSSIAN. - Some issues concerning the origin of the Armenian people	460
H. KURDIAN. - Catalogue des manuscrits de la «Collection H. Kurdian» (Suite 3)	466
— Livre de commémoration du 50 ^e anniversaire du Collège Mekhitariste d'Alep - 1936-1986 (P. Ephrem Der Ghazarian)	487

